

INTRODUCȚIV

Boris Cyrulnik

PSIHOTERAPIA LUI
DUMNEZEU

Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței

INTRODUCȚIV

Boris Cyrulnik

PSIHOTERAPIA LUI
DUMNEZEU

Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței

INTRODUCȚIV

Boris Cyrulnik

PSIHOTERAPIA LUI
DUMNEZEU

Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței

INTRODUCȚIV

Boris Cyrulnik

PSIHOTERAPIA LUI
DUMNEZEU

Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței

Cuvânt înainte. Dumnezeu psihoterapeut sau atașamentul față de Dumnezeu

Această carte dorește să lămurească din ce anume se formează, în sufletul omului, atașamentul față de Dumnezeu.

Capitolul 1. De la angoasă la extaz, divină mângâiere

Emoția religioasă

Capitolul 2. Biologia sufletului

Extaz chimic și extaz sentimental

Capitolul 3. Erotismul morții iminente

Când frumusețea este mortală

Stimularea cerebrală creează afecte transcendente, iar transcendența modifică stimularea cerebrală.

Capitolul 5. Copilul ajunge la Dumnezeu pentru că vorbește și pentru că-i iubește pe cei care-i vorbesc

Cuvântul are o funcție afectivă, care formează o legătură între cei care vorbesc despre Dumnezeu.

Capitolul 6. Doliul și activarea atașamentului

Riscul unei pierderi sporește dorința de a iubi.

Capitolul 7. Nevoia de Dumnezeu și sentimentul pierderii

Obiectele, ritualurile și cuvintele umplu vidul și țin la distanță disperarea.

Capitolul 8. Teoria minții. A citi în sufletul celorlalți

A citi în sufletul celorlalți este o aptitudine care se construiește în cadrul relației.

Capitolul 9. Cum ar fi lumea dacă n-am avea cuvinte s-o vedem

Cuvintele lămuresc o parte a lumii și acționează asupra corpului.

Capitolul 10. Când lumea își schimbă gusturile

O poveste religioasă transformă amărăciunea în dragoste sau în ură.

Capitolul 11. Credință, imagine parentală și siguranță

Sub privirea lui Dumnezeu, imaginea paternă securizantă

Capitolul 12. Deșteptarea credinței odată cu vârsta

Adultul crede că a uitat de credință, însă aceasta revine la persoanele în vârstă.

Capitolul 13. Atașamentul față de Dumnezeu pedepsitor

Îl iubim pe cel care ne pedepsește spre binele nostru.

Capitolul 14. Când interdicția este o structură afectivă, pedeapsa devine securizantă

E liniștitor să respecti conveniențele și limitele.

Capitolul 15. Formularea legii scurtcircuitează creierul, tabuurile alimentare solidarizează grupul

Când ne simțim morali, circuitul limbic al emoțiilor se domolește.

Capitolul 16. Îl întâmpinăm pe Dumnezeu așa cum am învățat să iubim

Deprinderile afective se impregnează în memoria biologică.

Capitolul 17. Valoarea morală a suferinței și a vinovăției

În universul greșelii, durerea fizică e suportabilă.

Capitolul 18. Elaborarea mentală aduce modificări creierului

Efortul intelectual stimulează funcționarea cerebrală și o fortifică.

Capitolul 19. Incertitudini culturale și extremism religios

Un guru apare din negura culturală.

Capitolul 20. Spiritualitatea nu pică din cer

Spiritualitatea se înrădăcește în corp și în cultură.

Capitolul 21. Dumnezeu a murit, trăiască Dumnezeu!

Persoanele care nu recunosc nici o valoare spirituală au credințe transcendente.

Capitolul 22. A trăi și a iubi într-o lume fără Dumnezeu

Transcendența laică acceptă critica.

Capitolul 23. Dragoste revoluționară și atașament conservator

Dragostea te scoate din grup, în vreme ce atașamentul integrează tradițiile.

Capitolul 24. Mondializarea și căutarea lui Dumnezeu

Suprapopularea destructurează grupul, care se securizează regăsindu-L pe Dumnezeu.

Capitolul 25. Religie, dragoste și ură față de muzică

Muzica sincronizează emoțiile, la bine și la rău.

Capitolul 26. Credințe și false credințe

Atribuirea unei erori de judecată celuilal

Capitolul 27. Sexul și divinitățile

Funcția sacră și socială a sexualității

Capitolul 28. În zorii spiritualității

De-a lungul umanizării

Capitolul 29. Migrațiile lui Dumnezeu

Orice om emigrează mai bine când e protejat de Dumnezeu.

Capitolul 30. Diluarea lui Dumnezeu în Occident

Când statul-doică apără în locul lui Dumnezeu

Capitolul 31. Deznodământ

Câteva răspunsuri actuale

Concluzie. Calea lui Dumnezeu

Câteva indicații pentru a ajunge la Dumnezeu

Epilog

Dumnezeu suferă atunci când există Răul. Ne ajută când avem nevoie de El. Dar, în momentul în care vrem să le impunem propria noastră credință celor care se închină altui Dumnezeu, morala noastră devine perversă și provoacă suferință tuturor. Iată ce ar fi trebuit să le răspund copiilor-soldați care, după ororile trăite, nu se mai simțeau bine decât în biserică

Bibliografie și referințe

INTROSPECTIV PSIHLOGIE

Evoluția începe de la cunoașterea de sine.
Prin lectură, pornim într-o călătorie
înspre sine, pentru ca apoi să găsim
starea de împăcare și echilibrul
interior. *Introspectiv* își propune
să ofere cititorului cărți-reper
din domeniile spiritualității, psihologiei
și dezvoltării personale.

Boris Cyrulnik, neuropsihiatru, este director de educație la Universitatea din Toulon, unde predă etologia umană, și ofițer al Legiunii de Onoare. În 2018, Emmanuel Macron l-a desemnat să reformeze sistemul educațional din Franța. Este cunoscut mai ales drept cel care a făcut celebru conceptul de „reziliență“, iar cercetările sale explică în mod clar și pe înțelesul tuturor numeroase fenomene psihosociale. Boris Cyrulnik este membru al comitetului de onoare al Asociației pentru dreptul de a muri cu demnitate și, de asemenea, activist în domeniul protejării naturii și animalelor. Semnează mai multe volume de mare succes, cu 2,5 milioane de exemplare vândute în întreaga lume, printre care Un merveilleux Malheur (1999), Les Vilains Petits Canards (2001), Parler d’amour au bord du gouffre (2004), Sauve-toi, la vie t’appelle (2012) și Ivres paradis, bonheurs héroïques (2016).

Boris Cyrulnik

PSIHOTERAPIA LUI
DUMNEZEU

Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței

Traducere din limba franceză de
DIANA CORICIUC

LITERA

București
2020

Psychothérapie de Dieu

Boris Cyrulnik

Copyright © 2017 Odile Jacob

Introspectiv este o divizie a Grupului Editorial Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România

tel. 021 319 6390; 031 425 1619; 0752 548 372

email: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe

www.litera.ro

Psihoterapia lui Dumnezeu

*Ce ne arată psihologia și neurologia
despre efectul de reziliență al credinței*

Boris Cyrulnik

Copyright © 2018 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactor: Mihnea Gafița

Corector: Andrada Nistor

Copertă: Ana-Maria Gordin Marinescu

Tehnoredactare și prepress: Ofelia Coșman

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Cyrulnik, Boris

Psihoterapia lui Dumnezeu. Ce ne arată psihologia

și neurologia despre efectul de reziliență al credinței /

Boris Cyrulnik; trad. din lb. franceză de Diana Coriciuc. -

București : Litera, 2018

Isbn 978-606-33-3264-7

Isbn EPUB 978-606-33-5938-5

I. Coriciuc, Diana (trad.)

159.9

Cuvânt înainte. Dumnezeu psihoterapeut sau atașamentul față de Dumnezeu

Această carte dorește să lămurească din ce anume se formează, în sufletul omului, atașamentul față de Dumnezeu.

Cuvânt înainte

Dumnezeu psihoterapeut sau atașamentul
față de Dumnezeu

Șase micuți în vârstă de 12 ani, îmbătrâniți, fuseseră copii-soldați. Văzuseră moartea de foarte aproape și poate chiar făcuseră moarte de om. Acești copii se treziseră bătrâni dintr-odată. În numai câteva luni, ridurile provocate de griji le brăzdau frunțile. Ochii nu le mai râdeau, iar maxilarele încleștate le înăspreau trăsăturile. Unul dintre acești micuți îmbătrâniți, surâzând cu gropițe în obraji, mi-a spus că războiul din Congo se terminase și că-și dorea, de-acum, să devină fotbalist sau șofer pe una dintre mașinile acelea nemaipomenite pe care le aveau ONG-urile de la Goma. Semăna cu nepotul meu, numai că avea pielea neagră. Un alt micuț îmbătrânit m-a rugat să-i explic de ce nu se simțea în largul lui decât în biserică. „Mereu am în fața ochilor imagini care mă-nfricoșează. De cum intru într-o biserică, văd numai lucruri frumoase.“ Restul micuților îmbătrâniți, întristați aprobau cele spuse de prietenul lor, spre marele amuzament al fotbalistului-șofer.¹

Am fost incapabil să răspund, am văzut decepția acestor copii mârniți, i-am lăsat cu suferințele lor și n-am știut să le spun de ce simplul fapt de a intra într-o biserică poate trata o traumă, alina o neliniște și șterge imaginile ororii.

La vârsta de 14 ani, Elie Wiesel² a fost aruncat într-un infern în care înnebunise realitatea însăși – la Auschwitz! Revenit din imperiul morții, i-a fost imposibil să vorbească, în timp ce o forță interioară îl împingea să mărturisească. În jurul lui, auzea: „Ce Dumnezeu este acela care a îngăduit să se întâmple așa ceva?“³ Unii dintre apropiații săi își pierduseră credința: „Dacă ar fi existat, Dumnezeu n-ar fi îngăduit asemenea lucru“. Adolescentul supraviețuia cu o sfâșiere intimă, pentru că el își păstra credința, străpunsă de o întrebare obsesivă: „De ce a îngăduit așa ceva?“ Dar tot el a înțeles că Dumnezeu suferea, fiindcă exista răul: „Dumnezeu este în suferință după Auschwitz, am foarte multă nevoie de El“.

Putem să ignorăm faptul că, astăzi, șapte miliarde de ființe umane i se adresează în fiecare zi, Îi simt apropierea afectivă, se tem de judecata Lui și se întâlnesc în locuri de rugăciune minunate, cărora le spun biserici, moschei, sinagogi și temple de tot felul?

Putem să nu încercăm să înțelegem de ce această nevoie fundamentală alunecă atât de frecvent spre un limbaj totalitar, care împietrește sufletele și, în numele iubirii apropielului, se transformă uneori în ură față de celălalt?

A trebuit să realizez un studiu pentru a le răspunde acestor copii și a le spune că această carte își propune să aducă la lumină ceea ce formează, în sufletul omului, atașamentul față de Dumnezeu.

B. Cyrulnik, misiune Unicef în Republica Democrată Congo, septembrie 2010

Eliezer Wiesel (1928–2016), scriitor și activist politic evreu născut în România și stabilit în Statele Unite, supraviețuitor al lagărelor de exterminare de la Buchenwald și Auschwitz, laureat al Premiului Nobel pentru Pace în 1986 (n.trad.)

H. Jonas, *Le Concept de Dieu après Auschwitz*, Paris, Rivages, 1994, p. 14

Capitolul 1. De la angoasă la extaz, divină mângâiere

Emoția religioasă

1

De la angoasă la extaz, divină mângâiere

300 000 de copii au fost soldați și suferă în urma acestei experiențe, punând mereu aceleași întrebări: „De ce am fost târât într-un asemenea coșmar? Și cum de sunt atât de nefericit? De ce nu ne vine Dumnezeu în ajutor?”

Fenomenul copiilor-soldați a existat dintotdeauna, dar, începând cu anul 2000, este considerat crimă de război.⁴ Vreme de milenii, când aceste conflicte de durată erau cele mai obișnuite mijloace de socializare, se înarmau băieții, se foloseau și fetele, iar adulții suspinau: „Războiul e crud“. Cadeții napoleonieni, cu vârste cuprinse între 14 și 16 ani, au fost ultimii soldați ai împăratului. În Războiul de Secesiune din Statele Unite ale Americii (1861–1865) au pierit un foarte mare număr de băiețași. Puștii din timpul Comunei din Paris (1871) au fost eroizați, deci sacrificați. Naziștii au trimis la sacrificiul suprem (în 1945) mii de copii fanatizați în școli. În Nepal, în Orientul Apropiat, în Nicaragua, în Columbia, sute de mii de copii au fost sacrificați pentru apărarea unor cauze repede uitate.

Unii copii-soldați, smulși din familiile și din satele lor, au fost supuși pregătirii de către educatori terorizanți. Au găsit uneori, în aceste grupuri armate, o relație de atașament, care le-a dat un sentiment de siguranță, sau chiar au simțit fanatizarea ca pe o aventură exaltantă. Câțiva dintre ei au fost cuprinși de febra sacrificiului de sine, mergând până acolo încât să dorească să-și dea viața pentru cauza care le fusese inculcată. Cea mai mare parte, ajungând în apropierea morții, se trezeau din această beție și-și recăpătau amintirile din copilăria de acasă, când mama reprezenta baza siguranței, iar tatăl ghida, prin autoritatea lui, dezvoltarea micuțului. Teroarea reactiva nevoia de atașament: „În timp ce eram la pământ, iar obuzele șuierau în jurul nostru, gândurile mele se îndreptau spre căminul meu, spre casă, spre cei pe care-i lăsasem în urmă [...] Îmi părea rău [...], așa de nătâng am fost, c-am plecat de acasă. [...] Doamne, cât mi-ar fi plăcut să vină tata să mă caute“.⁵

Suntem deci capabili – atunci când utopia se năruie și realitatea ne terorizează – să reactivăm amintirea unui moment fericit, în care eram protejați de o familie iubitoare.

Acești copii înrolați în Războiul de Secesiune, în Comuna din Paris, în nazism sau în jihadism sunt euforizați de proiectul grandios propus de adulți. Dar, imediat ce realitatea îi lovește în moalele capului, cea mai mare parte

dintre acești soldăței își reactivează amintirea momentelor fericite, când se simțeau ocrotiți, în brațele mamelor, sub autoritatea taților. Este nevoie de o spaimă, de o pierdere, pentru ca atașamentul să devină, efectiv, o protecție? Într-un context șablonizat, când afecțiunea puternică și durabilă este prezentă continuu, aceasta amortește. Însă când un eveniment provoacă o alarmă sau un sentiment de pierdere, dispozitivul afectiv reactivează amintirea atașamentelor fericite.⁶

Așa se explică de ce un copil care nu a fost iubit niciodată nu-și poate reactiva memoria unei fericiri pe care nu a cunoscut-o. Orice frică sau pierdere trezește, în memoria lui, doar singurătate și abandon. El nu poate regăsi paradisul pierdut, de vreme ce nu a fost niciodată în paradis. În amintirile sale, nu există decât angoasa vidului, într-o lume în care totul e terifiant.

Un copil care a cunoscut brațele ocrotitoare ale unei mame afectuoase a învățat să-i suporte plecarea când, inevitabil, aceasta nu poate fi prezentă. E suficient să umple acest gol momentan cu un desen care o reprezintă pe mamă, cu un obiect al ei sau cu vreun ursuleț de pluș care-i amintește de ea. Lipsa mamei se află la originea creativității sale, cu condiția ca, în memoria lui, să existe amintirea unei mame protectoare. Nu e totul pierdut nici atunci când un copil a fost abandonat la o vârstă foarte fragedă. În ciuda tulburărilor majore provocate de acest eveniment, este suficient să fi beneficiat de un substitut afectiv pentru a putea reactiva memoria unui moment fericit. Este motivul pentru care copiii dereglați de război rar mai recurg vreodată la violență, cu condiția să fi fost înainte securizați afectiv: „Aproape fără excepție, devin pacifiști sau militanți pentru pace“.⁷

Educația constă în a impregna, în memoria copiilor noștri, niște momente fericite, și apoi în a-i pune la încercare, separându-i o vreme de baza lor de securitate. Cândva, în existența lor, când va surveni un moment dificil, copilul ar avea deja dobândit un factor de protecție: „Sunt înarmat pentru viață – spune el –, sunt amabil, fiindcă am fost iubit; e suficient să caut o mână întinsă, pentru a o strânge“. Aptitudinea pentru creativitate, care se instalează în urma unei pierderi, se datorează, oare, acestei forțe venite din forul nostru interior, unde a fost întipărită de o ființă de care am fost atașați profund? „Știu că există o forță deasupra mea, care are grijă de mine.“ Acesta

să fie motivul pentru care sentimentul prezenței lui Dumnezeu este asociat, de regulă, cu dragostea și cu protecția? Această putere supranaturală, care veghează asupra noastră și care ne pedepsește, funcționează ca o figură parentală?

Am ales exemplul copiilor-soldați din Congo, care sunt traumatizați chiar din clipa înrolării; aș putea vorbi despre alți copii-soldați, escrocați de fabricanții de utopii criminale, ca Tinerimea Hitleristă (Hitlerjugend), sau cum a fost Cruciada copiilor din 1212, când niște copii au plecat pe jos până la Ierusalim, pentru a recâștiga mormântul lui Hristos. De fapt, era vorba de o mulțime de amărâți, care au dat naștere unui mit formidabil. În prezent, jihadiștii se folosesc de copii, prefăcându-i în bombe. Supraviețuitorii, extrem de tulburați, se refugiază într-o moschee sau într-un loc de rugăciune, pentru a se liniști și a-și putea continua existența. Unii nu reușesc acest lucru și rămân schilodiți sufletește pe viață; alții, totuși, reușesc să evite trauma, dacă li se întinde o mână de ajutor.

Evoluția lor în diferite direcții este dependentă de îmbinarea între o amprentă afectivă intimă, care se armonizează cu o structură socială sau spirituală, cu o familie care să-i accepte, cu o moschee, o biserică sau un patronaj laic. Această tranzacție între o amintire înscrisă în creierul lor și o instituție care le structurează mediul îi ajută să reia o nouă dezvoltare, după o agonie fizică. Astfel definim reziliența.

Suferința de nedescris a acestor copii răniți fizic sau sufletește activează un atașament față de Dumnezeu: „Nu mă simt bine decât la biserică“, îmi spunea micul congolez cu figură tragică. „Îmi place nespus să merg la moschee și să simt că sunt împreună cu ceilalți, în rugăciune“, îmi explica un tânăr palestinian. „Perioada în care am făcut parte din Tinerimea Hitleristă a fost foarte fericită pentru mine“, mi se confesa o blondă cu ochi albaștri. „Eram foarte nefericit acasă, unde părinții mei se băteau zilnic; după ce am fost admis la pionieri, am trăit în extazul construirii comunismului“, îmi povestea un tânăr român care-și petrecuse copilăria într-unul dintre palatele regelui Mihai, transformat în centru de formare, undeva pe lângă Constanța, în timpul lui Gheorghiu-Dej.

Aceste mărturii ridică, în opinia mea, câteva probleme:

- Când suntem nefericiți, o singură întâlnire poate schimba tot, cu condiția ca structura noastră mentală să fie suficient de suplă pentru a putea evolua, nu înțepenită într-o repetiție nevrotică, în care subiectul reproduce fără încetare aceeași relație.
- Totodată, trebuie ca mediul nostru să ne pună la dispoziție câteva posibilități de a întâlni persoane și instituții.
- Aceste întâlniri ne metamorfozează, pentru că ne propun o transcendență, care poate fi sacră, laică sau profană, precum comunismul.

Se poate trece, atunci, de la angoasă la extaz.⁸ Sentimentul prezenței lui Dumnezeu este indus, oare, de o luptă victorioasă cu angoasa? Suferim, ne crispăm, ne desfășurăm toată forța de care dispunem pentru a ne împotrivi suferinței din viață și, deodată, ca un elastic întins căruia îi dăm drumul, ne trezim la polul opus și simțim o stare de extaz. Amintesc adesea exemplul acelui pastor protestant care a făcut parte din Rezistența franceză, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Ia trenul, ca să meargă într-un oraș vecin, dar, dintr-odată, garnitura se oprește în mijlocul câmpului. Armata germană o încercuiește. Soldații urcă în vagoane pe la cele două capete. Pastorul este cuprins de o îngrijorare nebună, pentru că are în valiză carnetul cu adresele membrilor Rezistenței din rețeaua lui. Aude zgomotele portierelor trântite și ordinele către soldații care se apropie. Se gândește: va fi capturat, torturat, iar prietenii săi își vor pierde viața din cauza lui.angoasa îi strânge stomacul, dar, când ușa compartimentului în care se află se deschide, starea lui se schimbă dintr-odată și este arestat în plin extaz.

Această răsturnare emoțională nu este întotdeauna provocată de o luptă cu anxietatea. Îmi amintesc de adolescența care se plimba fără țintă prin cameră, încercând să se pregătească pentru bacalaureat. Copleșită de plictiseală, se întinde puțin în pat, ca să se destindă, și simte brusc o senzație plăcută în abdomen. Această emoție crește, până în clipa în care tânăra se surprinde gândind, uimită: „Dumnezeu există!“ În familia sa, nimeni nu avea preocupări de acest gen, nu mergeau la slujbă, și religia nu era niciodată amintită în vreo discuție. Părinții au acceptat afirmația fetei, care, metamorfozată, a găsit plăcerea de a lucra, de a ieși din casă și de a frecventa parohia, unde reflecta la lumea metafizică, împreună cu ceilalți enoriași.

Am primit, la mine acasă, un preot care, curios lucru, la cererea superiorilor ierarhici, venise să-mi ceară un certificat care să ateste că nu era pedofil. Figura lui avea prospețimea celor care cred în Dumnezeu: ochi larg deschiși, surâs încântat – era cu totul diferită de fața unui anxios. Acest bărbat, de mare folos în orfelinatele indiene și africane, mi-a spus că niciodată nu simțise temeri și neliniști și că, din contră, se simțea într-atât de însuflețit de viață, încât se bucura foarte tare să-și împărtășească trăirea cu oricine.

În toate aceste cazuri, entuziasmul psiho-afectiv îi conferă subiectului impresia că are acces la o dimensiune superioară. Lumea reală, cea supusă materiei, nu înseamnă mare lucru, comparativ cu descoperirea neașteptată a unei puteri supranaturale. Nici un cuvânt nu poate descrie această euforie. Atunci spunem „Doamne“, „Allah“ etc. De multe ori, nu spunem nimic, deoarece cuvintele noastre sunt concepute pentru a indica unele segmente ale realului sau pentru a da formă unor idei. Dar ce cuvânt ar putea să cuprindă un sentiment atât de intens și de (aproape) imposibil de descris?

„Madeleine [...] găsește o bucurie intensă, extraordinară în reprezentările pe care și le construiește cu privire la uniunea ei cu Dumnezeu. Spune: «Stările mele de încântare au început încă de timpuriu [...] la vârsta de 11 ani [...], delicii greu de exprimat, voluptăți pe care nu am putere să le suport».”⁹

În timpul unei lungi plimbări, Éric-Emmanuel Schmitt se pierde în masivul muntos Hoggar. Singur, fără nici un reper și fără provizii, fără apă, într-o noapte foarte rece, nu are șanse să supraviețuiască. Totuși, simte cum crește în el o forță ca o flacăra, o fericire extatică. „De ce să n-o numim Dumnezeu?”¹⁰ Reacția lui emoțională poate fi comparată cu cea a pastorului protestant, căruia arestarea și iminența morții îi provoacă o stare de excesivă însuflețire?

Jean-Claude Guillebaud își redescoperă creștinătatea într-un mod liniștit. Acest mare jurnalist, a cărui misiune este să mărturisească despre tragediile umane, se simte extenuat de suferințele la care asistă. „Aveau toate motivele de disperare – spune el –, și totuși lecțiile învățate de la ei au fost legate de speranță.”¹¹ Felul în care el revine la creștinism – și adoptă o atitudine constructivă – este cel mai senin din lume. Reacția lui emoțională seamănă, oare, cu cea a adolescentei calme care-L descoperă pe Dumnezeu în timp ce și face siesta?

Convenția Internațională asupra Drepturilor Copilului, 2 septembrie 1990

„Journal du jeune Elisha Stockwell, le lendemain de la bataille de Shiloh (Guerre de Sécession, 1861–1865)“, în Pignot, 2012, p. 47

R. Kobach, „The Emotional Dynamics of Disruptions in Attachment Relationships“, în Cassidy și Shaver, 1999, p. 29

F. Aneur, „Les enfants-combattants de la Guerre de Sécession“, în Pignot, 2012, pp. 48–49

Janet, 1975

Janet, 1975, pp. 88–89

Schmitt, 2015

Guillebaud, 2007

Capitolul 2. Biologia sufletului

Extaz chimic și extaz sentimental

2

Biologia sufletului

Extazul poate fi declanșat de o substanță chimică, dar la fel de bine și de o reprezentare mentală. Cortizonul provoacă, uneori, o blândă euforie, în care toate simțurile sunt ascuțite. Cerul devine de un albastru mai profund, briza – mai parfumată, țipătul strident al pescărușilor – o cântare agreabilă; o stare de bine fizic excelentă umple de încântare lumea întreagă. Nimic nu s-a schimbat, de fapt, în istoria sau în contextul personal al individului, însă modul său de a percepe orice, sub efectul substanței, capătă o colorație afectivă delectabilă.

Această putere pe care o are chimia, de a provoca plăceri neașteptate, este folosită de consumatorii de paradisuri artificiale sau de preoții mexicani. Planta halucinogenă peyote modifică senzațiile corpului și oferă impresia accesului în altă lume. Preoții azteci utilizau această plantă în cadrul ritualului sacrificiilor umane, pentru a fi mai aproape de adevăr: „Cel destinat morții urcă la cer și se întâlnește cu Dumnezeuul său față în față”.¹² Destul de curios, această schimbare a percepției despre lume este explicată prin descoperirea unei lumi diferite, metafizice. Numeroase substanțe provoacă modificări ale conștiinței. Amfetaminele declanșează o senzație de accelerare a gândirii, o concentrare psihică atât de intensă încât, paradoxal, corpul rămâne imobilizat. Din acest motiv li se administrează, uneori, copiilor agitați, care, deodată, nu se mai agită și-și îmbunătățesc și rezultatele școlare. Mulți scriitori, precum Jean-Paul Sartre și Marguerite Duras, obișnuiau să ia tuburi întregi de pastile de Corydrane (medicament vândut la liber, până prin anii 1970), încât erau protagoniștii unor episoade paranoide, în care perceperea celui mai neînsemnat indiciu căpăta, pentru ei, o semnificație exagerată: „De ce mă priviți astfel?... De ce ai oftat când am întins mâna spre castronul cu fructe?” Țin minte un pacient care suprainterpreta cea mai neînsemnată banalitate: „Dacă oamenii tac brusc când apar eu, e clar că vorbeau despre mine“.

Prin urmare, o substanță poate provoca impresia descoperirii unei lumi noi, dincolo de percepții. Forma verbală în care îmbrăcăm senzația respectivă este în funcție de dezvoltarea noastră și de contextul cultural în care trăim. Ideea de Dumnezeu, declanșată de chimie, le-a plăcut aztecilor și multor exploratori ai inconștientului, care nu au ezitat să ingereze mescalină, LSD sau diverse ciuperci halucinogene pentru a raționaliza o asemenea trăire extraordinară.

Exact aceleași efecte pot fi obținute și fără aceste substanțe. Există persoane

care devin dependente de jocurile mecanice, adolescenți care nu pot, efectiv, să-și închidă calculatorul. Punând stăpânire pe sufletele lor, pasiunea îi privează de libertate pe cei îndrăgostiți. Această constatare subliniază faptul că o reprezentare imperceptibilă, abstractă, imaterială poate modifica metabolismele până în punctul în care îți dă senzația că ai descoperit o lume diferită, metafizică: „Madeleine [...] găsește o intensă bucurie în propriile reprezentări privind uniunea cu Dumnezeu“; „Trupul meu se află aici, în schimb sufletul este în altă parte“¹³, spune ea, pe deplin extaziată. Regăsim, în euforia credinței, acest sentiment de autoscopie, în care te vezi pe tine însuși undeva deasupra propriului corp. Un asemenea eveniment emoțional este apropiat, ca stare, de cel din pragul morții, în care sufletul iese din corp și se înalță spre cer.

Astfel de mărturii erau rare pe vremea când nu îndrăzneai să dezvălui ce ți s-a întâmplat, ce ai trăit, de teamă să nu fii considerat nebun. Anestezia a făcut niște progrese atât de uimitoare încât medicii reușesc, în ziua de azi, să mențină în viață persoane aflate în comă, la granița dintre viață și moarte. În momentul în care supraviețuitorul analizează această experiență, ceea ce declară el întărește ideea de despărțire a trupului de suflet.¹⁴

Asociația neurologilor, împreună cu psihanalisti, a putut explora acest fenomen în care nu se mai percepe trupul – anesteziat de droguri sau încremenit după o traumă psihică. Reprezentarea sinelui, eliberată de percepțiile senzoriale, lasă o imagine să urce spre plafon (cum spun bolnavii) sau spre cer (cum declară credincioșii). Copiii maltratați, femeile violate, deportații din lagărele morții, persoanele distruse de groaza unei agresiuni povestesc felul în care, detașate de trupurile lor, s-au privit de sus, cu o indiferență uimitoare: „Îmi urmăream cadavrul“¹⁵, spune Viktor Frankl, supraviețuitor al lagărului de la Auschwitz. „De aceea vorbesc, referitor la acest subiect, despre un mecanism de «clivaj de supraviețuire» ca despre un efort de a continua să exiști.“¹⁶ Este vorba despre o adaptare psihică în fața iminenței morții, care-i insuflă subiectului traumatizat convingerea că viața sufletului său va continua și după ce trupul său va fi lipsit de el.

O asemenea opinie nu e deloc delirantă, de vreme ce, din contră, își are rădăcinile într-o experiență de viață extremă într-un corp care moare și în care sufletul este resimțit ca o posibilitate eternă. Acești supraviețuitori sunt

dovada unei descoperiri mentale de necrezut, și nu a unei idei morbide.

Extazul (ex-stază) este o senzație fizică intensă, care te face să te simți ca și cum ai fi ieșit din tine însuși, transportat în afara ta. Este unul dintre cele mai logice lucruri din lume să numim orgasmul sexual „mica moarte“. Este o rătăcire a spiritului care o ia razna, dezlegând parâmele organice, precum în cazul unei porniri amoroase. Prin urmare, putem considera că o asemenea încântare pasională este cel mai frumos moment patologic al unei ființe umane normale: „Când o văd, îmi pierd capul“.

Toate aceste cuvinte de zi cu zi traduc o experiență extremă de dragoste și extaz, trăită la porțile morții. Emoția este atât de intensă, încât spiritul părăsește trupul, pentru a contempla lumea și a-și vedea propria carne eliberată de suflet. Sub efectul unui șoc înspăimântător sau care ține de dragoste, sufletul urcă la cer, abandonându-și învelișul muritor. Pentru a descrie acest fenomen natural, toate religiile au ales cuvinte extrase din propriile culturi: se urcă la Dumnezeu, la Allah sau la Marele Manitu. Iisus și Mahomed s-au înălțat la cer, ca orice ființă umană al cărei suflet, după moarte, continuă să trăiască într-o altă lume. În această senzație corporală, sufletul desprins de trup devine metafizic. Trebuie subliniat faptul că, pentru a descrie experiențele extreme amintite aici, cuvintele privitoare la dragoste și cele privitoare la moarte se împerechează.

După experiența formidabilă a deportării, câteva cadavre vii, care se împleticeau pe picioare printre morți, au simțit că ideea de Dumnezeu se clătina în mințile lor. Însă cea mai mare parte dintre ele (70%) au continuat să caute ajutor la entitatea în care credeau și de care aveau cea mai mare nevoie, pentru a suporta infernul.¹⁷ Alții (16%), văzând sutele de mii de cadavre stivuite înainte de a se transforma în fum, au găsit un motiv pentru a explica un lucru de neconceput: Dumnezeu a murit la Auschwitz, căci, dacă ar mai fi existat, nu ar fi permis niciodată o asemenea oroare: „Ce Dumnezeu este acela care a îngăduit să se întâmple așa ceva?“¹⁸ La polul opus, o minoritate de schelete vii (13%), care, înainte să fie deportate, nu fuseseră niciodată preocupate de Dumnezeu, L-au descoperit brusc: „Dintr-odată, am știut că Dumnezeu exista“.¹⁹

Sub efectul condițiilor extreme, credințele sunt maleabile. Indiferent dacă e vorba despre descoperirea lui Dumnezeu sau dispariția sa, reprezentarea în

sine este resimțită ca o certitudine. De ce ar trebui să demonstrez că respir, că sunt viu, că am credință în Dumnezeu? Sunt sigur de credința mea fiindcă simt acest lucru, asta-i tot.

Credințele sunt autentice, limpezi și de necombătut, chiar și atunci când se metamorfozează. Bunicul lui Joseph, un evreu foarte pios, se certa adeseori pe această temă cu fiul său, care era comunist și lupta contra nazismului. Legătura dintre cei doi era deja ruptă în momentul în care s-au reîntâlnit la Auschwitz. Fiul și-a văzut tatăl, despuiat la piele, intrând în camera de gazare, iar când tatăl și-a zărit fiul, a țipat: „Întoarce-te la Dumnezeu, întoarce-te la Dumnezeu...” – și s-a făcut nevăzut înăuntru. Siderat, fiul a simțit cum i se desprindea corpul de realitate, și atunci a știut că Dumnezeu revenise în el.²⁰

O emoție extraordinară, vecină cu moartea, are probabil același efect cu cel al unei emoții tot extraordinare, însă legate de pasiune. Misticii manifestă o plăcere castă, dar și sexuală când îl întâlnesc pe Dumnezeu, după cum scrie Sfânta Tereza: „Ce tandre atașamente! Ce elanuri de dragoste! [...] Plăcerile nu au limite când soțul și soția [...] își fac o adevărată plăcere din a se odihni unul în celălalt [...] torent de voluptate [...] iubire pură”.²¹

În experiența religioasă, consolarea este asociată cu admirația și cu activarea atașamentului. În viața cotidiană, se întâmplă adeseori ca un act sexual să-ți aline o supărare. Un bărbat foarte mâhnit poate stârni tandrețea unei femei. O femeie întristată se refugiază adesea în brațele unui bărbat sau ale unei divinități: „Eram absorbită, amețită, pierdută într-un abis de alinări de nedescris, provocate de cea mai frumoasă, de cea mai divină viziune [...] aceea a Domnului nostru, înconjurat de lumină”.²²

Indiferent dacă extazul e declanșat de o substanță precum peyote sau cocaina ori de o reprezentare supraomenească, emoția resimțită este atât de intensă, încât are repercusiuni asupra creierului. E suficient să vorbești pentru a-ți activa o rețea de neuroni temporali pe partea stângă, este suficient să privești o imagine pentru ca zona occipitală – care se ocupă de informațiile vizuale – să înceapă să consume energie, iar când emoția este puternică, se activează circuitul limbic. În vreme ce acțiunea unei substanțe este imanentă (fiindcă drogul nu are nevoie de sens pentru a dezlănțui o emoție), o reprezentare determină un sentiment cu efecte mult mai durabile decât ale

substanțelor psihotrope.

Graulich, 2005

Janet, 1975, pp. 88, 90

Roisin, 2009, pp. 71–79

Frankl, 2012

Roisin, 2010, p. 74

Falsetti, Resick și Davis, 2003, pp. 391–398

Jonas, 1994, p. 14

Falsetti, Resick și Davis, 2003

Mărturie personală a lui Joseph Kastersztein, Paris, 2014

„Lettre de Sainte Thérèse au Rev. P. Grégoire de Saint-Joseph, Rome“, în Janet, 1975, p. 94

James, 2001, pp. 211–271

Capitolul 3. Erotismul morții iminente

Când frumusețea este mortală

3

Erotismul morții iminente

Pentru un mistic, moartea nu înseamnă sfârșitul vieții, de vreme ce numai învelișul trupesc e muritor, iar sufletul trăiește veșnic. Unii dintre aceștia resimt o dorință fierbinte de moarte, pentru a fi mai aproape de Dumnezeu. O serie de vulcanologi trăiesc o senzație de o frumusețe atât de violentă în fața unei erupții, încât se tem să nu simtă imboldul de a se arunca în crater. Moartea e frumoasă, când frumusețea și erotizarea provoacă extazul unei uniuni minunate și mortifere: „Eu, Katia și vulcanii avem o poveste de dragoste [...] prin frumusețea lor ne aduc bucurie [...] fântânile lor de foc, violența care, cine știe?, va pune capăt, într-o bună zi, temerității noastre“.²³ Katia și Maurice Krafft, vulcanologi talentați, au pierit într-un nor piroclastic pe 3 iunie 1991, când au fost prinși de o revărsare de lavă incandescentă, pe versanții muntelui Unzen din Japonia.

Un efect analog se obține dacă sunt excitate anumite zone din creier fie prin provocarea unui extaz amoros, fie prin relatarea unei povești de groază: în ambele cazuri, sunt stimulate aceleași zone. Se poate demonstra că minunea și oroarea nu sunt antagonice. Sunt două senzații opuse, asociate fiziologic, pentru a echilibra organismul. O admirație rutinieră provoacă o stare de oboseală dezgustată și, invers, o continuă oroare sfârșește prin a da naștere unei fascinații liniștitoare. Când ne e sete, primele înghițituri de apă sunt extraordinare, însă, dacă nu ne mai oprim din băut, vom resimți o silă dureroasă față de aceeași apă. Oamenii traumatizați sunt, la început, siderați de teroarea pe care o îndură. Dar, din momentul în care sunt susținuți, ajutați să dea un sens ororii, adeseori devin specialiști în ceea ce le-a provocat trauma. Iar atunci au plăcerea de a redeveni stăpâni pe lumea lor interioară și de a-l controla pe agresor, înțelegându-i mai bine motivele.

Această pereche de emoții opuse, care funcționează prin asociere, a fost descoperită printr-un vechi experiment de neurofiziologie.²⁴ Unui animal i se dă posibilitatea să apese pe două pedale: prima îi oferă hrană, a doua trimite stimuli electrici către un electrod, plantat în zona cerebrală, care declanșează o senzație intensă de plăcere. În câteva zile, animalul ajunge să se autostimuleze, provocându-și încontinuu șocuri electrice, mergând până acolo încât nu mai apasă deloc pedala care îi oferă hrană. În mediul său natural, acest animal mănâncă pe săturate, până când, ghiftuit, capătă aversiune față de ceea ce inițial își dorea. În condiții experimentale, această frână nu mai

există, drept care animalul își stimulează zona de plăcere, până când survine moartea.

Mediul nostru interior nu contenește să se schimbe, iar noi trebuie să ne adaptăm fără încetare la deshidratare și la scăderea nivelului de zahăr din sânge, căutând în mediul înconjurător mijloace de hidratare și de ridicare a glicemiei. Această funcție homeostatică menține echilibrul atunci când totul se schimbă în noi și în jurul nostru, creând un echilibru, asumat de două circuite cerebrale: fasciculul hipotalamic lateral²⁵, care, odată excitat, declanșează o senzație de neplăcere, forțând organismul să identifice și ce-i lipsește, și ce i-ar aduce plăcere, precum și circuitul de neuroni prefrontali, conectați la talamus, care, stimulați, provoacă o calmare vecină cu amortizarea. Cele două circuite, complet diferite, funcționează ca un ciclu alternativ, în care pulsunile contrastante se armonizează.²⁶ O substanță secretată de corp sau injectată din exterior activează acest sistem, care ne poate face să trecem de la disperare la euforie, și viceversa.

Un produs chimic ingerat acționează asupra acestor zone cerebrale în același mod ca o reprezentare intensă, care exercită o influență asupra chimiei aceluiași circuite cerebrale. Acest raționament, care surprinde spiritele dualiste, nu e greu de urmărit: enunțarea verbală a unui compliment o poate face să roșească pe persoana căreia i se adresează. Simplul fapt de articulare a cuvintelor de către cineva care vorbește modifică secreția de substanțe ce dilată vasele de sânge ale feței celui căruia i se vorbește. La fel, o insultă poate induce, în cel care o aude, o paloare a cărei cauză este constricția vaselor, iar anunțarea unei vești rele poate fi urmată de o sincopă sau de plânsete.

Atunci când emoția, indiferent de originea ei, devine prea puternică sau durează mult timp, ne regăsim în situația animalului care-și stimulează zona plăcerii până își provoacă moartea. Neurochimia plăcerii sexuale ilustrează această analiză biopsihologică. Unele persoane capătă adicție, devin dependente de un drog, până când nu mai pot suporta lipsa respectivei substanțe. Însă putem deveni dependenți și de o emoție puternică provocată de jocurile de noroc, de pericol sau de căutarea situațiilor de alertă, urmate de euforie, ca în cazul supporterilor de fotbal, care sunt albi de frică înaintea unei confruntări aprige, urmată de o săptămână de intensă fericire, aparent fără

motiv. În acest caz, nu e vorba de vreo substanță ingurgitată, și totuși emoția provocată de riscul pierderii stârnește o asemenea plăcere, încât jucătorul devine dependent de ea. Unii adolescenți, în primele încercări de masturbare, simt o plăcere sexuală atât de violentă, încât devin îngrijorați. Și unii adulți rămân descumpăniți după câte o „fază postorgasmică depresivă”.²⁷

O circumstanță extremă poate aprinde această pereche de pulsioni – opuse din punct de vedere neurologic –, frica și plăcerea. Poate că acest lucru ar putea explica schimbarea fulgerătoare din starea de spirit a pastorului din Rezistența franceză, torturat de neliniști și arestat în plin extaz de soldații germani? Și este posibil ca schimbările bruște să fie răspunsul acestei scheme explicative? Când Saul (Pavel) persecutorul pleacă din Ierusalim spre Damasc, pentru a extinde persecuția contra discipolilor lui Iisus, este zguduit de o viziune a Mântuitorului: „Saule, Saule, de ce mă prigonești?” Atunci, pe loc, avortonul eșuat, cum se închipuia el, este iluminat instantaneu de grația lui Dumnezeu și aleargă în ajutorul creștinilor. Când Sfântul Augustin, băiatul cel rău (secolul al IV-lea), aude glasul unui copil care cânta: „Ia și citește; ia și citește”, el primește lumina, citește Epistola lui Pavel către romani și renunță la tentațiile din trecut. Gata cu poftele carnale, cu plăcerile sexuale, cu gelozia și certurile neîntrerupte – el se convertește la asceză, hotărăște să-L iubească pe Dumnezeu și să se facă iubit de ceilalți.

Folosit în mod obișnuit, este cuvântul convertire pertinent pentru a desemna fenomenul acesta de schimbare bruscă emoțională? Pavel nu și-a părăsit niciodată credința iudaică, însă nu i-a mai urât pe Iisus și discipolii lui. Sfântul Augustin e sătul, ba chiar dezgustat de viața sa desfrânată și aspiră, deodată, la asceza care-l poartă spre spiritualitate, înainte de a se odihni în inima lui Dumnezeu.

Astăzi, în Statele Unite, mai mult de 90% dintre americani cred într-o divinitate sau într-o putere supranaturală²⁸: Există o forță, spun ei cu convingere, esențialul este să ai o divinitate în care să crezi. Ne adresăm ei prin diferite ritualuri, potrivit culturilor noastre, însă pentru noi, americanii, o lume în care să nu existe o divinitate e de neconceput. În fiecare zi, 58% dintre credincioși comunică în parte cu Dumnezeu, mai ales atunci când în viața lor apar momente dificile. Amenajează locuri pe care le frecventează, pentru a se ruga, decorează amplasamente din care să facă altare, unde pun în

scenă dramaturgii care se adresează Atotputernicului. Aproape toți credincioșii sunt convinși că există Cerul și că vom trăi acolo după moarte. Dar numai 5% mai cred astăzi în diavol, în timp ce, în Evul Mediu, un procent de 80% credeau în el. Este credința într-o forță supranaturală sensibilă la evoluțiile culturale? Pentru 31% dintre cei care cred, Dumnezeu reprezintă o autoritate, în timp ce 25% susțin că e doar bunătate. Printre musulmani, 95% afirmă că orice nesupunere în fața divinității va fi aspru pedepsită, față de 80% dintre hinduși, 80% dintre catolicii din Peru și 60% dintre catolicii din Asia.²⁹ Atotputernicul e gândit diferit, în funcție de dezvoltarea personală, de credințe și de contextul cultural.

Dumnezeul universal, care li se face simțit celor mai multe dintre ființele umane, se manifestă printr-o senzație de exaltare, care ne ridică spre cer, deasupra propriei noastre ființe. În funcție de persoanele și culturile specifice, această trăire este numită „forță superioară“, „înger păzitor“ sau „Dumnezeu, Domnul sufletului nostru“ și ne smulge din imanența de aici, de jos, de pe pământ.

Capitolul 4. Sufletele tulburate. O neurologie

Stimularea cerebrală creează afecte transcendente, iar transcendența modifică stimularea cerebrală.

4

Sufletele tulburate. O neurologie

Pentru că este vorba de o senzație confirmată în mod garantat, nu poate să nu aibă manifestare cerebrală. Există deci un profil neurofiziologic al „sufletelor tulburate”³⁰, care-și găsesc pacea când se înalță spre Dumnezeu. Cei care se străduiesc să creadă în El, să-i transpună reprezentarea prin intermediul activităților rituale sau să facă comentarii asupra credinței suferă o modificare neurobiologică.

În esență, aceste activități neurologice arată că emisfera dreaptă este soclul cerebral al afectelor negative, al hipersensibilității față de informațiile neplăcute. Aceste persoane au tendința de a căuta, în experiențele spirituale, un efect liniștitor. În ce-i privește pe cei care trăiesc în condiții nefavorabile, existența îi supune zilnic pe aceștia unor agresiuni dureroase, la care organismul reacționează prin diminuarea secrețiilor de serotonină (care euforizează) și prin mărirea procentului de dopamină (care predispune la riposte agresive). Când lobul frontal drept e stimulat de agresiuni, te simți trist și cauți fapte care să-ți confirme aptitudinea de a vedea ce nu funcționează. Când o descărcare epileptică temporală dreaptă își difuzează undele electrice spre lobul frontal drept, pacienții exprimă o senzație de moarte iminentă.³¹

Asocierea acestor informații le poate părea contradictorie celor care au obiceiul de a-și pune problema folosind cuvintele „înnăscut” sau „dobândit”. Însă aceia care sunt obișnuiți să raționeze în termeni de procese dinamice și interactive ajung la fraza următoare: când o existență are parte în fiecare zi de agresiuni, lobul frontal drept este cel mai stimulat. Condițiile nefavorabile fac ca un astfel de creier să fie sensibil la afectele negative. Subiectul nefericit are nevoie să caute explicații magice pentru a lupta contra stării sale de nemulțumire. Însă, dacă mediul său familial și cultural îi oferă ceva legat de viața spirituală, această persoană dispune de o armă mentală care o ajută să găsească sprijinul afectiv, solidaritatea și transcendența suficiente pentru a se repune pe picioare.

Ateii au un lob stâng dominant, mai degrabă euforizant, poate pentru că s-au dezvoltat într-un mediu de pace. Mai puțin simt nevoia unei reacții spirituale de apărare, în vreme ce credincioșii, care înfruntă o viață grea, într-o cultură aflată în război sau în precaritate socială, trebuie să se antreneze pentru a produce un mecanism de apărare.³² În momentul în care aceste persoane

găsesc, în propriul context de viață, o spiritualitate și o religiozitate, ele luptă în mod victorios împotriva dificultăților existenței. Cultura și creierul colaborează pentru a-i purta spre victorie. Spiritualitatea este vitală pentru astfel de oameni. Studenții stăpâniți de evlavie sunt hipersensibilizați de tragediile realității. Se implică în activități caritabile, lucru de care beneficiază toată lumea. Studenții atei, mai puțin afectați de problemele lumii, se fereșc de emoțiile neplăcute, orientându-se spre activități proiectate în limitele realității.

Religia este un fenomen uman major, care structurează viziunea asupra lumii, salvează un mare număr de indivizi, organizează aproape toate culturile și... provoacă nenorociri imense! Pentru a înțelege această minune terifiantă, va trebui să asociem discipline diferite, cum ar fi psihologia dezvoltării, clinica atașamentului, experiențele psihosociale și descoperirile recente despre funcționarea cerebrală. Armonizându-se, aceste elemente fundamentale eterogene creează o nouă afectivitate: atașamentul față de Dumnezeu.³³

Atunci când se dereglează, sistemul religios iscă discordii:

- culturale: războaie religioase;
- psiho-afective: fanatism;
- neurologice: extaz delirant sau halucinații.

Dacă dezvoltarea empatiei este una sănătoasă, în sufletul subiectului se instalează o frână emoțională, iar acesta nu-și mai poate permite orice, din momentul în care înțelege că impulsurile sale îi costă mult pe cei apropiați lui.³⁴ Empatia, soclu neurologic și afectiv al moralei, nu are nevoie de spiritualitate ca să acționeze. Însă când dezvoltarea empatiei încetează în cazul unui credincios orbit de credința lui, acesta, devenit fanatic, îi extermină pe necredincioși în numele singurului său Dumnezeu.³⁵ La fel, când misticul cast se înflăcărează, și obiectul iubirii sale devine sacru, cea mai mică zgârietură adusă amorului său propriu are efect de blasfemie. Atunci, idealistul pasionat se pregătește să-l asasineze pe profanator.³⁶

Religia este un fenomen relațional și social, în timp ce spiritualitatea este un miracol intim, un eveniment extraordinar, simțit de corp în profunzime și

totuși rupt de concretul lucrurilor și al întâmplărilor cotidiene. Acest sentiment îi uimește pe cei care-l trăiesc dintr-o suflare, simțindu-l ca pe un vapor extatic, pe care-l desemnează prin cuvântul spirit – de unde și termenul spiritualitate. Cine are parte de o asemenea experiență invizibilă și impresionantă are dovada trăită a naturii imateriale a sufletului. Această simțire personală este diferită de percepția corpului întins, purtător de greutate, cu o formă descriptibilă și manipulabilă din punct de vedere experimental. Trupul aparține lumii, în timp ce sufletul este un adevăr invizibil, resimțit cu intensitate. Cuvintele care descriu organismul desemnează realități palpabile, pe când cele care evocă sufletul indică o reprezentare abstractă, care conturează o lume imperceptibilă. Poate așa se explică limbajul poetic și metaforic al textelor religioase.

Astăzi, pe planetă, miliarde de ființe umane se îndreaptă zilnic spre un loc de rugăciune, ca să aibă parte de o aventură religioasă. Spiritualitatea, acest sentiment de adevăr supranatural, poate fi resimțită și în alte locuri. Ceea ce voi scrie acum este de o mare banalitate, pentru că fiecare dintre noi a trecut prin experiența visului, când corpul zace inert în mijlocul unui pat, rupt de realitate, în timp ce sufletul trăiește o intensă emoție angoasantă, fantasmagorică sau erotică.

Efectul credinței în Dumnezeu este benefic trupului și vieții psihice, așa cum dovedește restabilirea, la anxioși, a secrețiilor neurobiologice și a funcționării cerebrale, chiar din momentul în care încep să se liniștească.³⁷ Neînțelegerea intervine atunci când fiecare religie propune ficțiunea sa explicativă. Pentru una dintre ele, lumea a fost creată în șase zile, și Dumnezeu, ca un om, s-a odihnit în ziua a șaptea. Conform unei alte credințe, zeul creator s-a împreunat cu o zeiță, și un bărbat viu a ieșit din coapsa lui... sau din noroi... sau a căzut din cer... sau s-a desprins din animale.

Toate religiile adaptează sufletul exigențelor vieții sociale și insuflă încredere inimii, însă ficțiunile lor explicative diferite provoacă, adeseori, o senzație de sacrilegiu. Cel care are opinii diferite de ale majorității se plasează în postura de disident, de necredincios sau chiar de blasfemator. În mod paradoxal, simpla existență a unui necredincios întărește sentimentul de apartenență al credincioșilor obișnuiți, care, simțindu-se amenințați, se regroupează, pentru a-și apăra Dumnezeul. Orice persecuție împotriva grupului de credincioși

contribuie la consolidarea religiozității acestora.³⁸ Chiar putem afirma că un grup de credincioși poate să caute în mod special să fie nedreptățit, pentru a-și reactiva solidaritatea religioasă. „Multă vreme, Inchiziția a fost asociată cu persecutarea și condamnarea ereticilor. Totuși, disidenții Bisericii Catolice nu au fost singurii subiecți ai acestei urmăriri prigonitoare. Numeroși vrăjitori și magicieni au avut de îndurat verdictele justiției pontificale. Astfel s-a născut faimoasa vânătoare de vrăjitoare.”³⁹ La procesul de salvare a sufletelor și conservare a creștinătății, se adaugă intenția mascată de preluare a puterii, folosind statutul de persecutat. Istoria religiilor este un lung șir de nenorociri, din care credincioșii au ieșit triumfători, grație unității lor și menținerii credinței. Să adori un om răstignit pe o cruce, să venerezi martirii uciși cu săgeți, să admiri curajul unei sfinte devorate de lei, să te entuziasmezi, ascultând povestirile despre băieții secerăți de gloanțele ocupanților – toate aceste grozăvii așază cuvinte în jurul unor imagini oribile, cu scopul de a-i indigna pe credincioși, ca să legitimizeze propriile violențe. Nici un fel de sentiment de vinovăție sau de rușine, atunci când se comit masacre pentru a-L apăra pe Dumnezeuul sacru care a fost insultat!

Biografia lui Maurice și Katia Krafft, pe site-ul L.A.V.E. (http://www.lave-volcans.com/gdesfig_krafft_hommage.html)

Olds și Milner, 1954, pp. 419–427

Fasciculul hipotalamic lateral este un circuit de neuroni care pornesc din zona subtalamică (aria ventro-segmentară și nucleul accumbens) și se conectează la lobul temporal.

Panksepp, 1998, pp. 148–167

Panksepp, 1998, p. 243

Johnson, 2016, pp. 61–63

Ibidem

Saroglou, 2015, pp. 21–99

Britton și Bootzin, 2004, pp. 254–258

Harmon-Jones, Gable și Peterson, 2010, pp. 451–462

Burris și Petrican, 2011, pp. 183–197

Brunel și Cosnier, 2012

Chouvier, 2016

Saint-Victor, 2015

Beauregard și O’Leary, 2015

Aydin, Fischer și Frez, 2010, pp. 742–753

Le Fur, 2012, pp. 15, 125

Capitolul 5. Copilul ajunge la Dumnezeu pentru că vorbește și pentru că-i iubește pe cei care-i vorbesc

Cuvântul are o funcție afectivă, care formează o legătură între cei care vorbesc despre Dumnezeu.

5

Copilul ajunge la Dumnezeu pentru că vorbește și pentru că-i iubește pe cei care-i vorbesc

Dezvoltarea religiozității se construiește în același fel ca învățarea limbilor străine. Prima limbă, cea „maternă“, este impregnată în memoria copilului, care încorporează cuvinte și structuri gramaticale perfecționate de strămoșii săi. Într-o perioadă sensibilă, în care neuronii sunt deosebit de receptivi la acest tip de învățare (între vârstele de un an și opt luni și doi ani și jumătate), copilul se poate lăsa pătruns de orice limbă pe care o vorbesc apropiații săi, cu condiția să stabilească o relație de atașament cu aceștia.

Imigranții vorbesc adeseori mai multe limbi străine, dar cu copiii lor vorbesc doar în limba pe care vor să le-o fixeze în memorie. Când își doresc, pentru copil, să se integreze în țara care i-a primit, îi vorbesc micuțului în limba oficială din zona respectivă, astfel că, pentru el, limba părinților devine aceea a exilului, a nefericirii și a rușinii. Copilul, incapabil să accepte limba pe care o aude acasă, nu poate învăța decât graiul purtător de speranță pentru părinții săi, al țării de adopție.

Invers, atunci când părinții sunt fericiți să vorbească limba de acasă, copiii lor o învață cu ușurință, descurcându-se mai greu în limba țării în care trăiesc în momentul acela. Petrecerea unei perioade îndelungate în locul unde se vorbește limba respectivă, pentru a o învăța, este un lucru necesar, nu și suficient. Trebuie ca vorbele să vehiculeze mai multă afecțiune decât informație, astfel ca părinții să impregneze memoria micuțului lor cu bucuria de a iubi o țară, o cultură sau... un Dumnezeu.

Primul sentiment de afecțiune puternică față de limba maternă și de Dumnezeul în care crede familia este dobândit prin influență permanentă, în cursul unei perioade considerabile a dezvoltării personale. Mai târziu, dacă dorește, copilul va putea învăța și alte limbi străine, va putea descoperi și alte entități religioase, în care cred oamenii.

Un nou-născut nu poate evolua în altă parte decât în cuibul senzorial în care viața l-a făcut să se nască. Nici un bebeluș nu se naște credincios. Abia când are acces la lumea cuvintelor, pe la vârsta de trei ani, părinții pot demara eforturile de a-i face cunoștință cu Dumnezeul lor. În funcție de natura mediului afectiv în care trăiește acasă, copilul îl va iubi pe Dumnezeu de o manieră sigură („Dumnezeu ne are în pază“). În schimb, ar putea să-L perceapă cu teamă pe Dumnezeu, dacă familia sa îi vorbește despre un

Creator punitiv. Sau îl va privi cu detașare, dacă va fi înconjurat de povești religioase relaxate. Cu un astfel de procedeu, al transmiterii retorice, copilul ajunge, uneori, să-L urască pe Dumnezeu. În funcție de structura verbală a povestirii prin care i se prezintă Dumnezeu și de ritualurile religioase ale familiei sale, copilul se îmbibă de un stil de atașament care va caracteriza felul său de a-L iubi pe Domnul.

Începând cu al treilea an de viață, efervescența sinaptică se calmează; circuitele cerebrale devin mai elaborate, sub efectul presiunilor mediului. Memoria autobiografică apare atunci când, spre vârsta de 6–8 ani, copilul – capabil deja să construiască o narațiune – spune ceea ce crede el despre divinitate: dacă îi place, dacă îi displace sau dacă ia în derâdere acele reprezentări transmise de părinții săi referitoare la Creator, dacă are frică de Dumnezeu... Comunicarea reprezentărilor lui Dumnezeu se face prin povestiri și prin ritualuri religioase, care înlesnesc accesul la divinitate. Această metodă transgenerațională explică felul în care funcționează cartografia credințelor: un sugar venit pe lume în Egipt are mai multe șanse să devină musulman decât budist.

Învățarea religiei părinților țese o legătură de afecțiune, la fel ca și vorbitul limbii lor materne. Pruncul egiptean va vorbi araba țării sale și va trăi în religia părinților săi. Va putea, pe viitor, să răspundă reprezentărilor verbale care desemnează obiecte ce nu se află în context. Va putea, la fel de bine, să răspundă reprezentărilor care desemnează o lume metafizică. Numai când dezvoltarea creierului său conectează neuronii prefrontali ai anticipării cu neuronii emoției și cu cei ai memoriei sistemului limbic – adică pe la 6–8 ani –, va putea ajunge la reprezentarea morții. Narațiunile care-i povestesc în ce fel se trăiește după moarte, dincolo, îi luminează viitorul și-i conferă anumite rețete morale și comportamentale, ca să se poarte după porunca Domnului. O astfel de imagine metafizică există în toate religiile, sub formă de scenarii diferite; ea lămurește copilul, evită incertitudinea viitorului și prescrie conduite de respectat în viața cotidiană. În plus, posedă un puternic efect securizant și de socializare.

Copiii crescuți în familii în care ideea de divinitate este respinsă învață, la rândul lor, limba părinților și reprezentările lor ostile: „În familia mea, nu-i puteam suferi pe preoți... Sunt mândru că aparțin unui grup care nu se lasă

păcălit“. Când ajung la vârsta evocării mentale a morții, acest grup va trebui să găsească altceva decât pe Dumnezeu și ritualurile sale, pentru a insufla încredere, pentru a le da învățături morale și pentru a-i integra social pe acești copii. Prin urmare, comunitatea lor propune o utopie socială, care, la rândul ei, prezintă o altfel de viață, într-o lume perfectă, precum paradisul profan al comuniștilor sau edenul materialist al reușitelor financiare.

Mediile care nu le oferă copiilor nimic îi privează de tutori de dezvoltare și fac din ei rătăcitori fără visuri și fără proiecte, într-un deșert al sensului, piață de desfacere pentru orice guru.

După acea perioadă sensibilă de dobândire a limbii (un an și opt luni – doi ani și jumătate), adolescența constituie o altă etapă delicată, în care ceea ce ai obținut se modifică. Este vârsta angajamentelor, în care relațiile cu părinții se schimbă, iar orientarea se face în altă direcție. Chiar dacă tânărul continuă să trăiască în religia părinților, ceea ce se întâmplă foarte frecvent, apariția dorinței sexuale îl împinge să plece din căminul parental, de care nu se detașează, ci, pur și simplu, este atras de un obiect sexual, care-l orientează în exteriorul familiei. Se îndrăgostește, bineînțeles, dar întâlnirea lui nu ține de hazard. Adolescentul, condus de regulile religioase și de presiunile sociale, păstrează beneficiile protecției familiale, care-l ajută să construiască noi legături sexuale și afective, căsătorindu-se cu o persoană de aceeași religie cu el. Dacă se întâmplă așa, mariajul va începe cu o sărbătoare. Tatăl își va conduce fiica la altar, până în brațele soțului. Acest transfer de atașament va fi binecuvântat de preot și primit de societate. Însă adolescența este, de asemenea, vârsta abandonurilor religioase și a convertirilor, care, dezbinând familia, privează tânărul cuplu de sprijinul parental.

Este posibil, deci, să studiem dobândirea religiei ca pe un proces de dezvoltare. Înainte de a avea acces la cuvinte, înainte de a fi capabil să stăpânească acea reflectare a timpului care permite ticluirea unei povești, nou-născutul se îmbibă de o formă de afecțiune profundă, ce prevestește felul în care-l va iubi pe Dumnezeu grupului său. Între 7 și 14 ani, se instalează un fel de perioadă de latență, în care copilul își manifestă dragostea față de Creator, așa cum a fost învățat să-l iubească. Acest elan afectiv poate fi încrezător, ambivalent sau distant. În adolescență, îl poate iubi pe Dumnezeu și mai mult, chiar și în altă parte, în alt cămin, însă poate să simtă și o

încremenire sau o respingere a acestei credințe. În această perioadă critică, dragostea față de Dumnezeu este des schimbătoare.

Putem imagina o dezvoltare a sentimentului religios, legată de acordul dintre corpul biologic și contextul său cultural. De aceea, sexualitatea nu devine o preocupare mentală decât atunci când organismul a atins maturitatea endocrină. O motivație fondată pe biologie ar trebui să se articuleze cu regulile sociale și interdicțiile religioase. Copiii care se nasc din aceste întâlniri sexuale debarcă într-o lume structurată pe limbaj și pe credințele părinților lor.⁴⁰ Trebuie subliniat că fiecare perioadă de dezvoltare (copilărie, adolescență, maturitate, bătrânețe) este normal să se armonizeze cu structurile culturale ale mediului în care trăiește individul.

Dumnezeu nu există în lumea preverbală a unui copil cu vârsta de până în trei ani. Posibilitatea divinității nu ia naștere în sufletul său, în timp ce părinții lui au întreaga existență organizată în jurul acestei credințe. În al doilea an de viață, copilul înțelege că obiectele continuă să existe chiar și atunci când el nu le vede. Știe că ele se află în altă parte, într-o lume imperceptibilă, pe care și-o poate imagina.⁴¹ Pe la vârsta de 6–8 ani, când maturizarea creierului îi dă acces la reprezentarea timpului, el devine capabil să-și povestească trecutul și să-l integreze în propriul viitor. Acest demers îl poartă spre metafizică: „Înainte să mă fi născut, trăiam în filiația originilor mele... după moarte, voi trăi într-o altă lume“. Atunci îl poate întâlni pe Dumnezeu, care dă formă acestei reprezentări mentale.

Și emoțiile evoluează. Bebelușul este un burete afectiv, o răspântie de stimulări care vin din interiorul ființei sale – când îi e foame sau frig – și din interiorul celor care-i sunt în preajmă – când sunt bucuroși sau nefericiți, fiindcă trebuie să se ocupe de el. Abia pe la patru ani, copilul poate să facă diferența între ceea ce vine din propria ființă și ceea ce se manifestă dinspre ceilalți. O asemenea performanță senzorială este posibilă doar atunci când copilul ocrotit manifestă plăcere, imaginându-și ce ar putea să însemne lumea celorlalți. Când nu există alteritate, pentru a tutela dezvoltarea sa, lumea mentală a copilului rămâne autocentrată. Dacă, în jurul lui, atașamentul îl invită la o decentrare de el însuși, copilul iubește ceea ce iubesc și părinții lui. Este protejat de prezența celor care-i oferă dragoste, iar el le învață reprezentările, așa cum le-a învățat și limba. O asemenea deschidere

relațională permite împărtășirea unei lumi care nu e legată de un anumit context, dar a cărei reprezentare suscită un sentiment puternic. „Atunci când mă rog la Dumnezeu în același timp cu părinții mei, încerc un sentiment plăcut de apartenență la grupul în care mă simt în siguranță“, ar putea spune copilul. La acest nivel de devenire, nișa protectoare nu mai este senzorială, ci comportamentală și verbală: „Mi se povestesc minunile lui Dumnezeu și ale prorocilor săi, ne prezentăm înaintea Lui în postura de rugăciune, respectăm regulile alimentare care lasă în ființa noastră o convingere satisfăcătoare de legătură cu comunitatea noastră. Mă simt bine alături de voi, făcând aceleași gesturi ca și voi și evocând aceleași divinități“. Când cultura codează exprimarea emoțiilor, se instalează o socializare armonioasă. Copilul este capabil să „citească“ stările emoționale ale părinților lui (furie, bucurie, tristețe). De asemenea, poate să empatizeze cu ei, atunci când aceștia organizează practici religioase (rugăciuni, cântări religioase, pilde, lumânări și veșminte liturgice).

Sistemul nostru nervos se dezvoltă în contact cu ceilalți și ne invită să părăsim realitatea imediată a stimulărilor, pentru a locui un cosmos încă vid. Din fericire, figurile față de care avem un atașament profund umplu această lume cu povestiri cu tâlc care-l reprezintă pe cel ce nu este aici. Nimeni nu gândește așa: „Nu eram nimic înainte de viață, nu voi fi nimic după moarte“. Toate culturile propun o raportare la ceva: „Fac parte dintr-o filiație care... urcă până la sfântul Ludovic... provine din Africa, din Polonia. Apartin acestei linii, care are drept caracteristici părul blond, pielea închisă la culoare, credința într-un Dumnezeu al creștinilor sau al musulmanilor. De vreme ce existam înainte de a mă naște, cred în mod logic și că voi continua să exist și după moarte“. Cel mai natural lucru din lume este posibilitatea de a ajunge la supranatural. Te simți ocrotit și recunoscut atunci când percepi un Dumnezeu care este, în același timp, senzație și convingere: „Dintr-odată, am știut că există“.

Kirkpatrick, 2005

Piaget, 1947 (ed. rom., 2005)

Capitolul 6. Doliul și activarea atașamentului

Riscul unei pierderi sporește dorința de a iubi.

6

Doliul și activarea atașamentului

Conceput și elaborat de John Bowlby⁴², atașamentul reprezintă un sistem observabil și ușor de manipulat experimental. Bebelușul preverbal se orientează către persoana care-l ocrotește (mamă, tată, bonă), pentru a căuta și a menține o apropiere protectoare. Acest sistem de afecțiune, întipărit în memoria noastră biologică, se trezește în caz de alertă. De ce, în perioada doliului, simțim nevoia să strângem în brațe pe cineva iubit și care suferă aceeași pierdere ca și noi? În Liban, în timpul războiului civil (1975–1990), plecarea tatălui dimineața la lucru năștea o neliniște difuză: „Poate nu mai ajunge acasă diseară“.⁴³ Seara, în schimb, reîntoarcerea lui dădea un semnal de sărbătoare. „Este aici, în viață, ce fericire să-l iubești!“ Acest sentiment de pierdere, urmat de regăsire, constituie un activator de afecțiune foarte eficace. Dimpotrivă, fiind sigur că ești iubit zi de zi, cu aceeași intensitate, securitatea afectivă toropește viața psihică: „Nu mai suport bucuriile voastre triste“, le spunea Cioran tinerilor bine-crescuți. E nevoie de puțină disperare, pentru ca fericirea s-o combată victorios: „Trebuie să fii melancolic până la exces, să fii extraordinar de trist. Abia atunci are loc o reacție salutară. Între oroare și extaz, eu exersezi o tristețe activă“.⁴⁴

Cioran îmi place, iar cinismul său mă face să râd; el spune cu o eleganță brutală ceea ce neurofiziologii ne demonstrează prin „cuplurile contrare“. La fel cum prea multă suferință conduce la extaz, în mod sigur și prea multă fericire devine dureroasă.

Am putea, oare, să aplicăm același raționament cu privire la dragostea față de Dumnezeu? Când este prezent zilnic, într-o cultură în stare de pace, într-o familie devotată până la dezgust, nu ai ocazia să-ți dai seama de profunzimea afecțiunii. E nevoie de o pierdere, de o ruptură în familie sau de o sărăcire culturală pentru ca privarea să stimuleze dorința de a crede în Dumnezeu și în bucuria de a-i regăsi dragostea ocrotitoare.⁴⁵

În timpul doliului, o stea afectivă se stinge. Pentru a ne restabili viața, e nevoie să ne reorganizăm constelația familială. Tot așa, după un eveniment dureros (divorț, pierderea locului de muncă, război sau, uneori, o simplă schimbare de locuință), trebuie să ne găsim alte subiecte cărora să le oferim dragostea noastră. Însă verbul a iubi ne orientează, de fiecare dată, spre ținte diferite: nu ne iubim mama la fel cum ne iubim soția, copiii, pasiunea pentru gătit sau pe Dumnezeu. Această orientare afectivă universală construiește,

pentru fiecare obiect, o structură diferită. La început, cel îndoliat nu trăiește încă într-o nouă familie, ci plutește în vechea rudenie, lipsită de o figură afectivă. Dispărutul este mort în realitate, dar nu și legătura pe care ai avut-o cu el. Atunci când ești obișnuit să trăiești alături de cineva de care ai grijă în fiecare zi, acesta îți rămâne în memorie. Creierul este în așa fel conceput încât stăruie să proiecteze în viitor ceea ce a înregistrat în trecut.⁴⁶ Când și-a pierdut fiul în vârstă de 20 de ani, care a căzut accidental de la etaj, Catherine a simțit că trebuia să meargă la morgă, „să vadă corpul copilului său mort“. În camera friguroasă, picioarele tânărului decedat depășeau cearșaful. „Singurul gând, obsesiv pentru ea, era că precis îi era frig așa, fără șosete.“⁴⁷ Fiul, în fapt decedat, continua să trăiască în memoria mamei. O asemenea idee, absurdă în realitate, este logică în memoria din care nu s-a șters încă. Unui bărbat îi e frig la picioare dacă nu are șosete – ceea ce se întâmplă frecvent în cadrul fenomenului clinic de membru-fantomă, atunci când pacientul suferă în mod real, ca și cum ar simți partea exterioară a corpului care i-a fost amputată. Halucinațiile din timpul doliului sunt obișnuite în memoria celui care a suferit pierderea. Văduvele vorbesc în continuare cu soții răposați, le pun tacâmuri când așază masa și le aud respirația în pat, noaptea. Este acel moment în care pierderea întetește nevoia de a umple vidul printr-o reprezentare supranaturală, securizantă și protectoare. A chema numele Domnului se impune ca o nevoie urgentă, iar cultura în care cel aflat în doliu continuă să existe propune locuri de rugăciune, incantații, puneri în scenă, miresme, cântări, veșminte, gesturi și întruniri care dau formă acestei chemări și umplu dureroasa pierdere.

Pentru a avea efectul scontat, religiozitatea individuală trebuie să se lege de religiozitatea culturală. După o neliniște metafizică, evlavia servește la revalorizarea stimei de sine, la controlul durerii și oferă câteva certitudini, pentru a forma conduite și a-i atribui un sens destinului care ne copleșește.⁴⁸

La modul general, religia este o caracteristică a mediului care ne înconjoară. E suficient să respectăm regulile pentru a ne simți integrați, acceptați de cei pe care-i iubim. Dacă dorim să avem parte de stima celor apropiați nouă, trebuie să arătăm în ce măsură participăm la ritualuri. Adunările credincioșilor oferă ocazia exprimării credinței, a obținerii aprobării celorlalți și, uneori, a admirației. Ne furnizează sprijinul pentru susținerea respectului față de propria persoană, deteriorat momentan de o încercare existențială:

„Rătăceam ca un suflet în suferință, dar, după ce m-am dus la moschee, am simțit susținere din partea celor alături de care mă rugam, dinspre ritualurile de purificare și din înălțarea spiritului și a inimii mele“. Acest sentiment intim de pietate, bazat și pe cucernicia mediului înconjurător, este diferit de senzația metafizică a existenței Creatorului. Aceste două emoții pot fi disociate: putem crede în Dumnezeu fără să mergem la biserică – și invers. Când religiozitatea launtrică se armonizează cu structura religioasă a culturii, încercăm clar un sentiment de coeziune, care conferă încredere și ne ajută să socializăm. Devenim pe loc ființe morale, puse în valoare de grup, în timp ce, înainte de ceremonie, „rătăceam ca un suflet în suferință“. Când cele două sentimente religioase, cel intim și cel cultural, sunt în armonie, afirmarea de sine este puternic susținută.⁴⁹

Fiecare tip de personalitate are o strategie de personalizare proprie. Marea majoritate acceptă valorile grupului, însă alții se individualizează prin diferențiere: susțin că sunt credincioși într-un context în care nu religia este valoarea prioritară sau, din contră, spun că sunt oameni fără Dumnezeu, într-o cultură în care conformismul religios reprezintă structura grupului. Această strategie prin care opoziția devine o afirmare de sine caracterizează adolescența, dar demonstrează, de asemenea, dificultatea de a obține autonomie mentală, pentru un tânăr care nu se poate plasa într-un loc decât opunându-se.

Când se ajunge la vârsta la care se poate înțelege ideea morții (6–8 ani), moment în care maturizarea cerebrală face posibilă reprezentarea timpului, descoperim că existența noastră va avea un sfârșit irevocabil. Unele persoane se resemnează, în timp ce altele sunt indignate. Acestea din urmă percep ca pe ceva scandalos un fenomen natural pe care-l cunosc, ineluctabil, plantele, animalele, ființele umane, chiar și planetele. Am putea spune, în termeni metafizici: „Știu că există moarte, însă, fiindcă am în memorie faptul că eu însumi am existat în timpul întregii mele vieți, îmi pot face o reprezentare a vieții și după moarte“. Din momentul în care cred într-o viață de după moarte, trebuie să-mi țin sub control modul de a trăi înaintea morții în așa manieră încât să am parte de o eternitate confortabilă. Existența mea nu mai e dezordonată, ci se organizează în cadrul acestui proiect: „Știu ce am de făcut... Nu trebuie decât să ascuți poruncile divine și să servești grupul, pentru a deveni moral. O serie de rețete comportamentale rituale îmi

domolesc temerile, fac să-mi dispară rătăcirea intelectuală și-mi conferă certitudini. Slujind legile divine care ne guvernează am impresia că-mi stăpânesc viața, dar știu, de asemenea, să-L conduc pe Dumnezeuul care ne conduce. E suficient să i te supui, să-i aduci niște ofrande alimentare și, dacă te simți angoasat, îi faci câteva sacrificii. Lumea e clară, știu ce să fac și încotro să merg. Viața mea are un sens, am control asupra ei, mă simt liber și ascultător“.

Bowlby, 1978, 1978, 1984

Mirna Gannagé, mărturie personală, Beirut, 2005

Cioran, 1995, p. 1739

I. Bretherton, „New Perspectives on Attachment Relations. Security, Communication, and Internal Working Models“, în Osofsky, 1987, pp. 1061–1100

R.C. Fraley și P.R. Shaver, „Loss and Bereavement“, în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 735–759

Servin, 2016, p. 39

Saroglou, 2015, p. 54

Gebauer, Sedikides și Neberich, 2012, pp. 158–160

Capitolul 7. Nevoia de Dumnezeu și sentimentul pierderii

Obiectele, ritualurile și cuvintele umplu vidul și țin la distanță disperarea.

7

Nevoia de Dumnezeu și sentimentul pierderii

Religia este un fenomen profund uman, ce rezultă din convergența a numeroase determinante. Sculptat de presiunile afective, creierul scoate la iveală o lume specială. Tradițiile care structurează activitățile culturale le furnizează copiilor primii lor tutori de dezvoltare. Povestirile transmit aceste multiple reprezentări. Credința religioasă este, prin urmare, un fenomen adaptativ biologic, afectiv, social și cultural, care ne aduce enorme beneficii de socializare. Această constatare ne duce cu gândul la o întrebare: „Dacă nu ar fi existat religia, ar fi putut-o înlocui alte fenomene?”

Presiunile afective care patronează evoluția unui copil preverbal sunt dependente de credințele părinților. E greu de imaginat că, în acest stadiu, copilul recunoaște o experiență spirituală. Nevorbind încă, el poate numai să distingă gesturile și mimica din jur, fără să le înțeleagă sensul.

Când lumea lor se golește, copiii prenarativi o umplu cu obiecte care o reprezintă pe mama protectoare, absentă; în acest mediu, un copil își face prieteni imaginari, pe care-i scoate la plimbare sau îi culcă pe perna lui. Va mai trebui să aștepte vreo câțiva ani până când va putea să umple această lume invizibilă cu povești minunate sau tragice, inspirate din narațiunile părinților săi. Încet-încet, grație secvențelor „separare – regăsire“, el populează această absență cu figuri afective impregnate în memorie, dar care nu se mai găsesc în context: „Mama nu mai este aici, dar am imprimată în amintire întoarcerea ei. Îmi ajunge să umplu vidul de acum cu lucruri care-mi amintesc de ea (hăinuțe, biberon, jucării de pluș), ca să nu mă apuce disperarea și să mă simt abandonat într-o lume devenită deșert“. Îndată ce a învățat să utilizeze un „obiect tranzițional“⁵⁰, micuțul știe să-și umple lumea, plasând în ea un obiect ce reprezintă figura care înseamnă pentru el atașament. Mai târziu, când poate vorbi, copilul completează acest spațiu cu entități și povestiri. Această reprezentare naște în el un sentiment de liniște, care-i dă încredere și-i arată cum să se comporte potrivit uzanțelor.

Copiii care au supraviețuit unui abandon precoce, intens și durabil nu au avut niciodată ocazia să-și întipărească în memorie o urmă de atașament protector. Nici o informație nu le poate evoca un moment plăcut, ascuns în amintirea lor. Orice îi sperie. Nu pot domoli această senzație de agresiune decât prin autostimulări – singurele semne familiare protectoare pentru un bebeluș care nu a cunoscut vreodată alteritatea. Comportamentele autocentrate (legănatul

înainte și înapoi, învârtitul în cerc, autoagresiunea) au un efect echivalent cu siguranța. Este imposibil pentru ei să inventeze un substitut afectiv, fiindcă mintea lor nu prezintă urme care să denote afecțiune. Nici un fel de creativitate tranzițională nu există în ei, nici o formă de narațiune culturală în jurul lor, nici un luceafăr de seară sau de dimineață, care să le dea o direcție în viață... Fără anturaj, ei plutesc precum niște vagabonzi afectivi și sociali. De aceea, în adolescență, când întâlnesc un guru care le impune un cadru, acești tineri, pe care-i credeai răzvrățiți, în timp ce erau doar agitați, se supun cu ușurare oricărei gândiri extreme.⁵¹ Găsesc, într-un penitenciar, în cadrul unei armate sau într-o sectă, mediul susținător de care nu au avut parte. Neavând vreodată posibilitatea de a construi un atașament simbolic cu un ursuleț de pluș, cu un sat sau cu un obiect semnificativ (școală, loc de cult), ajung să se dezbrace de impulsurile nesociabile (încăierări, delincvență), conformându-se unei reguli de fier, care-i eliberează de îngrijorarea alegerii. Găsindu-și calmul, în cele din urmă, întâlnesc un anumit confort într-un proiect iluzoriu.

Când un copil nu a fost instruit să înțeleagă faptul că lucrurile continuă să existe chiar și atunci când el nu le mai percepe, acesta nu-și poate imagina o altă lume în afara celei pe care o vede. Prizonier al imediatului, nu poate reacționa decât la stimulările conjuncturii – nici un vis de realizat, nici o istorioară de povestit. Această „lobotomie mentală“, provocată de carența afectivă și culturală, corespunde, în mod surprinzător, lobotomiilor funcționale, fotografiate în zilele noastre în neuroimagistică.⁵² Atunci când neuronii prefrontali nu sunt stimulați de interacțiunile precoce (atingere, surâs, îngrijire, joc, vorbire), sinapsele lente nu se conectează, iar lobul prefrontal nu mai poate inhiba amigdala rinencefalică (în partea profundă a creierului), care este substratul neurologic al emoțiilor intense de furie și spaimă. Un copil astfel modelat, de o sărăcie afectivă precoce, nu-și poate înfrâna impulsurile, nu poate reacționa calm în relațiile cotidiene, pe care le percepe drept agresivități.⁵³

În sens opus, când un bebeluș este înconjurat de afecțiune și de cuvinte, el capătă o aptitudine de eliberare din constrângerile biologice. În acest fel, poate simți în corp emoții provocate de reproduceri ale lucrurilor prin desene, cântece, filme, povești sau ceremonii. Un astfel de mediu afectiv și verbal edifică, în el, o lume nouă, puternic reprezentată și resimțită la nivel intim.

Când mergem la teatru sau la cinema, deși știm foarte bine că persoanele din fața noastră sunt actori sau că imaginea lor apare pe un ecran, nu putem să ne stăpânim reacțiile în fața acestui artificiu atât de puternic, încât ne poate face să plângem, să râdem sau să ne indignăm. Dezvoltarea noastră neurologică și afectivă ne permite să rupem constrângerile trupului și să avem acces la o lume virtuală. De îndată ce ajungem să trăim în aceste reprezentări (în sensul teatral al termenului), ele ne modifică funcționarea creierului, ceea ce implică și repercusiuni asupra corpului. Poate așa se explică faptul că un copil cu un creier puternic deteriorat, un encefalopat, nu poate fi preocupat de ideea de Dumnezeu, pentru că nu poate răspunde la stimulările contextului. Dimpotrivă, atunci când un copil cu un creier sănătos suferă, crescând în condiții potrivnice, el este ușurat și stimulat atunci când crede într-un Dumnezeu care-l apără, îi sporește stima de sine și-i arată direcția către fericire.

De-a lungul întregii vieți, teama este inevitabilă și, probabil, necesară. Fără frică, ne-am asuma riscuri nesocotite, n-am putea sesiza pericolul, ceea ce ar face să crească probabilitatea de a fi eliminați. Temerea este un factor de supraviețuire, dar spaima care stimulează amigdala rinencefalică este puternic conectată la circuitele limbice ale memoriei. Acest lucru explică faptul că un copil înconjurat de dragoste și protejat poate totuși să aibă coșmaruri fiindcă s-a îndepărtat prea mult de mama lui, ori a fost speriat de lătratul unui câine, ori s-a neliniștit din cauza unui eveniment neobișnuit. Stimulul fricii, conturat în sistemul său limbic, poate reveni noaptea, sub formă de coșmar. Această ipoteză ar putea explica, oare, hipermemoria sindroamelor psihotraumatice, în care groaza reapare pe timpul nopții, sub formă de imagini chinuitoare? O memorie pietrificată dă mai multă intensitate reprezentărilor de „fantome, monștri, troli și vrăjitoare“, care funcționează mai degrabă ca obiecte diabolice decât ca substitute afective.⁵⁴ Imaginile mentale ale lumii, plantate în sufletele copiilor, se nasc din aceste relații, protectoare sau neliniștitoare. Gândirea binară stă la baza oricărei aventuri intelectuale: ceea ce cunoaștem versus necunoscutul, amabilul versus răutăciosul, diavolul versus bunul Dumnezeu. Devenind adult, acest „cuplu de contrarii“ capătă un caracter relativ, însă, în profunzimea inconștientului nostru, va rămâne mereu ceva din el.

Copiii scapă de sub presiunile parentale mai devreme decât se credea.

Începând cu vârsta de șase ani, alături de camarazi, vor căuta întâmplările și relațiile care le marchează memoria și care participă la construirea personalității lor. Cei temători evită întâlnirile care-i pot speria, și chiar cei mai dezinvolți suferă inevitabile momente de neliniște, în cursul cărora își reactivează memoria atașamentului. Revin la sursă, regăsind imaginar baza protecției, la picioarele căreia se ghemuiesc, pentru a se calma. De aceea, când camarazii, școala și cartierul vorbesc despre același Dumnezeu care este și cel al familiei sale, și împărtășesc aceleași ritualuri, formarea întru această zeitate cimentează grupul. Fiecare membru al colectivității, devenind familiar, aproape intim, capătă un efect liniștitor. Mama și căminul păstrează o afecțiune privilegiată, însă alte legături, exterioare familiei, îl ajută pe micuț să-și continue în plenitudine evoluția. Copiii fără familie, care nu dispun de acești tutori de dezvoltare, se simt în permanență singuri, chiar și în mijlocul mulțimii. Când organizarea socială, însă, le propune substitute emoționale și instituționale, ei au posibilitatea de a începe o nouă devenire. Tutorii de dezvoltare sunt plasați în jurul copilului de către familie și de o cultură pașnică, în timp ce tutorii de reziliență, suprainvestiți de către copilul care a suferit de o absență, ar fi ocupat un plan secundar, dacă nu ar fi fost suferințele.⁵⁵

La adăpostul familiei și al culturii sale, copilul sănătos trece printr-o perioadă biologică sensibilă, hiperreceptivă, în care poate să învețe despre Dumnezeu foarte repede. De îndată ce începe să vorbească (pe la trei ani) și să aibă acces la reprezentarea timpului și a morții (între șase și opt ani), el poate să împărtășească Dumnezeul părinților săi. Le face o declarație de iubire, ghemuindu-se în lumea lor mentală, așa cum se ghemuiește în brațele lor. Această nișă afectivă, care se produce în minte, devine pentru el un sprijin prin care, perfect protejat, ajunge la o certitudine, la o încredere care-i dă forță. Însă, dacă un zbucium al existenței l-a privat pe micuț de un astfel de sprijin, lipsa protecției accentuează nevoia de cineva care să-și poată asuma această funcție. Atunci când un substitut maternal sau instituțional preia sarcina, copilul îi atribuie acestui tutore de reziliență o importanță atât de mare, încât îi dă atașamentului⁵⁶ o încărcătură care face relația, deseori, prea grea. Cuplului dihotomic „separare – regăsire“ îi vine greu să se instaleze, dar, atunci când legătura devine suportabilă – fiindcă atașamentul are o țesătură durabilă –, procesul de reziliență se desfășoară fără dificultăți. Copilul preia religia celor de care se leagă sufletește, cum s-a întâmplat în

timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când copiii evrei adăpostiți de creștini nu au dorit, după eliberare, să revină la iudaism.

Când substitutul nu protejează copilul sau când instituția îl strivește, în loc să-l sprijine, acesta din urmă începe să-L urască pe Dumnezeuul celor care ar trebui să vegheze asupra lui. Se întâmplă ca unele familii sau așezăminte să îl abandoneze pe micuț într-un pustiu fără sens. În acest caz, el nu are ce pronic dumnezeiască să descopere, de vreme ce, privat de alteritate, devine autocentrat. Să însemne, oare, acest lucru că Dumnezeu, care este în noi, provine din lumea mentală a celor pe care-i iubim?

Această remarcă ridică o problemă teoretică: o zeitate nu se poate implanta în sufletul unui copil decât dacă dezvoltarea creierului acestuia îl face capabil să umple o lume invizibilă cu reprezentări venite de la alții. „Implantul“ nu este posibil decât în cadrul unei relații afective. Acest sentiment de apartenență este eutrofic: „Îmi iubesc părinții și, pentru a ne bucura de Dumnezeu despre care mă învață, este suficient să intrăm, ca într-un joc foarte serios, în niște ritualuri care te fac să-i simți prezența“. Procedând astfel, Dumnezeu nu este altceva decât fericire.

Când copilul e disperat, această relație afectivă devine compensatorie: „Sunt singur pe lume, părăsit, nu mă simt bine decât la biserică, unde totul e pregătit pentru întâlnirea cu Dumnezeu“. În acest caz, nevoia este cea care activează atașamentul față de Dumnezeu. Entitățile divine sunt imagini, chiar și în religiile în care nu ai dreptul să le reprezinți – frumoasele moschei, ornamentele negre care încadrează suratele aurii, sinagogile strălucitoare, clădite pentru a reprezenta ceea ce nu poate fi reprezentat. Sunt locuri în care întâlnirea plină de afecțiune, sărbătoarea sau disperarea îl cheamă pe Dumnezeu. Ne agățăm de El, îl evocăm prin fiecare gest, la fiecare cuvânt, luptând astfel cu dezamăgirea. Necredincioșii sunt percepuți drept agresori, fiindcă simpla lor existență expune la îndoiala care ne împiedică să-L iubim pe acest Dumnezeu terapeut, de care oamenii disperați au cea mai mare nevoie. Dubiul șubrezește forța credinței și riscă să-i permită nefericirii să revină.

Winnicott, 2010

Granqvist, Fransson și Hagekull, 2009, pp. 385–403

D. Cohen, „The Developmental Being. Modeling a Probabilistic Approach to Child Development and Psychopathology“, în Garralda și Raynaud, 2012, pp. 3–29

Bateman și Fonagy, 2016

Saroglou, 2015, p. 214

Cyrulnik și Delage, 2016, pp. 116–120

De l’empreinte amoureuse au tranquille attachement, în B. Cyrulnik, 2010, pp. 166–204

Capitolul 8. Teoria minții. A citi în sufletul celorlalți

A citi în sufletul celorlalți este o aptitudine care se construiește în cadrul relației.

8

Teoria minții. A citi în sufletul celorlalți

Unii oameni nu au acces la Dumnezeu din cauza creierului lor, care, dereglat de vreo boală sau de o izolare timpurie, nu le permite reprezentarea unei lumi invizibile. Cei atinși de encefalopatie, prizonieri ai momentului, nu-și pot închipui ceea ce se petrece în universul altcuiva, prin urmare nu au cum să-i împărtășească nici opiniile. Au capacitatea de a se atașa de o altă ființă protectoare, dar nu-și pot imagina ce crede aceasta.

Cei care nu recunosc nici o valoare spirituală, fără dragoste, dar nici ostili Creatorului, au găsit alte mijloace de a se proteja, de a explora diverse lumi mentale și de a respecta regulile sociale. Ateii au o credință, pentru că ei cred că Dumnezeu nu există, în vreme ce agnosticii sunt de părere că este imposibil de aflat dacă există sau nu. Atunci când reprezentările noastre sunt alimentate de percepții, figurile nu sunt rupte de realitate. Dar, pe măsură ce informațiile se îndepărtează, simțim din ce în ce mai vag raportarea la real, până când ajungem la momentul în care ne temem de ceea ce se află dincolo de orice experiență confirmată. Abstracția, la acest nivel, frizează delirul, în sensul nonpsihotic al termenului: „a o lua pe arătură“.

Studiile științifice despre „teoria minții“ fac observabil și experimentabil modul în care o ființă vie răspunde la reprezentări din ce în ce mai îndepărtate. Poate să se mulțumească doar cu imaginea percepută și să spună că e reală, cu condiția să uite că această imagine deja este o extraordinară reducere, o selecție de informații, organizată pentru a coagula o reprezentare coerentă. Noi nu suntem conștienți de aproape nimic din zona realului: infinitatea de atomi, presiunile universului... Nu folosim aproape nimic din informațiile pe care le sesizăm (când respirăm, când luptăm împotriva atracției terestre, când ne reglăm temperatura) ca să rămânem în viață. Corpul și creierul nostru le tratează în afara câmpului conștiinței. Cele câteva informații extrase din real de către organele noastre de simț sunt organizate de creier, pentru a face o reprezentare căreia îi spunem „realitate“. Realitatea este adevărată, cum adevărate sunt și himerele: labele sunt ale unui leu, burta, a unui taur, aripile, ale unui vultur. Totul este adevărat în acest animal imaginar. „Conștiința [...] ajunge să-și pună întrebări despre lumea care ne înconjoară [...], să se gândească la motivul existenței noastre, în fond, la spiritualitate.“⁵⁷ Acest lucru mărunț aproape că ne umple viața interioară, dubiile, durerile și speranțele ei, iar unii îl numesc „suflet“.

Cuvântul este vehiculul sufletului, însă ce indică el, atunci când creierul nostru nu ajunge să mai priceapă ce se află dincolo de experiența nemijlocită? Poate arăta o lume invizibilă, pe care unii o resimt ca pe o evidență, o bruscă senzație corporală, revelația că Dumnezeu există.

Organismul nostru, pe parcursul dezvoltării sale, izbutește să abordeze informații din ce în ce mai îndepărtate. Embrionul examinează semnale psiho-chimice, fetusul răspunde mișcărilor mamei, frecvențelor joase ale vocii ei și zgomotelor exterioare. De când se naște, sugarul percepe sclipirile din ochi și clipitul acestora. Din luna a doua de viață, recunoaște figura mamei sale, apoi pe cea a tatălui.⁵⁸ Pe parcursul celui de-al treilea an de viață, când începe să comunice, sonoritatea verbală reprezintă un obiect care se îndepărtează progresiv. Spre șapte ani, o poveste provoacă emoții: plângem, fiindcă ni se spune că mama a avut o copilărie nefericită; simțim neliniștea vidului, dacă ne gândim că nu există nimic după moarte, ca o imensă prăpastie. Cuvântul posedă o asemenea putere de îndepărtare a reprezentărilor încât extinde lumea mentală. Mai întâi, numește obiecte din context, apoi pe cele care nu se află acolo, dar despre care se știe că există undeva, pe urmă arată o lume invizibilă, plină de reprezentări. Dincolo de experiența senzorială, cuvântul face posibilă o lume care, chiar și atunci când e ruptă de realitate, provoacă emoții intense. Puterea imaginației este cea care ne face să plângem la teatru, ne răvășește când citim un roman. Dar mai este și lumea delirului, a pierderii simțului realității, care, în final, înseamnă rezultatul logic al puterii cuvintelor. De vreme ce poveștile noastre pot face să trăiască o lume resimțită în mod real atunci când realitatea nu e prezentă, includerea cuvântului duce la delir, ceea ce reprezintă o dovadă a buneii evoluții. Până la vârsta de patru ani, copilul răspunde la ceea ce percepe, fără să se preocupe de ceea ce percep ceilalți. Este vârsta asertivității, a convingerii absolute, a afirmației fără rezerve că există doar o singură lume adevărată, aceea a propriei ființe. Experiența relativizează aceste cunoștințe numai prin descoperirea lumii mentale a celorlalți.

Spre vârsta de cinci ani, când s-a dezvoltat empatia, copilul devine capabil să se descentreze de propriile opinii, pentru a realiza că alții pot să aibă alte păreri. La opt ani, procesul s-a încheiat: copilul poate să-și imagineze ceea ce-și imaginează ceilalți. La 12 ani, explică această divergență prin diferența personalităților. Mulți adulți continuă să creadă că nu există decât un singur

adevăr – al lor. Pentru ei, orice altă formă de credință reprezintă o necredință.

Aventura „atribuirii unei stări mentale altuia“ rezultă din observarea etologică a cimpanzeilor.⁵⁹ Termenul grooming, nefericit tradus prin „a curăța de purici“, constă în a lustrui blana unei maimuțe din același trib. O asemenea toaletare este importantă, fiindcă, atunci când sunt neteziți bine, perii formează un soi de veșmânt protector împotriva infecțiilor. Singurele care pot beneficia de o astfel de îngrijire din partea unui tovarăș sunt maimuțele care știu să socializeze. Deprinderea relaționării cu cei apropiați se dezvoltă strâns legat de maturizarea sistemului nervos al celui mic și de interacțiunile cu mama sa.

Între două și patru luni, puiul de maimuță se așază în fața mamei, în poziția de a fi curățat, chiar dacă aceasta se uită în altă parte sau face altceva. Tocmai de prin luna a zecea, micuțul își observă mama, așteaptă și, când vede că privește înspre el, se plasează cu spatele la ea, să-l dezmierde. Scenariul acesta comportamental ne face să înțelegem că e necesar un anumit grad de maturizare fiziologică pentru ca puiul să caute indicii la figura de atașament. În momentul în care le obține, își adaptează propriul trup, anticipând îngrijirea maternă. La acest nivel de psihism, nu putem vorbi de atribuirea unor convingeri, ci putem afirma că puiul a învățat să examineze informațiile emise de postura maternă și să le dea un sens: „Când este așezată într-un anumit fel, înseamnă că nu-mi poate face toaleta“. E vorba despre o atribuire de intenție, și nu de opinie.

În același timp, alți doi primatologi s-au întrebat dacă cimpanzeii au o „teorie a minții“. ⁶⁰ Alegerea cuvântului teorie deja este o interpretare a faptului în sine, pentru că avem de-a face cu contemplarea unei scene de teatru (thea = „spectacol“) și extragerea unei observații din ea (oros = „care observă“).

În cadrul unei experiențe tulburătoare, un om de știință intră într-un loc împrejmuț, rezervat cimpanzeilor. Animalele, neîncrezătoare, se țin la distanță, devenind interesate doar în momentul în care acesta se îndreaptă spre o ladă, de unde scoate banane și stafide. A treia zi, de cum intră la ele, maimuțele aleargă spre ladă. Savantul revine a patra zi, legat la ochi. Maimuțele au reacții diferite: unele încep să geamă, punându-și labele pe cap, altele îl împing și-l trag spre ladă, iar altele încearcă să-i îndepărteze legătura de pe ochi, ca și cum, capabile de empatie, gândesc: „Cu o legătură pe ochi,

nu va putea găsi lada“.⁶¹ Aceeași legătură, pusă peste gură sau pe frunte, nu provoacă aceleași reacții. Cimpanzeii s-au pus în locul omului care nu poate vedea. Au înțeles preverbal, au extras cognitiv câteva informații, care le-au permis să-și facă o reprezentare a lumii altcuiva.

La ființele umane, cuvântul decontextualizează mult mai mult informațiile. Sentimentele sunt provocate de o povestire, sau reprezentarea verbală a unui eveniment poate provoca furie, din cauza unei întâmplări petrecute acum o mie de ani: „Arabii au furat Sfântul Mormânt“. Acest enunț a provocat indignarea mulțimilor și a legitimat prima cruciadă (1096). La fel, un eveniment care va sosi mai târziu, inexorabil, ne provoacă mare neliniște: „Într-o bună zi, o să mor“. Aptitudinea cerebrală a scoaterii informațiilor din context din ce în ce mai mult duce la proiectarea în viitorul insesizabil a semnelor mnezice ale trecutului perceput. Răspundem scenariului pe care ni-l imaginăm, însă ceea ce ne închipuim reprezintă o dispunere a experiențelor trecute.

Un copil maltratată în căminul familial se adaptează loviturilor și cuvintelor brutale ale părinților prin răspunsuri comportamentale de protecție, care i se imprimă în memorie. Când un astfel de copil este plasat în asistență familială, el așteaptă de la îngrijitori să aibă comportamente analoage cu ale părinților săi. Se apără, se eschivează sau îi înfruntă, chiar dacă noua familie nu-l agresează deloc. Comportamentul copilului este asortat cu trecutul întipărit în amintirea sa, neadaptat însă noului context familial. Răspunde la ce se așteaptă, prin reacții dobândite cu ocazia brutalizărilor trecute.⁶²

Spre vârsta de șapte ani, când maturizarea cerebrală îi facilitează accesul la reprezentarea timpului, copilul, care a trăit deja numeroase experiențe, crede că practici similare vor fi și după moarte: „Când eram cuminte și ascultător, părinții mei erau foarte drăguți; când făceam năzbâtii, se supărau“. Dacă aude în jurul său o poveste culturală care dă formă întâmplărilor de după moarte – „dacă te supui preceptelor divine, mergi în rai; dacă păcătuiești, cobori în iad“ –, copilul este pregătit s-o creadă.

Un cimpanzeu nu este sensibil la o astfel de poveste. I se întâmplă, totuși, să rupă o creangă, s-o desfrunzească, pentru a face o tijă lungă, pe care o târăște mai mulți kilometri, până ajunge la o termitieră. Atunci, bagă delicat „undița“ într-o fantă a peretelui, așteaptă nemișcat și o scoate apoi cu grijă, pentru a

degusta insectele lipite pe băț.⁶³ Acest animal a răspuns unor informații total absente din context. Fabricând o unealtă și transportând-o vreme îndelungată, cu scopul de a-și prilejui o plăcere, a reacționat la un concept operatoriu. Nu trăia numai în lumea adaptărilor reflexe, ci se afla deja într-un loc al informațiilor trecute și al celor care urmau să vină. Reprezentările sale nu erau verbale, dar, cu imagini organizate adecvat, a putut să înțeleagă o multitudine de experiențe trecute și să-și planifice o acțiune în viitor. Există, deci, o gradăție între animalele care supraviețuiesc și se adaptează nevoilor imediate și ființele vii care știu să elaboreze o reprezentare de imagini.

Copiii noștri cunosc o astfel de dezvoltare. La început, nu percep decât prezența senzorială a celorlalți. Câteva luni mai târziu, sunt capabili să-i atribuie intenții figurii de atașament: „Când mama se încruntă, știu că se va supăra... Când vine spre mine zâmbitoare, înțeleg că vrea să mă ia în brațe...” Doar când ajunge la vârsta poveștilor copilul poate să-și imagineze reprezentările altuia și să-i atribuie o opinie. Îi place să împărtășească un proiect fictiv, dezvăluit de o figură de atașament, dar se crispează atunci când cineva exprimă o părere diferită de a lui. Ca să acceptăm alteritatea, trebuie să ne gândim la noi înșine ca la o ființă unică, trebuie să ne simțim puternici și personalizați; numai așa putem suporta ceva diferit, deosebit de noi.

Agid, 2013, p. 42

Cyrulnik, 2010

F.X. Plooiij, „Some Basic Traits of Language in Wild Chimpanzees“, în Lock, 1978

Premack și Woodruff, 1978, pp. 515–526

D. Premack, „Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind?“, în Byrne și Whitten, 1989, pp. 160–179

J. Bretherton și K.A. Munholland, „Internal Working Model in Attachment Relationship: A Construct Revisited“, în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 89–111

Eibl-Eibesfeldt, 1972

Capitolul 9. Cum ar fi lumea dacă n-am avea cuvinte s-o vedem

Cuvintele lămuresc o parte a lumii și acționează asupra corpului.

9

Cum ar fi lumea dacă n-am avea cuvinte să o vedem

Traseul către abstracție pleacă din senzorial și prinde formă progresiv, sub efectul dublei constrângerii a maturizării cerebrale, modelate de presiunile mediului.

Câinii ne înțeleg cuvintele, le place să li se vorbească. Dar acționează cuvintele asupra lumii lor mentale în același fel ca la o mică ființă umană? În fiecare vară, petrec la munte câteva zile, în cabana unui prieten care are doi setteri irlandezi minunați. Acesta dă semnalul plecării pe munte printr-un „Hai să mergem!” sonor. Câinii demarează ca pentru proba de 100 de metri la Jocurile Olimpice, se năpustesc spre ușă, unde se opresc și privesc când spre clanță, când spre stăpânul care se ridică și-și pune șapca. Încercând să am un spirit experimental, a doua zi, pe când prietenul meu stătea încă în fotoliu, i-am pus șapca pe cap. Câinii s-au ridicat, gata de plecare, dar abia s-au uitat spre clanța ușii. În ziua următoare, am postat pe capul prietenului meu cartea Epoca maselor, pe care aveam de gând s-o citesc. De îndată, câinii s-au ridicat, atenți la primirea semnalului de plecare. Răspundeau unui indiciu înscris în memoria lor, care preceda un eveniment viitor: „Când stăpânul nostru își pune ceva pe cap, ne putem aștepta să deschidă apoi ușa“. Am conchis că animalele au răspuns unui semnal sonor vesel, și nu conținutului cărții lui Moscovici⁶⁴, pe care i-o pusesem pe cap amicului meu. Însă, în momentul în care acesta a articulat „Hai să mergem“, câinii au căpătat certitudinea evenimentului viitor.

De fapt, au auzit, mai degrabă, doar „hai“: e vorba de prozodie aici, de muzicalitatea cuvintelor, care anunță momentele de bucurie ce vor veni.⁶⁵ Un copil aflat în aceeași situație aude: „Să mergem“, adică plimbarea care urmează și modul în care se va preumbla, pe care le anunță dublul enunț: „Să mergem“ = să pornim la drum + împreună. Câinii aud numai semnalul sonor „hai“, care anunță distracția, ceea ce, pe plan intelectual, este deja o mare performanță. În timp ce pruncii noștri, începând cu vârsta de 10 luni și până la un an și trei luni, înainte să stăpânească propriile cuvinte, înțeleg un dublu enunț, care le face cunoscut că se pregătește petrecerea plăcută a timpului în grup.

Câteva ani mai târziu, micuții noștri descoperă că un adult poate spune: „Hai să mergem“ și să nu facă acest lucru. Și, cum știu ei înșiși să inventeze jocuri de ficțiune („eu sunt mama... tu ești polițistul...“), copiii descoperă că este

posibil, închipuind un scenariu comportamental și verbal, să modifice lumea mentală a celuilalt. Înțeleg atunci că acesta din urmă poate trăi într-o lume cu o serie de convingeri, alimentată de false credințe în raport cu realitatea.⁶⁶ Aceste credințe sunt extravagante, ele extra-vaghează (adică rătăcesc la întâmplare), sunt aproape de delirul care iese din orice este obișnuit (delirare). Grație unei povești și unui pic de talent, putem crea o altă lume, atât de îndepărtată de realitatea sensibilă încât devine în mod logic frenetică. Atunci când lăsăm să se întâmple acest lucru, implicitul cuvintelor ne poartă spre exaltare. Cuvântul posedă o asemenea putere de abstractizare, încât putem răspunde cu bună-credință poveștilor desprinse de realitate.

O teorie indică un sistem de concepte abstracte. La început, această cunoaștere speculativă este alimentată de percepții reale – de gesturi, țipete, posturi și cuvinte, care compun un scenariu. Ca la cinema, ceea ce vedem pe ecran ne face să ne gândim și la ce nu se vede. Observ acolo privirea pătrunzătoare a indianului care vânează un bizon, pe care eu nu-l văd. Cimпанzeul, bebelușul uman, spectatorul unui film sesizează indicii care le revelează un segment din lumea mentală a altcuiva. Pe urmă, puterea extravagantă a cuvintelor îi stimulează pe cei care vorbesc să compună teorii care se opun altor teorii, ceea ce se termină prin construirea unei lumi mentale care deviază la o mare distanță de orice are legătură cu lumea sensibilă.

Pisica mea adoră scriitorii și muribunzii. De fapt, ceea ce-i place sunt masele calde și calme, de care, dacă stă lipită, ar putea să fie furată de somn într-un mod plin de voluptate. Noi, adulții, suntem cei care numim aceste mase liniștite și calde „scriitori“ sau „muribunzi“, ceea ce nu există în lumea pisicilor. Pisica mea nu-și poate face o reprezentare a lumii credințelor scriitorului sau muribundului. Își poate spune: „Mă voi ghemui lângă trupul acestui muribund pentru a-i calma neliniștile“? Își poate închipui reprezentările abstracte ale celui care va muri? Poate o pisică neagră suferi din cauza culorii blăniței, gândind: „Pesemne că el crede că pisicile negre au fost arse în focurile iadului. De aceea e rasist și detestă pisicile negre“? Animalul simte indicii corporale de teamă, ce dezvăluie ura omului care gândește că o pisică neagră e semnul Diavolului, dar nu poate să-și reprezinte credința acestui om speriat de iad.

Cel care face posibile opiniile greșite și frenezia este dublul enunț. Dacă-i spun câinelui meu: „Ești corcitură mea iubită“, el dă din coadă, pentru că se simte fericit atunci când îi vorbesc. Dar, dacă-i spun aceeași frază, cu aceeași voce blândă, unui copil, acesta va fi bulversat de respectivul enunț, care-l va face să creadă că nu e, de fapt, copilul celui pe care-l considera tată.

Un mare număr de animale au acces la o formă de teorie a minții. Păsările și mamiferele pot decoda intențiile și dorințele celuilalt. Pentru acestea, o poveste reprezintă un lung flux verbal, o nesfârșită prozodie, și nu o epopee sau o poveste de dragoste. Pot reacționa la afecțiunea noastră sau la ostilitate, însă nu se pot indigna pentru că s-a furat Sfântul Mormânt și nu se pot întreba cum va fi viața lor după moarte. Noi, ființele umane, datorită creierului nostru decontextualizator și puterii extravagante a cuvintelor, ne umplem viața fizică de astfel de reprezentări, ne preocupăm de metafizică. Astfel se ivește religiozitatea, ca o consecință a facultăților noastre cognitive.⁶⁷

Toate religiile cred într-o forță supranaturală. Credincioșii au, pe neașteptate, revelația că există o forță în afara materialității percepțiilor. Pentru ei, este o experiență sensibilă, imaterială: „Știu că Dumnezeu există“. De la această evidență, omul religios, oricare ar fi credința lui, construiește o poveste despre originea lumii, ordinea universului și viața după moarte. Arheologii au povești despre cum a apărut lumea, astronomii vorbesc despre un univers incredibil, în care poezia se îmbină cu matematica, iar artiștii umplu această pierdere a vieții cu monumente funerare, catedrale, picturi, romane și eseuri filosofice. Apoi credincioșii acoperă acest gol prin reprezentări ale eternității: „Forța supranaturală care a creat lumea înainte de a ne naște noi ne va face posibilă viața după moarte, într-o altă lume“.

Copilăria este o perioadă sensibilă în mod deosebit la spiritualitate, de îndată ce devenim capabili să locuim într-o lume a narațiunii. Când cei care au grijă de noi ne spun o istorioară metafizică, lumea capătă coerență și ne este de ajuns pentru a învăța cum se trăiește în ea. Religia își asumă această educație, impunându-ne un etos, o ierarhie de valori și de conduite, pe care trebuie să le respectăm. Și ne oferă locuri artistice, unde ne antrenăm să întărim legăturile de protecție și de transcendență: rugăciuni în familie, sărbători religioase, acasă sau în clădiri pe care le numim temple, capele, moschei sau catedrale. Reprezentarea mentală a lui Dumnezeu devine vie în cadrul acestor

ritualuri, unde ne întâlnim cu apropiații și vecinii, ca să-i vorbim Creatorului, să-i cântăm laude, să-i mulțumim ori să-L rugăm să ne ajute. Dumnezeu nu mai este o reprezentare abstractă, pentru că știm să-L facem să trăiască, datorită percepției obiectelor, veșmintelor, posturilor, cântecelor și tămâierilor, care-L fac să fie prezent.

Copiii, care au avut prieteni invizibili la vârsta la care începeau să vorbească, acceptă fără dificultate prezența unei forțe supranaturale ce nu se vede. Ei nu confundă realul cu imaginarul, știind să distingă foarte devreme ficțiunea de realitatea unui Dumnezeu nevăzut. Știu, de asemenea, ca niște buni mici dualiști, să accepte moartea biologică și nemurirea sufletului, putând deveni, prin urmare și în același timp, oameni de știință și oameni ai Bisericii, fără urmă de contradicție. Ar putea să studieze biologia efemeră a corpurilor și să-i atribuie lui Dumnezeu putere terapeutică („mă simt bine la biserică“), apropiere („Îi vorbesc când vreau“) și omniprezență („e mereu acolo“).

Foarte devreme, copiii învață să suporte plecarea mamei, înlocuind-o pe aceasta cu o haină, o jucărie de pluș sau un desen care o reprezintă. Această operă de artă, acest „obiect tranzițional“ este un substitut de atașament eficient pentru un prunc protejat. Același proces va fi întărit prin crearea de locuri și de obiecte de ritual“, reprezentându-L pe Dumnezeu, care nu se vede și care deține o putere liniștitoare. Adică ne atașăm de Dumnezeu așa cum ne atașăm de părinții noștri? Este verificat că, atunci când le arătăm copiilor cu vârste cuprinse între cinci și șapte ani imagini cu un copil bolnav, în spital, și-i întrebăm: „Cine credeți că-l va ajuta?“, cei care au dezvoltat un atașament protector răspund că Dumnezeu, părinții și doctorii îl vor îngriji, în timp ce copiii care nu sunt ocrotiți cred că un ajutor de la Dumnezeu nu e sigur.⁶⁸

Moscovici, 2005

Povinelli et al., 1996, pp. 1–152

Csibra și Southgate, 2006, pp. 4–5

Atran și Norenzayan, 2004, pp. 713–770

Granqvist, Ljundahl și Dickie, 2007, pp. 55–71

Capitolul 10. Când lumea își schimbă gusturile

O poveste religioasă transformă amărăciunea în dragoste sau în ură.

10

Când lumea își schimbă gusturile

Să nu uităm că există diverse moduri de a-L întâlni pe Dumnezeu. Într-o situație dureroasă de pierdere, activarea atașamentului este intensă, pentru că micuțul abandonat simte o nevoie puternică de a cunoaște o prezență sau o reprezentare securizantă. Atunci, el se îndreaptă către o biserică, pentru a avea o întâlnire cu acest Invizibil, îngenunchind sau inventând o rugăciune. Copiii se gândesc la Dumnezeu atunci când familia și cultura organizează întâlniri divine, dar și atunci când se simt abandonați, și-L cheamă pentru a putea suporta disperarea vieții într-un deșert afectiv.

Dobândind un gust al lumii, o manieră de a se atașa de oameni, de obiecte și de locuri, copilul își generalizează stilul afectiv și-L iubește pe Dumnezeu așa cum a învățat să iubească: dacă a dezvoltat un atașament distant, îl va iubi pe Dumnezeu într-un mod mai puțin expresiv; dacă e structurat pe un atașament ambivalent, va alterna manifestări de fervoare și de ostilitate față de Creator; iar copilul care se simte în siguranță îl va iubi pe Dumnezeu în tihnă.

În fața miracolului de a fi în viață, copiii trăiesc un sentiment de spiritualitate imediat ce au acces la o teorie a minții. Învăță religiozitatea sub presiunea modelului parental și a codurilor sociale. Această cale a gândirii legată de afectivitate explică de ce creaționismul este cea mai la îndemână teorie pentru un credincios. Când demarezi o aventură intelectuală prin spiritualitate, pare evident că lumea vie este fructul unei creații supranaturale. Pentru a te gândi la evoluție, trebuie să fi avut o experiență de viață, trebuie să te fi izbit de incertitudinile realului și de infinitele varietăți ale existenței.

Dumnezeu nu cade din cer – se înrădăcinează într-o relație afectivă structurată pe povești împrumutate din împrejurimi, familiale și culturale. Această convergență explică de ce simplul fapt de a te gândi la Dumnezeu creează un sentiment de intimitate surprinzător.⁶⁹ Un chestionar despre atașament, propus tinerilor finlandezi cu vârste cuprinse între 7 și 20 de ani, a confirmat că sentimentul de proximitate față de Creator în caz de pericol, de boală sau de pierdere activa nevoia de afecțiune puternică și de evlavie față de acesta.⁷⁰ Atunci, cred că vă gândiți (și gândiți bine) că, în caz de nenorocire, rugămintele stăruitoare sunt intense, iar, când ai scăpat cu bine din primejdie, cea mai mică mulțumire constă în a picta un obiect de cult și a-l dăruia lăcașului sau în a dona o sumă de bani bisericii.

Atunci când separarea este asociată cu speranța regăsirii, această tensiune afectivă provoacă un avânt nou de atașament, însă, când despărțirea provoacă o ruptură, nu mai este cu putință să activăm atașamentul – este o pierdere, și nimic mai mult. Or, adolescența este un moment în care trebuie să ne desfacem din legăturile celor alături de care ne-am clădit. Apariția dorinței sexuale și nevoia de autonomie îi invită pe tineri să-și transfere stilul afectiv către persoane de aceeași vârstă sau către parteneri romantici. În majoritatea cazurilor, totul se petrece bine, se păstrează legătura cu părinții și se învață construirea uneia diferite, împreună cu noul tovarăș de viață. Această relație recentă o modifică pe cea veche, adăugându-i sexualitatea și acțiunea socială.⁷¹ Unii adolescenți suferă un eșec atunci când prima relație a fost prost clădită sau când cultura impune uniunea, fără a ține cont de personalități.

Acest lucru explică de ce adolescența reprezintă vârsta schimbărilor de credințe și, uneori, a rupturilor: „Am crescut la mănăstire, am cunoscut claustrarea, preoții fără scrupule, măicuțele care țipau «Ia uite, Diavolul!» aplicându-mi lovituri de riglă pe sânii care abia îmi apăruseră. Aveam 13 ani, nu-mi mai vorbești de Dumnezeu“. O studentă iraniană îmi explica⁷²: „Până la vârsta de 17 ani, am crezut că era indecent să-ți arăți părul. Nu ieșeam decât cu vâl, nici nu putea fi vorba să ies altfel, până în ziua în care m-am întrebat unde este obscenitatea. Am refuzat să mai port vâl. Mama m-a tratat ca pe o femeie de moravuri ușoare“.

De asemenea, e vârsta schimbărilor bruște de opinie: „Dintr-odată, am știut că există Dumnezeu, și asta a fost o mare bucurie“. Unii adolescenți descoperă alte divinități, ceea ce precipită plecarea și ruperea relațiilor. Dorința de independență, caracteristică pentru această perioadă, îi face să se distanțeze de părinți și să depindă mai mult de prieteni. Vorbim despre un transfer de atașament, de un viraj existențial, de o nouă orientare în viață. Este vârsta abstracțiilor teoretice extreme – „Capitalismul creează schizofrenie“ – și a generalizărilor abuzive – „Să suprimăm interdicțiile sexuale, și nevrozele vor dispărea“. Este o perioadă, în plus, de intensitate spirituală și de angajamente religioase care schimbă radical vechea relație cu Dumnezeu.⁷³ Această turnură existențială nu e mereu ușoară, se petrece bine în majoritatea cazurilor (70%), însă creează un moment de vulnerabilitate, în care 15% dintre tineri eșuează.⁷⁴ Descumpăniți, ei se înscriu într-o sectă sau într-un partid extremist, care profită de dezorientarea lor, pentru a le promite

marea cu sarea. Având nevoie de un cadru securizant și dorind să trăiască o epopee, acești tineri constituie o pradă pentru mințile exaltate.

O asemenea strategie, adoptată pentru reglarea situației critice, dezvăluie o insuficiență culturală. Chiar când familia și-a făcut bine treaba, chiar când copilul a simțit bucuria afectivă de a îmbrățișa religia părinților, adolescentul poate rata virajul, atunci când societatea nu plasează în jurul lui câteva circuite sociale și culturale care ar trebui să-l ajute să devină autonom și independent. Când nu există organizații de cercetași, ONG-uri, învățatură sau muncă, sectele se grăbesc să ia locul acestora.

În rândul acestei populații de adolescenți vulnerabili, se remarcă frecvența despărțirilor amoroase și un procent crescut de atașamente nesigure.⁷⁵ Tinerii care nu au astfel de neliniști potențiază credința părinților lor, în timp ce restul, cei lipsiți de siguranță, au mai degrabă tendința de a contesta. Uneori, deși înconjurați cu dragoste de familie și de cultura lor, unii adolescenți tind să devină pasivi și revendicativi.⁷⁶ Întâmpinând greutăți în a se autonomiza, ei cred că un grup extremist îi va ajuta să se extragă din coconul familial și se lasă în voia unui sistem sectar, de unde vor ieși cu mare dificultate.

Când se află în mijlocul unei culturi religioase afirmate și deschise altor religii, tânărul bine dezvoltat e fericit în credința lui și interesat de alte feluri de a crede în adevărul unui lucru. Însă, atunci când evoluția lui l-a vulnerabilizat, el se angajează de bunăvoie într-o dogmă de fier, se supune cu încredere oarbă unei convingeri unice, care-l umple de dispreț față de alte religii.

Înainte de al Doilea Război Mondial, în Germania, s-a manifestat o puternică epidemie de credințe extatice. Adolescenții se alăturau cu îndârjire Tineretului Hitlerist, și adeseori spulberau îndoielile părinților. În 1940, înrolările persoanelor de gen feminin au provocat mândria a 400 000 de femei recrutate ca infirmiere. Iar când armata germană a cunoscut primele înfrângeri, 300 000 dintre ele au devenit combatante. Era o totală euforie, în care studentele și muncitoarele plecau pe front: „Germania este sufletul meu [...] e tot ce-mi trebuie pentru a fi fericită”.⁷⁷ Câteva luni mai târziu, după prăbușirea Germaniei naziste, aceste femei erau îndreptate spre grupuri de „recuperare” (pe vremea aceea, nu se spunea „deradicalizare”). Cuvântul sugera sfârșitul beției care însoțea intrarea într-o sectă sau recitarea extatică a

unei cugetări extremiste.

Atașamentul durează cât viața, însă ia diferite forme, în acord cu evoluția noastră și cu întâlnirile care ne marchează. Obiectul de care ne atașăm scoate la iveală nevoia avidă pe care o avem de ceilalți. Legătura care se țese rezultă din rânduirea, mai mult sau mai puțin armonioasă, dintre forțele afective participante și diferite, „ceea ce se află la originea dependenței sufletești față de o persoană, față de un loc, un conducător sau o biserică”.⁷⁸ „În funcție de întâlnirile și de evenimentele din viața noastră, se formează în noi un stil afectiv, o forță în mișcare, un elan față de celălalt care ne ghidează și ne modifică propriul mod de a iubi și de a ne statornici relațiile.”⁷⁹ Această reprezentare a sinelui conturează o formă vizuală și verbală a însuflețirii noastre către Dumnezeu în termeni de atașament.⁸⁰

Eshleman et al., 1999, pp. 139–146

Tamminen, 1994, pp. 61–85

Cyrułnik et al., 2007, pp. 154–161

Somaye Khajvandi, comunicare la seminarul „Limba totalitar”, Universitatea Paris-VII-Diderot, 7 decembrie 2016: „La 17 ani, am început să mă îndoiesc și să pun întrebări referitoare la preceptele islamice [...]. Coranul, care era pentru mine textul sacru, a devenit ceva amenințător, ostil femeilor [...]. Nu îndrăzneam să discut cu familia despre acest lucru, pentru că ar fi considerat că este un act blasfemator”.

Hood, Hill și Spilka, 2009

Rufo și Choquet, 2007

Granqvist și Hagekull, 2003, pp. 793–817

A. Portes și R. Rumbaut, „The Forging of a New America. Lessons for Theory and Policy”, în Rumbaut și Portes, 2001, pp. 301–318

Pignot, 2012, p. 96

Bowlby, 1956, pp. 587–591; aici, p. 588

J.A. Feeney, „Adult Romantic Attachment and Couple Relationships“, în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 355–376

L.A. Kirkpatrick, „Attachment and Religious Representations and Behavior“, în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 803–822

Capitolul 11. Credință, imagine parentală și siguranță

Sub privirea lui Dumnezeu, imaginea paternă securizantă

11

Credință, imagine parentală și siguranță

Cuvântul atașament, ales de Bowlby, desemnează o lume de obiecte eterogene: mama, bineînțeles, apoi tatăl, câteva elemente de frăție, câinele, bona, liceul, cartierul, poșeta și Dumnezeu! Orice cuvânt posedă un halou de semnificații diferite, care provoacă în noi sentimente diverse. O emoție modifică, prin forța împrejurărilor, funcționarea creierului și secreția de substanțe neurobiologice care euforizează (endorfine) ori dau o stare de alertă (adrenalină). O serie de obiecte mentale provoacă sentimente care induc anumite comportamente: „Simt pentru mama mea o mare dragoste filială... Îmi exprim dragostea și teama față de Dumnezeu, care mă apără și mă pedepsește, în caz că greșesc“.

Lumea mentală a unui adult este foarte preocupată de două teme: dragostea și munca. Dragostea orientează un om matur către obiecte diferite. Trebuie să-și iubească părinții în continuare, dar trebuie, de asemenea, să se atașeze de persoana cu care-și împarte viața, închegând o legătură de afecțiune modificată de raporturile sexuale. Trebuie să învețe a-și iubi copiii, care se încarcă astfel cu o conotație afectivă diferită, în funcție de sex, de semnificație și de momentul în care au apărut în viața de cuplu. Dragostea față de Dumnezeu constituie, la tinerii adulți, un puternic liant familial, un factor de integrare în comunitate și o metodă de îmbunătățire a stimei de sine: „Sunt un credincios adevărat, sunt moral, respect regulile“. Această legătură, care denotă afecțiune, explică transmiterea valorilor întru continuitatea culturală. La această vârstă, nu se mai pune problema de a afla despre Dumnezeu, ci de a trăi cu El. Obiceiurile religioase dau sens muncii, eforturilor, renunțării la plăcerile imediate, pentru a te bucura mai profund de fericire și pentru a te dedica celor pe care-i iubești. O atare atitudine relațională folosește la găsirea propriului loc printre apropiații cu care împărtășim aceeași lume mentală și care pot să ne ajute la necez.

Devenind părinte, credința se modifică. Fiecare dintre părinți îl influențează pe celălalt, îi întărește opiniile sau i le slăbește. Însă, atunci când un cuplu se destramă, Dumnezeu trece pe planul secund. Una dintre prietenele mele brazilience, căsătorindu-se cu un evreu, s-a convertit la religia lui, ca declarație de dragoste. Dar, când cei doi s-au despărțit, ea s-a mirat foarte mult că nu a fost nevoie să renunțe oficial la religia la care se convertise. „De la divorț, nu mai sunt evreică“, îmi spunea, descumpănită.

În Occident, Dumnezeu este o figură de atașament. Se vorbește despre „Sfânta Familie“, adresarea se face cu „Tatăl nostru, care ești în ceruri“, de unde vede tot, știe tot, apără și pedepsește. În biserici, este reprezentat cu o barbă albă, care-i arată experiența, și drapat în robă, ceea ce-i conferă demnitate. Fiul său are, prin urmare, o barbă neagră și un corp muscular, în timp ce Maria, Fecioara cu Pruncul, transmite sentimente de tandră generozitate și de puritate: „Toate femeile au raporturi sexuale, în afară de mama, care nu e femeie“.

La musulmani, Mahomed nu este fiul lui Dumnezeu, e profetul său, ca Moise. Creatorul este atât de puternic, încât nu ne putem imagina forța sa teribilă. Așa încât lăsăm privirea în jos, plecăm spinarea, ne prosternăm, pentru a-L îmbuna și a ni-L apropia, îl rugăm pe profet să ne fie mediator.

Separând funcția parentală, care protejează când primește supunere, și gândirea care incită la îndoială, creăm două atitudini opuse: a crede sau a dezbate. Oricare ar fi forma Ziditorului, imaginea Lui sau reprezentarea imposibil de redat, predicatorii săi religioși, statuile, picturile sau semnele abstracte care-L reprezintă, Dumnezeu este întotdeauna o forță supranaturală, care îi ocrotește pe oameni, edictează un cod de bună conduită și dă sfaturi părintești: „Fă ce-ți spun, și nu ai de ce să te temi în viață“. Ca ordonanță suverană, poartă în ea un puternic efect securizant.

Sondajele confirmă relația bună pe care credincioșii o dezvoltă cu divinitățile lor. La întrebarea: „Vă ajută credința în viața de zi cu zi?“⁸¹, majoritatea (55%) răspund: „Dragostea față de Dumnezeu și sprijinul său mă ajută să-mi planific ziua“. La întrebarea: „Aveți o relație personală cu Dumnezeu?“⁸², o majoritate covârșitoare (75%) au afirmat că i se adresează ușor Creatorului, că se gândesc la El des și se întreabă, la fiecare hotărâre pe care o au de luat, ce ar face Dumnezeu în locul lor.

Se pare că politeiștii stabilesc relații mai firești și mai puțin metafizice cu divinitățile lor. Încearcă să-l convingă pe zeul care dă ploaie, pe cel care dă recolte bune sau potențiază fertilitatea pământului și a femeii. Acționând asupra naturii, aceste forțe supranaturale permit o supraviețuire confortabilă. Noi, oamenii, trăind, prin natura lucrurilor, printre animale, suntem capabili să-i influențăm pe zeii care, la rândul lor, înrăuresc elementele ce ne permit să rămânem în viață. Pentru asta, șamanii cunosc cuvintele, dansurile și

scenariile care le comandă divinităților ce guvernează pământul. De aceea, idolii greci și indieni se aseamănă. Au aceeași putere de influență asupra naturii și se lasă seduși de ofrandele ființelor umane, de supunerea și de sacrificiile lor.

Această posibilitate de a controla forțele supranaturale diminuează frica de moarte, de vreme ce credinciosul autentic știe ce trebuie să facă pentru a supraviețui și a se „metamorfoza“ după moarte. Această certitudine le conferă o personalitate luminoasă și afirmată oamenilor religioși.⁸³ Privind lucrurile din acest unghi, faptul de a muri nu este important: grav este să nu trăiești în ascultare, după reguli.

Faptul de a te consacra grupului cu care împărtășești aceleași creduri întărește certitudinile, pentru că oamenii pe care-i iubești și-i admiri afirmă aceeași credință. Această reprezentare este atât de protectoare, încât fortifică afecțiunea și solidaritatea membrilor colectivului: „Suntem toți frați“. Însă, atunci când sentimentul de unitate se repliază spre sine, până în punctul de a crea o împrejmuire, acest grup ajunge să ignore orice alt ansamblu de persoane care au alte credințe și se transformă într-un clan, iar morala i se pervertește, fiind etică pentru oamenii din propria colectivitate și ignorând existența lumii celorlalți: „Doar universul meu contează“. Atunci când nu cunoaștem nimic despre cei care nu au aceleași convingeri ca și noi, proiectăm asupra lor ceea ce nu merge bine la noi. Când ne simțim bine, este plăcut să-i descoperim, dar, când ne simțim prost, îi încercăm cu toate neajunsurile noastre, iar ura devine o otravă a sufletului.

Într-o dimineață, într-un tren, René Girard și-a descoperit pe frunte o excrescență sângerândă: „O să mor, asta-i sigur“. Câteva zile mai târziu, când rezultatul biopsiei a dovedit că nodulul era benign, a fost convins că Dumnezeu îi trimisese un semn, un mesaj care spunea: „Moartea ta este iminentă, nu mai ai o secundă de pierdut, trebuie să fii fericit în fiecare clipă alături de mine“. „Am înțeles imediat“, spunea Girard, „că, dacă am scăpat, amintirea despre această încercare avea să mă stimuleze toată viața – și este foarte bine că s-a întâmplat așa“.⁸⁴ Angoasa și extazul ne sunt vecine, în egală măsură. Din punct de vedere emoțional, Dumnezeu și moartea funcționează ca un cuplu de contrarii.

„Cunoașteți cartea lui Maurice Blanchot, *Clipa morții mele*, care are opt

pagini?”⁸⁵ Un bărbat de 87 de ani, aflat în pragul morții, scrie că a murit deja în anul 1944. Armata germană se afla în plină derută, era momentul în care soldații vagabondau și comiteau crime de război. Au bătut la ușa lui. Un tânăr locotenent i-a arătat o cutie cu arme (destinată Rezistenței), pe care tocmai o descoperise în pivniță. Blanchot a realizat că urma să fie împușcat. A simțit atunci un sentiment extraordinar de împăcare, ca o beatitudine. Întâlnirea cu moartea l-a eliberat de viață, ca într-o euforie. În acel moment, s-au auzit focuri de armă, și Blanchot a știut că era mort. Tânărul ofițer i-a spus: „Haide, pleacă!” Blanchot a fugit prin lupta în toi și s-a ascuns. Când o liniște de moarte a strivit câmpul, a ieșit și el din ascunzătoare – câteva ferme fumegau, trei trupuri de țărani sângerau pe țarină, iar lui Blanchot i-a fost rușine că se mai afla în viață. Chinul nedreptății îl tortura și acum pe bărbatul în vârstă: „Datorez viața mea lașității... M-am ascuns, în vreme ce ei se băteau... Am pactizat cu nemții, mi-am trădat idealul“. Extazul și neliniștea tulburătoare s-au alăturat; sentimentul de a fi fost mort și de a fi supraviețuit, grație trădării, l-a împins către dorința de a se autopedepsi, de a-și ispăși crima de a nu fi fost încă mort.

Valorile culturale sunt impregnate în reacțiile emoționale, care par individuale. Asiaticilor le vine greu să se gândească la „sine“. Noțiunea noastră de „reprezentare a sinelui“ le ridică o problemă dificilă. Ei se văd, mai degrabă, ca indivizi care se găsesc în mod spontan în interiorul unui grup decât ca niște persoane care se construiesc pe sine pe parcursul unui traseu. Bebelușii lor nu sunt niciodată singuri, dorm pe rogojina familială, trăiesc în camera în care grupul are treabă și, când mama este absentă, nișa senzorială a celor care sunt în jurul micuților se modifică insesizabil. Dar, în momentul în care copiii și-au stabilit un atașament sigur, părinții îi fac să înțeleagă faptul că este moral să-și consacre forțele spre grupul care i-a structurat.

În Occident, unde noțiunea de „persoană“ a crescut ca importanță după secolul al XIII-lea⁸⁶, părinții care și-au ocrotit bebelușul îl încarcă cu misiunea de a se dezvolta personal și de a reuși social, pentru a-i face mândri pe ei, cei care i-au dat atât de mult.

În Asia, adulții – protejați în cadrul unei comunități, în care fiecare servește drept bază de siguranță vecinului – au mai puțină nevoie de o relație constantă cu un Dumnezeu atotputernic. Au, ca toată lumea, momente de

vulnerabilitate, când se roagă pentru ajutor la o forță supranaturală, dar structura religiilor asiatice nu este atât de rigidă cum este cea occidentală: „Ne naștem șintoști prin înscriere în rândul unei filiații, ne căsătorim creștinește – este așa de romantic – și murim budiști, pentru a ne gândi la metempsihoză, când sufletul, după moarte, locuiește în alt corp“.⁸⁷ Exprimându-se astfel, sub forma unei butade, își arată suplețea religioasă și ambiguitatea.

Hugues, 1989

Kirkpatrick și Shaver, 1992, pp. 266–275

Ventis, 1995, pp. 33–48

Poncet, 2007, pp. 87–88

M. Blanchot, L'Instant de ma mort, apud Briole, 2006, pp. 123–124

G. Duby, „Pouvoir privé, pouvoir public“, în Ariès și Duby, 1985, vol. 2, pp. 19–44

Masahiro Ayashi, comunicare personală, colocviul „Résilience au Japon“, Kyoto, 29 oct.–8 nov. 2015

Capitolul 12. Deșteptarea credinței odată cu vârsta

Adultul crede că a uitat de credință, însă aceasta revine la persoanele în vârstă.

12

Deșteptarea credinței odată cu vârsta

Freud a spus că Dumnezeu este o figură paternă.⁸⁸ Psihologia religiei vorbește astăzi, mai degrabă, despre figuri de atașament care iau forme variabile în funcție de religie, toate îndeplinind funcția de a ocroti și a dinamiza. Iar bătrânețea constituie un moment de activare a atașamentului față de Creator. Moartea, care e din ce în ce mai aproape, pierderea apropiaților, vulnerabilitatea fizică și bolile accentuează nevoia de protecție. Reprezentarea timpului se inversează odată cu senectutea. Când ești copil, timpul înseamnă viitor, identificare, visuri și speranță. Când ești bătrân, nu poți să anticipezi decât trecutul, să mergi să cauți în propria poveste evenimentele care au dat sens vieții. Și când anticipezi viitorul, tot ce poți face este să-ți imaginezi viața de după moarte. Ne reapropiem de Dumnezeu pe care-L aveam alături în copilărie. Revenirea atașamentului față de Creator deșteaptă stilul afectiv pe care ni l-am format alături de mamă, de tată, de frați și de prieteni. Găsim o nemaipomenită plăcere în a revedea satul în care mergeam desculți sau blocul din cartierul unde hoinăream alături de camarazii noștri.

Afecțiunea puternică față de Dumnezeu arată felul nostru de a iubi divinitatea supremă, pe care o iubeau părinții noștri. Am slăvit-o sau am contestat-o în tinerețe, ne-a stabilitat la vârsta adultă.⁸⁹ Această dependență afectivă flexibilă variază în funcție de vârstă și de condițiile sociale. După vârsta de 70 de ani, atașamentul securizant se diminuează mult (33% la vârstnici, 66% la copii). Atașamentul distant crește puternic (52% la vârstnici, 20% la copii). Singurul care rămâne constant este atașamentul ambivalent (15%).⁹⁰ Înțelepciune sau indiferență? Creșterea masivă a atașamentului distant nu înseamnă că iubim mai puțin. Arată doar că iubim altfel. Nu ne mai aruncăm de gâtul celor pe care-i iubim, dar ne gândim la ei mai mult. Trupurile și cuvintele noastre exprimă discret intensitatea afecțiunii.

Contextul cultural joacă un rol major în evoluția atașamentului. Afro-americanii în vârstă sunt distanți în proporție de 83% dintre cazuri, în timp ce americanii albi și negrii din Europa – în proporție de doar 52%.⁹¹ Înseamnă, oare, că adversitatea condițiilor care creează prejudecăți sau socializările greoaie sfârșesc prin a uza sufletele?

Cea care provoacă un nou avânt de atașament este, cel mai adesea, pierderea. Reprezentarea morții care se apropie modifică afecțiunea cuplurilor în vârstă,

iar pierderea reală – atunci când unul dintre parteneri rămâne văduv – naște un nou elan de dependență sufletească față de pronia cerească.⁹² Iminența pierderii vieții reactivează memoria oamenilor și a locurilor de care am fost atașați. Ne regăsim prietenii din copilărie, memorăm poznele adolescenței, ne amuzăm de competițiile în care am triumfat, plângem revăzând filmul care ne-a făcut să plângem pe vremuri și ne emoționăm la melodiile pe care le ascultam când aveam 20 de ani.

Atașamentul față de trecut este atât de înviorător, încât se întâmplă adesea ca imigranții care și-au trăit aproape toată viața, folosind limba țării de adopție să caute ocazii pentru a putea vorbi limba copilăriei lor – acest lucru le face o enormă plăcere. Din contră, alții evită limba maternă atunci când le amintește de suferința și de nefericirea pe care le-au cunoscut în țările de baștină, înainte să emigreze.

O anumită situație clinică dovedește în ce măsură evenimentele din copilărie se impregnează profund în memoria noastră biologică: afazia la poligloți.⁹³ Se întâmplă ca bilingvii sau cei care cunosc mai multe limbi străine să sufere un accident vascular cerebral, care-i face să piardă uzul cuvintelor. Unii nu mai pot vorbi deloc, însă alții suferă de o afazie disociată: nu mai au capacitatea de a vorbi cele mai recente limbi învățate, în timp ce, în limba maternă, se exprimă fără dificultate. Uneori, se și recuperează de pe urma bolii, în ordinea dobândirii cunoștințelor: limba copilăriei și limba impregnată cel mai profund revin primele, apoi, încet-încet, limbile învățate ulterior.

Această întoarcere la o amprentă provoacă un sentiment de bucurie, în cazul unei copilării fericite, și un gust amar, când aceasta din urmă s-a dovedit a fi nefericită. Or, cu vârsta, memoria de lucru se alterează din ce în ce mai mult. Întâmpinăm greutăți în a stoca informațiile care permit realizarea unei secvențe imediate: „Unde mi-am pus cheile de la mașină?” Apoi uităm aceste informații de îndată ce nu mai avem nevoie de ele. Când neuronii sunt îmbătrâniți, această performanță devine din ce în ce mai anevoioasă. Atunci, se constată un soi de reapariție a memoriei impregnate, cea mai veche și cea mai stabilă. Uităm numele persoanelor cu care tocmai ne-am întâlnit, dar ne amintim fără probleme cum îi chema pe colegii noștri de clasă, de când aveam numai 10 ani. La fel de bine, atunci când rugăciunile din copilărie au creat momente plăcute, de fuziune afectivă cu părinții, revenirea la urma

lăsată de această stare psihică ne reamintește respectivele momente fericite. Acesta să fie motivul pentru care oamenii în vârstă, la ora actuală, sunt mai credincioși decât tinerii?⁹⁴ De-a lungul deceniilor ultime de existență, sondajele au evaluat o veritabilă întoarcere spre Dumnezeu: 52% dintre bătrâni își regăsesc credința, în vreme ce 8% dintre ei se detașează complet de această idee.⁹⁵

Când a avut loc o tragedie, o traumă despre care cel afectat nu a putut vorbi niciodată, pentru că nu a avut puterea să vorbească sau pentru că mediul în care trăia l-a făcut să păstreze tăcerea, asistăm adeseori la un uimitor efect de palimpsest.⁹⁶ „Nemții sunt în scara blocului, le aud tancurile pe stradă“, îi spune o mamă fiicei stupefiate. „Dar, bine, mamă, războiul s-a sfârșit acum 70 de ani!“ În realitate, este adevărat, dar nu și în memoria traumei impregnate în creier prin puternicul sentiment de groază care se întoarce, ca și cum totul abia s-a petrecut. Trebuie subliniat faptul că, atunci când a reușit să povestească evenimentul sfâșietor, traumatizatul a fost nevoit să găsească vorbele și imaginile potrivite pentru a construi o povestire. El a modificat astfel reprezentarea traumei sale, ceea ce a transformat conotația afectivă, adăugându-i amintirii ororii o sursă verbală de memorie. S-a schimbat astfel întâmplarea trecută, prin completarea cu un alt fel de exprimare. „Trauma nevorbită vreodată“ lasă amprente să reapară, în timp ce „trauma vorbită“ modifică amintirea, adăugând memoriei imaginilor impregnate de emoția ororii memoria cuvintelor. Când, odată cu vârsta, uzura normală stinge memoria de scurtă durată, ea îngăduie ca memoria trecutului să revină. Când amprente legate de părinți, de prietenii din copilărie, de casă și de Dumnezeu au fost fericite, revine un Dumnezeu al bucuriei, însă când trauma nu a putut fi îndepărtată prin sprijin afectiv sau prin povestiri culturale, cel care se impune din nou este un Dumnezeu al terorii.⁹⁷

Atunci când trauma este rezultatul unei boli organice grave, credința în Dumnezeu are un efect protector. Aproape o mie de persoane, majoritar protestante, cu vârstele de peste 65 de ani, spitalizate din cauza cancerului sau a unei afecțiuni cardio-vasculare, au fost evaluate conform scalelor de depresie.⁹⁸ Credincioșii au trecut mai bine proba. Cei din rasa neagră au făcut față testelor cu veselie, în mod deosebit, deoarece comunitățile lor religioase, mai sudate, le ofereau un sprijin generos și vioi. Și intelectualii s-au descurcat bine, fiindcă lumea lor mentală nu era preocupată numai de boală și de

moarte: lecturile lor constituiau o ocazie de deschidere, de întâlniri și de dezbateri. La un moment dat, japonezii au explicat că băutorii de saké au depășit eficient tragedia de la Fukushima, din 2011. Dar a fost nevoie să precizeze că nu alcoolul i-a ajutat, ci ritualul de întâlnire, unde discutau cu prietenii. Per ansamblu, femeile și săracii îl iubesc pe Dumnezeu mai mult decât bărbații și bogații.⁹⁹ Dar, în caz de nefericire, bărbații îl pot întâlni pe Dumnezeu și pot dezbate acest subiect cu prietenii.

La Universitatea Vârstei a Treia din Toulouse, 394 de seniori au participat la un studiu pe tema „Factorii de reușită ai îmbătrânirii”.¹⁰⁰ Cei care avuseseră, încă din copilărie, o intensă activitate intelectuală s-au declarat pe deplin satisfăcuți de viața pe care o duseseră. Își spuneau că sunt „atât de fericiți, ca atunci când erau tineri” (79%). Își făceau planuri de viitor (94%), iar cei mai mulțumiți erau cei care fuseseră elevi buni și care, după ce apucaseră să-și realizeze visurile în materie de meserie și de familie, deveniseră creativi, odată eliberați de aceste constrângeri.

Contextele social și cultural joacă un rol major în calitatea îmbătrânirii. Când tinerii învață bine la școală, înseamnă că sunt incluși într-o nișă familială afectivă și stabilă, într-o societate aflată în stare de pace. Nepuși în situația de a lupta pentru supraviețuire, li se permite să se concentreze asupra performanței intelectuale. Pot mult mai ușor să ajungă să facă meseria dorită și să-și construiască familia care le conferă stabilitate, în continuare. Din contră, copiii străzii, într-un context teribil de advers, sunt bătrâni, deteriorați și fără vioiciune fizică încă de la 12–15 ani. În vremea în care duritatea muncii și a războiului structurau societatea, muncitorii și țăranii mureau înainte să ajungă la vârsta de 65 de ani. Doar cei care aveau o funcție de conducere și beneficiau de un statut deosebit, sau intelectualii, puteau să-și planifice existența și decedau în jur de 75 de ani. Bismarck, inventatorul sistemului de pensii, a stabilit vârsta de pensionare la 65 de ani, când muncitorii mureau, dar nu și privilegiații – rari, la mijloc de secol al XIX-lea –, care încetau din viață mai târziu.

În general, devenim mai religioși pe măsură ce îmbătrânim.¹⁰¹ Însă, în acest grup al oamenilor în vârstă, credința cea mai ferventă o au femeile, sărmanii, văduvii și celibatarii, ceea ce întărește ipoteza că lipsa atașamentului provoacă o căutare compensatorie, un avânt spre Dumnezeu. Dar, ca să-L

iubești pe Dumnezeu, trebuie să iubești viața. Marii bătrâni, de 90–95 de ani, când nu mai au forță pentru a trăi, acceptă moartea și se detașează de Creator, ca și cum resemnarea, moartea psihică, înaintea morții fizice, ar suprima elanul către dumnezeire.¹⁰² Sindromul de alunecare, în care bătrânul se lasă purtat către moarte, este uneori agresiv: „Dați-mi pace, lăsați-mă să mor“, alteori euforic: „Sunt bine, lăsați-mă să plec“.¹⁰³ Trebuie să fii robust pentru a merge la slujbă, la templu sau la moschee. Trebuie să iubești încă viața, în ciuda problemelor, ca să nu te dai încă bătut în fața morții. Ai nevoie de forța speranței ca să te rogi. Dacă această vitalitate este menținută, ritualul religios devine un exercițiu de elevație, o euforie care ne invită să ne înălțăm deasupra realului dureros, pentru a urma o reprezentare metafizică: Dumnezeu, Allah, Iehova sau profeții, sfinții și preoții – purtătorii lor de cuvânt.¹⁰⁴

O asemenea înclinație către exaltare necesită o energie fizică, pentru a nu demisiona din viață, și o aptitudine metafizică, pentru a-ți putea reprezenta o absență radicală. Ceea ce readuce în prim-plan ideea că entuziasmul față de Dumnezeu este un proces analog celui care ne invită să vorbim: un indice, un obiect, o sonoritate verbală postată acolo, pentru a reprezenta ceva ce este imposibil de perceput și pe care, totuși, îl resimțim cu mare acuratețe.

O situație clinică mă va ajuta să precizez că, atunci când nu ai acces la cuvânt (precum un bebeluș preverbal) sau când îți pierzi facultatea de a comunica prin limbaj (ca în afazie), nu mai poți concepe ideea de Dumnezeu. Acum câțiva ani, un strălucit adept al psihanalistului Jacques Lacan a suferit o afazie tranzitorie: o mică tromboză vasculară i-a necrozat lobul temporal stâng, făcându-l incapabil de a mai vorbi timp de câteva ore. Apoi, sub efectul medicamentelor și al bune sale constituții, vascularizarea s-a restabilit, odată cu capacitatea de a vorbi. Într-un articol impresionant, psihanalistul povestește cele câteva ore petrecute într-o lume fără cuvinte.¹⁰⁵ El ne explică în ce fel, atunci când nu mai poate vorbi deloc, bolnavul se supune stimulărilor din context. Medicul venit să-l examineze se așezase pe patul său, iar când s-a ridicat să plece, afazicul „se atașează de această masă care, când s-a îndepărtat de pat, și-a lăsat urma palpabilă, o gropiță, ca un loc“. Psihanalitul, în acel moment afazic, adaugă: „Pentru a spune birou, arătam obiectul respectiv cu degetul, [...], nu eram decât tensiune corporală spre cuvânt“. Câteva ore mai târziu, când a putut să vorbească din nou, n-a

mai perceput aceeași lume. Trupul său devenise ușor, în vreme ce, într-o lume fără cuvinte, era greu: „Acum, că pot vorbi, parcă zbor pe spatele unei păsări“. Alți bolnavi, aflați în aceeași situație, folosesc metafore ca „mormânt“, „plumb“, pentru a descrie o lume fără cuvinte. În momentul în care vorbele revin, ei „încalță cizmele de șapte leghe“, „zboară pe deasupra munților“, deoarece cuvântul, într-adevăr, metamorfozează reprezentarea timpului și oferă acces spre o lume nesesizată metafizic, aceea a cerurilor spre care te îndrepti, ca să trăiești după moarte.¹⁰⁶

Freud, 1971 (ed. rom. 2010)

Cicirelli, 2004, pp. 371–388

Magai et al., 2000, pp. 301–309

Magai et al., 2001, pp. S28–S35

Brown et al., 2004, pp. 1165–1174

Lebrun, 1982, pp. 129–144

Wink și Dillon, 2002, pp. 79–94

Cicirelli, 2002

A. Lejeune, „Les interactions tardives“, în Ploton și Cyrulnik, 2014, pp. 76–79

C. Hazan și P. Shaver, „Broken Attachments. Relationship Loss from the Perspective of Attachment Theory“, în Orbuch, 1992, pp. 90–108

Koenig, H.G. et al., 1992, pp. 1693–1700

L.A. Kirkpatrick, art. cit., în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 803–822

Bessou et al., numărul integral din La Presse médicale, Masson, 2003, 32 (16), pp. 721–768

Idler, Kasl și Hays, 2001, pp. S326–S334

Cicirelli, 2004, p. 384

P. Ledieu, „Syndrome de glissement, résilience impossible?“, a 96-a zi regională de gerontologie, sub titlul: „Să îmbătrânești în picioare. Cum ați spus, reziliență?“, Saint-Étienne, 28 martie 2017

Koenig, 2007, pp. 389–395

Zlatine, 1985, pp. 65–68

Laplane, 1997

Capitolul 13. Atașamentul față de Dumnezeu pedepsitor

Îl iubim pe cel care ne pedepsește spre binele nostru.

13

Atașamentul față de Dumnezeu pedepsitor

Primind viață, acceptăm suferința, la fel cum îndurăm ploaia, mușcătura frigului, arsura soarelui și catastrofele naturale. Chinul, disperarea și ideea morții aparțin condiției umane. Timp de milenii, s-a crezut că trecerea noastră pe pământ se face printr-o vale a plângerii, încadrată de două paradisuri: cel pe care l-am pierdut din cauza lui Adam și a Evei și cel pe care l-am putea recâștiga, condiția fiind să respectăm poruncile divine. Credința este o putere supranaturală, care veghează asupra noastră și ne păzește – reprezintă o adaptare la miracolul de a trăi și la suferința pe care acest lucru o aduce cu sine. Grație acestei entități vigilente, existența noastră capătă sens, fiind suficient s-o ascultăm pentru a ajunge în Paradis. În religia iudaică, la fel, suferința este firească, la fel ca bucuria și fericirea. Ne adaptăm durerii cum putem, îndesim ritualurile, ne întâlnim cu rabinul, dar nu ne luptăm cu suferința de a fi. „Legătura cu suferința înseamnă legătura cu viața.”¹⁰⁷ În timpul Revoluției Franceze, când Saint-Just a strigat: „Fericirea este o idee nouă în Europa!”¹⁰⁸, această frază afirma că fericirea era un proiect social, și nu un extaz celest. Aici, pe pământ, trebuie să muncești și să te bucuri, nu pe lumea cealaltă.

Astăzi, această idee încă este mult combătută, de parcă ar fi imoral să trăiești fără să suferi. Când opiul a fost descoperit în Mesopotamia, cu câteva mii de ani în urmă, această substanță naturală obținută din macul de opiu, frumos ca un mac de câmp mare, a provocat reacții contradictorii. Medicii greci și arabi l-au prescris cu mare rezervă. Paracelsus a făcut din el un medicament, în secolul al XVI-lea.¹⁰⁹ La început, prescrierea lui împotriva durerii – pentru că se arăta eficient – era considerată imorală. În timpul războaielor napoleoniene, un mare număr de chirurghi afirmau că operația reușea doar dacă rănitul suferea. Pentru a lupta contra durerii, singurul lucru de făcut era să execuți operația cât mai repede cu putință.¹¹⁰ Ucenicii chirurgilor, în vârstă de 14–16 ani, învățau să facă o amputație de la jumătatea coapsei în mai puțin de trei minute. În anii 1960, ni se spunea, la facultatea de medicină, că nu trebuie să le dăm analgezice copiilor, fiindcă aceste produse modificau manifestarea simptomelor, ceea ce era de netăgăduit. Atunci, făceam în mare viteză puncte de sutură, smulgeam amigdalele cu un clește mare, pe care-l îndesam în gura pacientului pe neașteptate, reduceam fracturile în timp ce copilul țipa. A fost nevoie de o luptă îndelungată pentru a se ajunge la ideea că durerea nu e de folos vindecării. Marele medic Velpeau susținea, în 1840,

că „este ridicol să te gândești că o substanță materială poate acționa asupra unei suferințe imateriale“. Dar când a apărut anestezia, în secolul al XIX-lea, el și-a schimbat părerea și i s-a opus lui Magendie, un alt nume mare, indignat, care spunea: „Cei care administrează eter își îmbată pacienții în așa măsură încât îi reduc la starea unui cadavru pe care îl taie [...] fără nici un fel de suferință [...] ceea ce contravine moralei“.¹¹¹

Nașterea zisă „fără durere“ a provocat, multă vreme, virtuoasa indignare a celor care afirmau: „O femeie care naște fără chinuri nu va putea iubi acel copil“. Țin minte c-a trebuit să argumentez, pentru a le prescrie morfină sau antidepresive celor care sufereau de cancer în fază terminală. Colegii mei, doctori cu morală, se indignau că le cereai să fie traficanți, se temeau că aveau să transforme în dependenți de droguri niște bolnavi care mai aveau speranță de viață doar două-trei luni!

Într-adevăr, doliul este o suferință, pe care, dacă n-o simți, este imoral: nu poți să Țopăi de bucurie la înmormântarea mamei. Și totuși, acest lucru se întâmplă din ce în ce mai des, în practicile moderne. Acum câteva decenii, când un bărbat sau o femeie murea, după câteva zile de boală, grupul din care făcea parte purta doliu. Astăzi, când trecerea spre moarte durează zece sau douăzeci de ani, după câte o lungă boală sau după o demență de tip Alzheimer, familiile sunt triste pentru pierderea unui apropiat, dar sunt, în același timp, cuprinse de bucurie, pentru că se simt eliberate de povară. Atunci, le e rușine că se simt ușurate și încearcă să disimuleze.

Tristețea aduce numeroase beneficii. Lacrimile sunt calmante, plângi, îți ștergi nasul și te destinzi. Mulți adolescenți și numeroși poeți caută această delicioasă mică mâhnire. Supărarea înviorează revenirea fericirii, a cărei lipsă o resimțim intens atunci când am pierdut-o. Căutarea cuvintelor frumoase transformă o durere într-o duioasă poezie. O scurtă separare însuflețește afecțiunea; „Știi, mi-ai lipsit“ sunt cuvinte care-i reconciliază pe iubiții despărțiți, pe care-i cam toropise rutina afectivă. Dacă n-ar exista momentele de nefericire, cum am putea ști când suntem fericiți? Dacă n-am fi niciodată oboșiți, cum am putea ști când suntem în plină formă? De ce muzica tristă ne face să plângem, iar nouă ne place? De ce nostalgia și durerea cuibului pierdut sunt înduioșătoare?

Neurobiologia ne luminează. Activatorul sistemului plăcerii (o bandă mică, la

baza lobului prefrontal) sporește secreția de fenilalanină – un precursor al noradrenalinei –, substanța trezirii cerebrale. Acest lucru arată că o simplă plăcere relațională stimulează secreția de endorfine, care conferă o senzație de bună dispoziție fizică. Însă un exces de plăcere, prin sporirea secreției de norepinefrină, induce durere fizică și alertă psihică. Ceea ce ne face să afirmăm că o fericire extremă poate provoca indispoziție fizică, oboseală, derelicțiune sau plânsete de bucurie. Omul intens mulțumit și împlinit sufletește în permanență nu are nevoie de ceilalți, fiindcă este perfect satisfăcut. Se simte singur, abandonat, fără visuri sau proiecte, pentru că nu are nevoie de nimic. O fericire durabilă are un efect desolidarizant, care conduce la izolare – un factor de nefericire. Necazul intervine și în acest balans emoțional. Nu e ceva rar ca o angoasă excesivă, stimulând banda inferioară a lobului prefrontal, să provoace un extaz spontan, exact așa cum ni l-a explicat Pierre Janet.¹¹² Nu putem pune în paralel fericirea și nefericirea: cele două sentimente funcționează împreună. Fiecare dintre ele se hrănește din celălalt, în acest cuplu de contrarii.

Când fericirea neconținută conduce la amortirea conștiinței, sau când nefericirea este atât de mare încât creierul se deconectează de la orice fel de sensibilitate¹¹³, se observă o anestezie a trupului și a sufletului. Copiii maltratați încearcă să devină indiferenți, iar cerșetorii, „trăitori pe străzi, dezorientează orice subiectivitate [...] Un subiect fără habitat nu mai locuiește în propriul corp“.¹¹⁴ Când nu aștepti nimic de la alții, trupul devine un lucru stânjenitor, anestezia celor fără domiciliu fiind înspăimântătoare. Acești bărbați (uneori femei) rătăcesc pe străzi cu enorme ulcerații, răni profunde și fracturi pe care abia le simt. Cuplul de contrarii este rupt. Nici fericire, nici nefericire – nimic. Nici suferință, nici viață – nimic.

R. Drezdner, *Transmission du trauma de la Shoah, récits, résilience*, teză de doctorat de stat, Lyon-II, 7 noiembrie 2016, p. 244

Saint-Just, *Discours au Comité de salut public*, 5 martie 1794

A. Rey, 2012, p. 2487

R. Rey, 1993, p. 162

R. Rey, 1993, p. 193

Janet, 1975

Z. Quidé, Étude de stress post-traumatique: Corrélats cérébraux, neuro-psychologiques, biologiques et thérapeutiques, teză în neuroștiințe, Tours, 17 decembrie 2013

Emmanuelli, 2016; a se vedea și seminarul „Résilience culturelle“, Paris, 2015

Capitolul 14. Când interdicția este o structură afectivă, pedeapsa devine securizantă

E liniștitor să respecti conveniențele și limitele.

14

Când interdicția este o structură afectivă,
pedeapsa devine securizantă

De ce are pedeapsa un efect liniștitor? Când ne simțim rău, este suficient să ne autoagresăm, să ne pedepsim, și deja ne simțim mai bine. Ne zgâriem pe față, ne batem cu pumnii în piept, spunând c-am greșit, ne dăm palme peste frunte, iar durerea fizică provocată astfel este mai bine suportată decât durerea psihică.

În lumea celor vii, teama este un factor de supraviețuire. Unui mamifer căruia i s-au administrat antidepresive nu-i e frică de nimic. Sigur pe el, nu se protejează și riscă o accidentare, la fel cu cel care, abandonat, o ia razna și aleargă în toate direcțiile. În ambele cazuri, adaptarea la realitate nu mai funcționează, existând o mare probabilitate ca animalul să se rănească sau să fie prins de un prădător. Dar, când cuplul de contrarii funcționează, o mică alertă incită la căutarea apărării, te arunci în brațele unui adult atotputernic; apoi, de îndată ce ești protejat de această activare a atașamentului, te zbați să-l părăsești și să mergi să explorezi lumea. Odată ce siguranța și-a făcut efectul, protectorul devine o piedică, transformându-se în cineva care nu-ți dă voie să trăiești.

La animale, nu există interdicție, în sensul uman al termenului, dar putem spune că exprimarea emoțiilor mamei marchează reacțiile afective din lumea mentală a puiului. Marie-Claude Bomsel, veterinar la grădina zoologică Jardin des Plantes din Paris, arată că, pe vremea când puii de tigru nou-născuți erau hrăniți cu biberonul de către femei care se minunau de frumusețea micilor sălbăticiuni, deveniți adulți, aceștia nu știau să-și înfrâneze mușcăturile, ceea ce-i făcea periculoși. Atunci când tigroaica își alăptează micuții și când aceștia se joacă, atacând-o sau prinzându-i coada, mama tolerează aceste agresiuni amuzante. Însă, când tigrișorul ia în greutate, aceste atacuri nu mai sunt o joacă. Atunci, mama își arată colții, rage și, uneori, le aplică și câte o lovitură de labă, ca să frâneze asaltul.¹¹⁵

Apariția în lume a hrănirii la sân schimbă strategia de supraviețuire. Peștii aduc pe lume puietii cu miile, pentru a obține un singur adult. Cea mai mare parte dintre ei vor fi mâncați de prădători, pentru că tatăl sau mama nu-și protejează micuții. Din contră, mamiferele aduc pe lume un număr mic de progenituri și suprainvestesc în ele. Comportamentul de ocrotire și de pedepsire îndrumă dezvoltarea micuților și, astfel, pierderile sunt diminuate. Când tânărul se supune, siguranța sa crește, conferindu-le măsurilor de

represiune un efect protector.

Același raționament îl putem aplica și în ceea ce îi privește pe copiii noștri. Cei mai mulți dintre ei acceptă interdicțiile preverbale. Când mama socotește că vlăstarul are un comportament riscant, este suficient să-și încrunte sprâncenele și să emită un sunet, de genul „ț-ț“, iar micuțul își inhibă imediat modalitatea de acțiune, coboară privirea și adoptă un aer bosumflat. În acest stadiu de dezvoltare, nu are nevoie de explicații pentru a înceta să se poarte periculos. Dar o treime dintre copii, înainte de a începe să vorbească (un an și opt luni – doi ani și jumătate), nu mai țin cont de acest enunț prin mimică. Cel mai adesea, acești micuți nu au putut ajunge să-și regleze emoțiile, fiindcă au fost izolați precoce, din cauza unor dificultăți în familie sau a unor probleme de existență (moartea sau boala unui părinte, precaritate familială sau socială). Uneori, exprimându-și violent propriile emoții, părinții îl împiedică pe copil să învețe să și le regleze pe ale lui. Sărăcirea nișei senzoriale, în primele luni de viață, nu a stimulat creierul prefrontal, care inhibă amigdala sistemului limbic și care-ți permite să stăpânești exprimarea emoțiilor.

Când cuvintele intră în viață, pe la vârsta de trei ani, încruntarea sprâncenelor poate să mai funcționeze încă, dar e nevoie de adăugarea unei explicații, a unui enunț al autorității: „Nu face asta... O să-ți fie rău“. Numai după acest stadiu, copilul aflat în siguranță va descoperi plăcerea de a-i spune „nu“ mamei sale, cu scopul de a-și antrena independența. Și aici regăsim un cuplu de contrarii: autoritatea care interzice insuflă forța de a părăsi baza de securitate. Interdicția nu este, așadar, o piedică, din contră, e o structură interactivă, care, fiindcă reglează emoțiile, protejează subiectul și-i ușurează socializarea.

Teama de pedeapsă are un efect solidarizant și moralizant. Nu sancțiunea posedă acest efect, ci frica de ea. Măsura de represiune reală presupune suferință și umilire, dar teama de pedeapsă, care ne face să ne supunem ordinilor parentale și preceptelor divine, structurează o conduită de urmat. De vreme ce ni se impune un cod de comportament și de gândire, este suficient să-l accepți, pentru a nu fi anxios („Știu ce trebuie să fac“) și a te simți moral („Am respectat ordinele celor care știu, ale tatălui meu și ale lui Dumnezeu“).

Când pregăteam concursurile spitalicești, îi alegeam, în primul rând, pe cei

mai severi șefi de clinică: „Pe el îl ascult fără să crâcnesc. N-aș îndrăzni să nu fac ce spune. Voi avea deci o șansă în plus la concurs“. Profesorii „de tipul șic“ aveau înscriși puțini studenți la seminarii, ca și cum tinerii ar fi gândit: „Renunțând la plăcerile imediate, temându-mă de acest șef de clinică, îmi sporesc șansele de reușită. Voi suferi pe termen scurt, dar mai târziu voi fi mulțumit“. Impulsul conduce la satisfacție imediată, însă inhibarea lui, prin frica de pedeapsă, produce speranță („Voi reuși mai târziu“), socializare („Voi avea o meserie“), stimă de sine („Fac parte dintre ființele morale capabile să nu se supună instinctelor“).

De-a lungul veacurilor, tatăl a fost reprezentantul lui Dumnezeu în familie. El era cel care formula legea, dădea semnul începerii rugăciunilor și tot el făcea muștrările. În epoca napoleoniană, tatăl a devenit reprezentantul statului, apoi, când industria s-a dezvoltat, și-a asumat rolul de Bau-Bau. Era, în același timp, protector și pedepsitor. Era cel care cobora în mină ore interminabile și-i dădea tot salariul femeii, sau pleca în tranșee, ca să moară în noroi, apărându-și țara. Drept premiu pentru ocrotirea oferită și pentru sacrificiu, societatea și femeile îi acordau o putere exorbitantă: „Liniște, se odihnește tata“. Era servit la masă, și ordinea se instaura cu amenințarea adresată copiilor: „Dacă nu ești cuminte, te spun lui tata“. Viața de familie se organiza în jurul tatălui care o proteja, cu condiția ca membrii familiei să i se supună. Ascultarea, în acest context, era un mijloc de a trăi în pace în familie, de a găsi un loc în propriul mediu și de a câștiga o stimă de sine consistentă.

În caz de păcat venial sau de nesupunere, pedeapsa permitea repararea unei acțiuni neplăcute prin ispășire, prin expiere. Astfel, a fi pedepsit devenea ceva dătător de speranță: „Am făcut o greșală, dar mă voi căi, o voi lua de la zero, îmi voi asuma vinovăția, și apoi îmi voi relua locul în comunitate“. Pedeapsa, prin această strategie adaptativă, aduce nenumărate beneficii, sporind stima de sine, prezervând simțul moral și permițând resocializarea. Cu ajutorul ei, profiți de pe urma siguranței și a cooperării de grup: „Accept să sufăr astăzi, pentru a fi fericit mâine“. Înălțând sufletul, sacrificiul devine depășire de sine și transcendență.

Uneori, evenimente stranii ne conving că natura este supranaturală. De obicei, nu suntem uimiți de faptul că existăm, ba chiar avem o senzație de banalitate, gândindu-ne la acest lucru: „Din moment ce exist fără întrerupere,

în fiecare zi, nu e nimic excepțional în asta“. Este suficient să fim în pericol de a ne pierde viața, pentru a o simți ca pe un miracol incredibil. Doar pentru a trăi, pur și simplu, trebuie să coordonăm un număr uimitor de condiții. Anumite fenomene naturale provoacă o senzație supranaturală: fulgerul și tunetele sale; ploaia care ne redă speranța în viață, în timp ce seceta ne duce cu gândul la moarte; soarele care atinge ușor pământul în fiecare seară, apunând la capăt de orizont; un accident de mașină, în care providența ne-a protejat – toate nu pot avea decât o explicație fabuloasă. Atunci când o inundație, un incendiu sau o boală dau peste noi, înțelegem că aceste forțe naturale au devenit rău-intenționate. Dar știm, de asemenea, că pedeapsa poate să ne mântuiască și să calmeze furia naturii.

Pedepsindu-l pe răuvoitor, ne apărăm. Pedepsindu-ne pe noi înșine, ne reabilităm. De aici înainte, lumea e clară: „Nu mai sunt un lucru răvășit de natură, pot exercita influență asupra universului miraculos care acționează asupra mea, pot să dansez, pentru ca ploaia să vină, pot să mă rog, pentru a împiedica soarele să cadă pe pământ, pot sacrifica ceva ce-mi este drag pentru a-l potoli pe agresor și a-i arăta supunerea mea. Pot să-l fac să sufere pe cel răspunzător de nenorocirile mele sau pot să mă pedepsesc pe mine însumi, pentru a mă elibera de rău“.

Bomsel, 2016

Capitolul 15. Formularea legii scurtcircuitează creierul, tabuurile alimentare solidarizează grupul

Când ne simțim morali, circuitul limbic al emoțiilor se domolește.

15

Formularea legii scurtcircuitează creierul,
tabuurile alimentare solidarizează grupul

Se spune adesea că perversilor le face plăcere să nu respecte legea, ca Don Juan, care se amuza fentând codurile sociale sau conjugale. Dar unde sunt legile, când trăiești într-o lume fără celălalt? Tot ce contează aici e propria plăcere, instinctul satisfăcut, nimic altceva.

Un psihopat se joacă ocolind legea. Se crede puternic și îi disprețuiește pe cei care o respectă. Se simte extrem de bine profanând, la fel ca puștii care atacă și distrug ceea ce reprezintă ordinea, precum poliția, pompierii, școala sau refugiile din stațiile de autobuz. Vulnerabili, fără îndoială, din cauza unei carențe educative precoce, nu au învățat să-și gestioneze emoțiile. Erotizează riscul de a fi prinși și sunt euforici când reușesc să scape. Într-adevăr, trăiesc abaterea de la norme ca pe un joc de-a libertatea: „Eu nu mă supun“.

Cei cărora le plac jocurile de noroc adoră riscul de a pierde. Nu-i interesează câștigul, iar atunci când ies din sala special amenajată în acest scop dăruiesc banii oricui sau îi irosesc pe tot felul de nimicuri. Ceea ce le provoacă o intensă bucurie este posibilitatea de a pierde, exact ca tinerii care se aruncă de pe un pod, ținându-se doar de un elastic în jurul gleznei. După spaima intensă a săriturii, în care au simțit frica de moarte, sunt îmbătați de bucurie zile întregi, amețiți de hormonii stresului și de energia secreției de endorfină. Își vor aminti toată viața cu mândrie de acel moment periculos prin care au trecut cu bine.

Este posibil ca, din cauza tuturor acestor beneficii psiho-afective, Dumnezeuul pedepsitor să fie un element central în toate religiile? Cu ocazia fugii din Egipt, Dumnezeuul evreilor, mânios, i-a pedepsit pe egipteni, năpustind asupra lor celebrele plăgi, sub forma ploii cu broaște, a puzderiei de insecte, a morții primilor născuți și, în final, a înghițirii armatei egiptene de Marea Roșie... Furia răzbunătoare a acestui Dumnezeu, salvatorul poporului evreu, a pretins, ca preț pentru eliberare, o supunere strictă, iar ingrații care nu respectau legea erau pedepsiți.

Dumnezeul creștinilor este preocupat de păcate, de greșeli împotriva poruncii divine. Obiectul nerespectării ei, adeseori, este o plăcere: păcatul cărnii, păcatul lăcomiei pântecelui care, în timpul Inchiziției, a dus la ura față de muzică și la repulsia față de manifestarea râsului. Plăcerea de a gândi a fost combătută ca un păcat al spiritului. A mușca un măr, fructul arborelui

cunoașterii, constituia un păcat grav, care făcuse ca omul să fie alungat din Rai. Se închideau ochii, se iertau păcatele tinereților, păcatele minore, care meritau doar o mică dojană. Avantajul acestui barem care ierarhizează universul greșelii este acela că pedeapsa oferă ocazia căinței, a ispășirii răului provocat prin infracțiune. Sancțiunea ușurează vinovăția.

În mediile protestante, oamenii sunt preocupați, mai degrabă, de morala deciziilor. Este moral să cumpărăm indulgențe pentru a elimina pedeapsa? Este moral să abandonezi populațiile primitive, care cred în zeități false? Este moral să fii dezinteresat de persecuțiile aplicate poporului evreu? Într-un asemenea univers mental este limpede că păcatul lăcomiei pântecelui devine ridicol – o simplă slăbiciune, într-un mediu care valorizează mâncatul cu măsură.

Aproape c-am putea vorbi despre o raționalizare afectivă, care constă în a conferi o formă verbală unui sentiment: „Mă simt bine pentru că am respectat poruncile divine. Faptele mele au fost judecate și considerate bune de către o entitate supranaturală, care m-a recompensat. Prin urmare, dacă mă simt rău, înseamnă că nu m-am supus acestor legi“. Atunci când aplicăm un barem al erorilor, o mare nenorocire scoate la iveală o mare greșeală: „Părinții tăi trebuie să fi comis o crimă abominabilă, pentru a primi o asemenea pedeapsă la Auschwitz“. O nefericire mai mică arată întunecări ale minții mai mărunte: „Cu ce i-am greșit bunului Dumnezeu, ca să am niște copii pe care-i iubesc, dar care fac atâtea prostii?“

Când dezvoltarea sistemului nervos oferă acces la teoria minții, devenim capabili să atribuim o intenție unei entități invizibile (un concept abstract, pe care-l considerăm o ființă reală). Nu ni se pare nici absurd, nici magic să resimțim emoțional, de-adevăratelea, că o putere invizibilă ne veghează, ne recompensează sau ne pedepsește, după baremul moral al faptelor noastre.

Interdicția devine astfel organul coexistenței. Este moral să nu ne permitem chiar orice, din momentul în care conștientizăm existența altuia. Sexul este domeniul în care instinctul trebuie reglat în forță de presiunile culturale. Faptul de a nu te supune acestui complex de reflexe înnăscute oferă proba că ne îndepărtăm de bestialitate, pentru a intra în regatul umanității. Interzicerea incestului devine marca omului civilizată. Un act sexual, biologic posibil, este insuportabil când reprezentarea sa îl transformă într-o crimă abominabilă.

Supunerea față de o reprezentare verbală inhibă instinctul biologic.

Iată, deci, e foarte clar! Atâta doar, că asemenea gânduri limpezi sunt mereu arbitrare. Animalele nu interzic incestul, însă, atunci când sunt crescute împreună, legătura de atașament care se țese între ele înfrânează actul sexual pe care noi îl numim „incest”.¹¹⁶ Se întâmplă ca, înaintea evitării acestei împreunări, o forță să le împiedice să mănânce tot ce se poate mânca și este alcătuit din materie vie.¹¹⁷ Această organizare a lumii comestibile este, probabil, datorată necesității de a reduce informațiile, pentru a da formă universului pe care-l percep. Dacă ar trebui să observe absolut tot, ființele vii ar fi confuze, bombardate de o infinitate de informații neordonate. Din momentul în care sistemul nervos operează o selecție printre aceste surse și de îndată ce cuvintele scot la lumină anumite segmente ale lumii, ele pun în umbră tot ceea ce nu este exprimat. Atunci când lumea prinde formă, tot ce este viu și se poate adapta. Iată de ce un tigru care observă un om mergând pe jos îl „consideră” un vânat bun de mâncat, în timp ce același om pe bicicletă își pierde forma de aliment și nu mai stimulează apetitul fiarei.

Pentru noi, ființele umane, care trăim esențialmente într-un univers al reprezentărilor, cuvintele posedă o mare putere de clarificare. Vedem mai bine ce se spune, iar conotația afectivă a acestor unități de bază ale vocabularului declanșează în noi emoții resimțite profund. Ca să verificați această idee, este suficient să o invitați la cină pe una dintre prietenele dumneavoastră. Îi preparați o friptură cu sos, pe care s-o savureze cu plăcere. În acel moment, îi mărturișiți: „Această carne minunată, care-ți place atât de mult, este cățelușul tău, pe care m-am gândit să-l gătesc”. Sunt sigur că va scoate un țipăt de oroare și vă va urî, fiindcă ați făcut-o să încalce un tabu alimentar: niciodată nu mănâcăm câinele pe care-l iubim și alături de care am trăit cine știe câți ani!

Toate religiile structurează conduitele alimentare. În mormintele paleolitice, în care s-au găsit deja indicii religioase, defuncții erau îngropați cu veșmintele lor, cu armele și cu alimentele obișnuite, pentru a se putea hrăni și dincolo. De asemenea, religiile interzic anumite alimente care, din punct de vedere biologic, se pot mânca, însă a căror ingerare este insuportabilă din cauza reprezentării pe care ne-o facem referitor la ele. Peștele care, la începutul creștinismului, simboliza pescuitul miraculos și apa botezului, a

constituit meniul zilei de vineri până în secolul XX. Mâncatul de pește permitea evocarea lui Hristos. Musulmanii sunt dezgustați la gândul de a înghiți o bucată de carne de porc. Iar la evrei, simplul fapt de a respecta ritualurile alimentare, precum kașrutul, evitarea contactului laptelui cu sângele, spălatul ritualic al vaselor le organizează funcționarea cotidiană a vieții religioase în familie.

Interdicțiile care structurează existența grupului provoacă emoții care unesc colectivitatea. Fiecare membru are sentimentul că trăiește în aceeași lume cu ceilalți, o lume a fraternității, a familiarității protectoare. Or, aceste cenzuri sunt simple enunțuri. În realitate, alimentele tabu sunt comestibile. Dacă un musulman sau un evreu mănâncă o bucată de carne de porc, crezând că e vânat, se poate foarte bine să îi placă. Dar e suficient să spui: „Știi că mănânci carne de porc, nu?“, ca să îi provoci repulsie.

Simpla reprezentare verbală induce o autentică senzație de scârbă, fiindcă încep să funcționeze aceleași circuite cerebrale care acționează când e vorba despre ceva mucegăit sau fetid. În acest caz, dezgustul este o reacție fiziologică de adaptare la o substanță care ar putea fi periculoasă – adică o reacție de supraviețuire. Senzația de neplăcere se exprimă prin mimica facială, care traduce această emoție de bază. Neuroimagistica face să se observe în ce fel corelatul neurologic al dezgustului realizează trecerea spre roșu (semn al consumului intens de energie) a părții anterioare a insulei, a părții anterioare a ariei cingulare, a cortexului temporal inferior, a ganglionilor bazali, a cortexului orbito-frontal lateral și, bineînțeles, a amigdalei – soclul neurologic al emoțiilor intense.¹¹⁸

Dacă pornim un film care arată comportamentul dezgustător al unui bărbat foarte murdar, care mănâncă – și-i curge mâncarea din gură –, în timp ce-și brutalizează vecina binevoitoare, putem vedea cum apar la spectatori aceleași mimici faciale, care activează aceleași circuite cerebrale ce provoacă, în trupul lor, aceleași senzații de respingere: „Ce tip dezgustător!“, ar putea spune cei care privesc. Or, aici e vorba despre o greață mentală, provocată de o reprezentare în imagini, care naște în corpul observatorului o reală senzație de scârbă. Așa putem explica felul în care un tabu alimentar, pus în lumină prin verbalizarea unei culturi – „să mănânci porc este o crimă“ –, provoacă un dezgust resimțit în mod autentic în corp de către cel care a interiorizat acest

enunț verbal.

Disprețul este un fel de dezgust declanșat, de astă-dată, de un enunț moral. O istorioară povestește trădarea unui bărbat care s-a prefăcut că iubea o divinitate. Pentru a-l păcăli și pentru a câștiga niște bani, Iuda nu a ezitat să-l sărute pe Iisus, pentru ca zeloții să-l identifice și să-l trimită la tortură. Această povestire a provocat, timp de mii de ani, indignarea celor care-l venerau pe Fiul lui Dumnezeu, Iisus, Mântuitorul lor nevinovat. Astăzi, același scenariu, interpretat diferit, nu mai provoacă aceeași ură: și Petru s-a lepădat de Iisus de trei ori, dar s-a căit, cerându-și iertare, în timp ce Iuda, considerându-se nedemn de a fi iubit, a preferat să se sinucidă. Această poveste, modificată de interpretarea timpurilor moderne, nu mai inițiază aceeași emoție, așa încât, probabil, nu mai aprinde aceleași zone cerebrale și nu mai provoacă aceeași repulsie. Când ne gândim că Iuda l-a trădat pe Fiul Domnului pentru 30 de arginți, mimicile faciale ale celor care-l iubesc pe Iisus și cred în această narațiune exprimă, probabil, un furios dispreț. Ne putem imagina felul în care cortexul lor prefrontal stâng și joncțiunea temporo-parietală sunt roșii de furie și de virtuoasă indignare, moment surprins fotografic la cei care priveau un film despre trădare.¹¹⁹ Nu e vorba despre o reacție de supraviețuire, adaptată la o substanță periculoasă, ci despre răspunsul unui grup solidarizat de împărțășirea aceleiași indignări. Punctul de plecare a emoției nu mai este o substanță care produce un miros puternic și respingător, ci o reprezentare de imagini și de vorbe revoltătoare, o credință insuportabilă, care servește drept liant al grupului, îi sporește coeziunea și-i permite să se comporte ca o singură persoană.

Când vedem pe cineva care tocmai vomită, neuronii noștri reacționează în oglindă, alertează circuitele dezgustului și provoacă în noi o greață autentică.¹²⁰ Zonele cerebrale care consumă energie și pregătesc respingerea alimentelor sunt aceleași care provoacă repulsia față de cineva pe care-l disprețuim. Când observăm un apropiat că nu suportă pe cineva necunoscut nouă, avem un sentiment analog. Desconsiderăm, urâm persoana sau persoanele pe care cei apropiați nouă le tratează cu dispreț, participând astfel la contagiunea reprezentărilor.¹²¹

Reacția de adaptare nu mai este provocată de o substanță fetidă, ci de o reprezentare abstractă. Contaminările mentale sunt resimțite real atunci când

răspund unor reprezentări ireale. Beneficiul adaptativ este enorm, de vreme ce astfel putem simți aceleași emoții, putem locui mental în aceeași lume cu cei pe care-i iubim, putem încerca un sentiment plăcut de apartenență, putem să ne simțim întăriți și apărați de familiaritate.

Vrăjitoria acestei aptitudini este că avem interesul să nu descoperim lumea mentală a celorlalți, a celor cu alte credințe decât ale noastre sau cu istorii stranii; aceștia ies din doxiile și din opiniile noastre, admise în mod obișnuit. Simțim, în adâncul ființei noastre, o respingere a celor diferiți, un dispreț față de necredincioși, care nu au bunele noastre credințe. Suntem morali cu familiile care ne seamănă, dar perversi față de cei care ne par ciudați; trăim într-o lume fără celălalt, ceea ce reprezintă definiția modernă a perversității. Facem un simbol din cei care locuiesc în aceeași lume ca și noi, dar îi diabolizăm pe cei pe care nu-i putem înțelege.

Cyrulnik, 1993, pp. 149–193

Fischler, 1990; a se vedea și seminarul „Limbajul totalitar“, Paris, 23 noiembrie 2016

Fontenelle, Oliveira-Souza, și Moll, 2015, p. 413

Fontenelle, Oliveira-Souza, și Moll, 2015, p. 413

Rizzolatti și Sinigaglia, 2008

Sperber, 1996, p. 40

Capitolul 16. Îl întâmpinăm pe Dumnezeu așa cum am învățat să iubim

Deprinderile afective se impregnează în memoria biologică.

16

Îl întâmpinăm pe Dumnezeu așa cum am
învățat să iubim

Contagiunea lumilor mentale se transmite în funcție de contextul atașamentului și de cultură. Copiii care cresc într-un mediu religios nu trebuie să-L caute pe Dumnezeu, deoarece El este prezent în fiecare zi în căminul parental, unde se vorbește despre El și se fac ritualuri. Așezatul în genunchi, psalmodiatul, statul în posturile de rugăciune înseamnă acțiuni în sensul reprezentării în care vrem să credem.

Nu e cazul celor care fac cunoștință cu Dumnezeu într-o „noapte de foc”¹²²... Aceștia au nevoie urgentă de o asemenea întâlnire, deoarece resimt o angoasă vecină cu moartea, dublată de un extaz sublim. Ei nu știau că-L caută pe Dumnezeu și-L descoperă brusc, ca pe o revelație, o imagine, o lumină, un fapt prin care Creatorul își face cunoscută vrerea și-i conferă lumii claritate.

Din acest motiv, Domnul ia forme diferite, în funcție de modul în care-L întâlnește credinciosul. Dacă este un grup stabil și senin, pronia divină ia forma unei forțe supranaturale binevoitoare. Unii tineri, euforizați de un astfel de eveniment, vor să devină religioși cu scopul de a-și împărtăși fascinația metafizică. Însă, dacă providența a fost revelată în cursul unei etape terifiante, atunci când bolnavul înțelege că se află la porțile morții, când persecutatul descoperă Infernul, divinitatea ia forma unei entități protectoare, de care disperatul se agață ca un înecat de scândură.

Se întâmplă ca persoana care crede în Dumnezeu să fie chinuită de o vină imaginară. În acest caz, credinciosul dispune de o panoplie de comportamente de expiere: se poate flagela ori sacrifica, poate să-și muște buzele, să-și frângă mâinile, să se dea cu capul de pereți, să dea haina de pe el, banii, poate renunța la toate bunurile sale pentru a se dedica celorlalți fără să se gândească la sine, poate să nu treacă intenționat examene ori să-și saboteze relațiile, crezând că nu merită să fie fericit. Poate să meargă în genunchi în piața unei biserici, să-și spele păcatele... și să-și aplice o infinitate de pedepse, care să-i aducă liniște în suflet. Când fericirea nu poate fi suportată, suferința produce ușurare.

Marea varietate de entități divine ne face să ne gândim că religia constituie un ajutor blajin pentru cei care au avut parte de un atașament protector.¹²³ Aceștia îl iubesc pe Dumnezeu într-un mod deschis, așa cum îi iubesc și pe ceilalți oameni, sunt fericiți când își împart bucuria cu cei mai slabi și

vulnerabili. Liniștea pe care le-o aduce posibilitatea de a oferi și a primi ajutor explică de ce religiozitatea este mai puternică la sărmăni, la bătrâni, la femei, la cei mai puțin educați și în grupurile în care o figură dominatoare își impune voința.¹²⁴

Forma pe care o ia Dumnezeu pentru fiecare credincios în parte depinde atât de dezvoltarea personală a fiecăruia, cât și de evoluția contextului său cultural. Înainte de al Doilea Război Mondial, dezbaterile cele mai frecvente, în mediile catolice, priveau păcatul. După război, această temă a fost surclasată de iubire, care este azi cuvântul preferat al catolicilor. Musulmanii care votau, în Franța, mai degrabă cu stânga pentru că, în anii 1950, comuniștii susținuseră independența Algeriei au virat brusc spre dreapta atunci când societatea le-a acordat homosexualilor dreptul de a se căsători. În viziunea lor, mariajul între persoane de același sex este o umilire, o ridiculare a unei ceremonii religioase esențiale pentru credința din care fac parte. Ateii acceptă fără probleme avortul și căsătoriile între persoane de același sex, în vreme ce hindușii, budiștii și, mai ales, musulmanii sunt indignați de această evoluție a moravurilor, care le dă peste cap ierarhia valorilor morale.¹²⁵ Catolicii și protestanții se revoltă cu privire la inegalitățile sociale, pe când hindușii și musulmanii se resemnează mai ușor în această privință.

Fiecare grupare religioasă se caracterizează prin modul în care vede lumea, o gândește și se comportă în ea. Dar, când societatea dă semne de slăbiciune, sunt reanimate procesele arhaice de socializare, iar legea celui mai puternic începe să conducă din nou. Atunci, credincioșii se retrag în grupul lor, unde se simt protejați. În acest fel, se pune pe picioare o morală perversă. Credincioșii sunt solidari cu cei de aceleași convingeri religioase, dar nesocotesc lumea mentală a celorlalți, ajungând uneori să se bucure de nenorocirile care-i lovesc pe cei ce nu au aceleași credințe ca și ei, atitudine care poate fi considerată o perversiune colectivă.

În acest sens, comunitarismul este o adaptare la pierderea forței culturale. Când nu mai poți fabrica structuri sociale, când nu te simți bine în mijlocul unui număr mare de indivizi, atunci te refugiezi printre cunoscuți. Este o apărare legitimă, însă, în acest caz, nu mai există empatie. Capacitatea de a-ți face griji pentru suferința altora nu este posibilă când e vorba despre un

număr mare de indivizi, fiindcă nu te poți pune în locul fiecărui om de pe planetă; atunci, îi lași să moară.

Culpabilitatea care ne înfrânează impulsurile ar avea deci un efect moral. Când, însă, descoperim că dorința noastră îi poate face rău celuilalt, empatia frânează trecerea la un act reprobabil: nu ne mai permitem chiar totul. Cel mic are nevoie de mai mulți ani pentru a descoperi că alte ființe umane au lumea mentală diferită de a lui. Acest proces de orientare spre celălalt nu are loc decât dacă copilul protejat încearcă plăcerea de a explora un univers diferit de al său. Dacă nișa afectivă funcționează defectuos, copilul rămâne autocentrat, neștiind că mai există și alte lumi. Nu poate înțelege că exprimarea liberă a dorinței sale îi poate face rău altuia. După ce am fost gata să facem rău până pe la vârsta de patru ani, redevenim perversi într-o cultură cu un număr mare de indivizi. Momentul de moralitate produs de empatie se situează între slaba dezvoltare de sine, care face inaccesibilă alteritatea, și un context de suprapopulare, care provoacă o anomie. Putem spune, oare, că suntem ființe morale prinse între două momente reprobabile? Acest lucru ar explica de ce religiile, fiind morale, comit partea lor de nelegiuire... în perfectă inocență, și cum orice persoană radioasă poate redeveni, într-o zi, perversă.¹²⁶

E nevoie de limite culturale pentru a caracteriza grupul de apartenență în care ne simțim apărați, cum e nevoie de un cadru verbal pentru a enunța legea care definește ce este permis și care ne spune de la ce comportament încolo devenim nesupuși acesteia. La inhibiția afectivă căpătată în cursul dezvoltării noastre, se adaugă și interdicția stabilită prin lege. Religia își asumă aceste două funcții: grupul de apartenență se evidențiază prin veșminte, tunsoare, locuri de întâlnire, familie, societate și Dumnezeu. Cât despre lege, o putem discuta, când este de ordin uman, însă, când e divină, orice comentariu rămâne interzis.

De aceea îl iubim pe Dumnezeu pedepsitor. Ne ocrotește, spunându-ne cum să ne comportăm pentru a avea parte de considerație. De acum înainte, lumea e clară, Dumnezeu ne-a încredințat modul de întrebuintare. Este suficient să te îmbraci cum trebuie, să te rogi cum trebuie, să te comporți cum trebuie, în așa fel încât conformismul ne moralizează și ne oferă securitate.

Limitele emoționale și cadrele verbale se schimbă permanent, organismul

evoluează, ecologia se modifică, și interdicțiile variate inflamează culturile. Acum câteva zeci de mii de ani trăiam în cete și supraviețuiam datorită culesului, care nu necesită o organizare socială foarte complicată, dezordinea fiind provocată de uciderea unui vecin sau de violul comis asupra femeii aproapei. Nepermițând aceste fapte, Dumnezeu domolea grupul. Instinctul sexual, scurtcircuitat de interzicerea incestului, organiza o structură socială fundamentală: „Actul sexual cu fiica sau cu mama ta, deși este biologic posibil, provoacă o reprezentare insuportabilă și constituie o fărădelege majoră“. După o astfel de formulare, grupul structurat pe o astfel de opreliște se liniștea.

Însă cuvintele sunt organisme vii, care nu conțin a evolua, într-o cultură care se schimbă încontinuu. Cuvântul „tată“ nu desemnează același bărbat, potrivit culturii. Unii tați vitregi se pot simți tați în adevăratul sens al cuvântului și-și pot închipui că fata soției lor a devenit adevărata lor fiică, prin urmare le va fi interzisă din punct de vedere sexual. Se întâmplă ca unii dintre aceștia să nu se simtă tați adevărați. În Evul Mediu, cuvântul „incest“ desemna un act sexual între rude până la gradul 14 de computație germanică, acest lucru însemnând că un mare număr de verișoare se aflau sub această interdicție. În ziua de azi, această relație nu se mai cheamă „incest“, nu mai vorbim în fața lui Dumnezeu de incest spiritual cu nașa sau cu nașul. La pigmeii din Congo, toate femeile din partea maternă sunt denumite „mamă“ și sunt interzise. În Egiptul de Sus, în timpul dinastiei celor 15 Ptolemei, incestul era recomandat. Era morală acuplarea între regi și regine, pentru a evita imoralitatea relațiilor sexuale cu ființe inferioare. În anul 2010, analiza ADN a scos la iveală faptul că părinții lui Tutankhamon erau frate și soră și că Nefertiti practicase incestul regal pentru a-i aduce pe lume pe cei șapte copii ai săi, în timp ce fratele lui Arsinoe pune să fie sculptate statui care să redea minunatul trup al surorii sale, cu care se căsătorise și de care era îndrăgostit.¹²⁷

Cuvântul „incest“ denumește o relație interzisă, atunci când e vorba despre o mamă și fiul său, însă limitele sunt variabile, în funcție de definițiile culturale și de sentimentele personale. Totuși, enunțul care interzice este necesar grupului, fiindcă, atunci când familia nu e structurată pe acest tabu, copilul nu are limite, repere securizante, iar dezvoltarea sa dureroasă are efectul unui traumatism perpetuu, atunci când agresorul trece la fapte, fără să fie încercat

nici de cel mai mic sentiment de vinovăție.¹²⁸

Schmitt, 2015 (ed. rom. 2017)

Zuckerman, Kasl și Ostfeld, 1984, pp. 410–423

McIntosh, Silver și Worman, 1993, pp. 812–821

A. Malka, „Religion et attitudes politiques à travers le monde“, în Saroglou, 2015, pp. 208–209

B. Cyrulnik și T. Todorov, „La tentation du Bien est beaucoup plus dangereuse que celle du Mal“, în Le Monde, 30 decembrie 2016

Donnelly-Carney, 2013

Dussy, 2013

Capitolul 17. Valoarea morală a suferinței și a vinovăției

În universul greșelii, durerea fizică e suportabilă.

17

Valoarea morală a suferinței și a vinovăției

După explozia culturală din mai 1968, adeseori se auzea că este interzis să interzici. Acest frumos slogan a fost inspirat de un psihanalist (William Reich), un filosof (Herbert Marcuse) și un pediatru (doctorul Spock). Acești autori susțineau că e suficient să suprimi interdicțiile pentru ca nevrozele să dispară. În deceniile care au urmat acestei eliberări, a intervenit deziluzia, constatându-se că, în ciuda ameliorării condițiilor materiale și educative, suferințele psihice nu se atenuaseră.

Să aibă, oare, interdicția un efect calmant? Ontogeneza empatiei ne-a demonstrat că e necesară o mică doză de vinovăție pentru a trăi împreună cu alții: „Ceva se inhibă în mine și, chiar și atunci când nu există lege, nu pot să-mi permit orice“. Oare acest sentiment care ne stăvilește pulsionile constituie fundamentul unei culpabilități sănătoase?

Trebuie să precizăm, din nou: neuroimagistica a ajutat la descoperirea faptului că, atunci când un copil își petrece primii ani de viață într-o nișă senzorială slăbită de o nenorocire întâmplată în mediul său (moartea unui părinte, boală, șomaj sau precaritate socială), lipsa stimulării lobilor prefrontali provoacă o atrofiere aparentă. Or, funcția principală a acestor lobi constă în anticiparea și frânarea reacțiilor emoționale ale amigdalei rinencefalice, ascunse în emisfere. Pentru acest copil, de aici înainte, orice informație mărunță are efectul unei agresiuni, la care poate reacționa prin fugă, inhibare sau agresiune defensivă. O asemenea ființă, greu de iubit, învață anevoie vorbirea și socializarea. Nu poate ajunge la cei trei regulatori de emoții:

- controlul neurologic
- stăpânirea limbajului și
- normalizarea prin ritualuri culturale.

Emotivitatea sa dezlănțuită împiedică armonia relațiilor, făcându-le nefericite și, nu de puține ori, suicidare.¹²⁹ Cunoaște legea, dar nu se poate stăpâni, ca să nu treacă la gestul reprobabil. Acest scurtcircuit mental îl împiedică să anticipeze răul pe care-l va produce dacă nu-și înfrânează pulsionile.

De vreme ce fericirea și nefericirea funcționează împreună, ca un cuplu de contrarii, putem descrie o vinovăție morbidă ca o teamă constantă de a le face rău celor pe care-i iubești, care conduce, uneori, la convingerea că ai comis o crimă: „Mi-e frică să nu fac ceva în neregulă fără să-mi doresc acest lucru în mod expres“ conduce la: „A trebuit să încalc regulile, fără să vreau“. O astfel de vinovăție morbidă este regulă la femeile care suferă de fobii față de impulsivitate, după naștere: „Mi-e teamă să nu-i fac vreun rău bebelușului meu“, sau la melancolicii deliranți: „Mi-am ruinat familia, sunt vinovat de toate nenorocirile care li se întâmplă... Trebuie să fiu pedepsit... Merit să mor“.

Psihopatul cunoaște legea, dar nu se poate abține s-o încalce. Perversul înțelege regulile, dar nu ține cont de ele pentru că singurul lucru care contează este plăcerea sa. Iar melancolicul zdrobit de lege, mereu culpabil, cere măsuri de represiune ca să se simtă mai bine, calmat de suferința pe care a meritat-o din plin.

Această reacție psihologică, absolut contraintuitivă, este ușor de ilustrat prin teste clinice și prin neuroimagică. Port amintirea pacienților chinuți de o vină, pe care o găseam imaginară, dar care, pentru ei, era de domeniul evidenței: „Mi-am cumpărat o pereche de pantofi – spunea unul – cu banii care ar fi trebuit s-o ajute pe fiica mea la studii. Dacă suferă vreun eșec, va fi din cauza mea“. Figura exprima angoasă și disperare, apoi omul își ascundea fața în mâini: „Ce-am făcut! Ce-am făcut!“

Neuroimagică poate să explice această culpă ciudată. Emoția torturantă provoacă un hiperconsum de energie, într-o regiune cerebrală formată din cortexul fronto-polar, cortexul orbito-frontal, cortexul dorso-medial și cortexul temporal anterior. Două zone profunde se aprind și dau alarma: amigdala rinencefalică și zona cingulară anterioară.¹³⁰ Ele permit anticiparea și constituie substratul neurologic al emoțiilor intolerabile. Acestea nu se aprind niciodată dacă lobul prefrontal este distrus în urma unui accident, nici în demențele fronto-temporale, unde neuronii aglutinați nu mai pot funcționa. Acești pacienți declanșează o acțiune impulsivă și violentă, fără nici o remușcare: pot insulta sau împinge pe oricine, fără cea mai mică jenă, cu toate că, atunci când nu erau bolnavi, erau atenți cu ceilalți. În depresiile majore, când subiectul este abătut, anxios și chinat de reprezentările de

nesuferit, aceste zone cerebrale consumă multă energie. E suficient să îi ceri să facă o donație altruistă (mulți bani, un obiect important, renunțarea la o plăcere), pentru ca, imediat, această „zonă a emoțiilor de vinovăție“ să se calmeze, iar depresivul să se liniștească.¹³¹

Să aibă, oare, generozitatea, sacrificiul ori autoagresiunea un efect calmant? Am fost adeseori frapat de comportamentul unor schizofrenici, care urlau de groază, luptându-se să scape de propriile halucinații. Li se întâmpla, uneori, să spargă o fereastră și să se taie serios pe antebrațe, moment în care se calmasu și veneau să primească îngrijiri la infirmerie. În timp ce le coseam rănilor, stăteam de vorbă, ei fiind liniștiți. Mă ocupam, dintr-odată, de oameni echilibrați dintr-odată, care, înainte să se rănească fizic, erau terorizați.¹³² Alinarea unei dureri de nesuportat se obține prin aplicarea unei alte dureri, suportabile. Corespunde acest procedeu „efectului ușii în față“? Atunci când o durere fizică saturează căile neurologice ale durerii, ea împiedică transmiterea unei dureri mai intense. Autopedepsirea, flagelarea, scarificările, scenariile de ispășire, comportamentele compensatorii manifestă un efect liniștitor asupra celor care suferă de o vinovăție acaparatoare.

Cei care practică joggingul, deși fața lor arată chin, se simt bine după o alergare! Dansatoarele acceptă să cadă sau să fie călcate involuntar pe picioare de către parteneri, pentru a obține un balet perfect. Alpinistii suportă foamea, frigul și epuizarea fizică pentru a-și construi o reprezentare valoroasă a propriei persoane, care le va înfrumuseța toată viața. Cea mai rea dintre suferințe să provină, oare, din nonsens?

Victor Frankl spunea că n-am putea suporta lumea dacă n-am avea „voința sensului vieții“. În anii petrecuți la Auschwitz, se aflase în agonie psihică. Se mira, privindu-se murind, cu o stranie detașare, ba chiar cu o anume curiozitate. Avusese nevoie de câteva luni ca să descopere ce-l împiedica să se lase să moară – un arbore cu trunchi noduros, un apus de soare de o frumusețe absurdă, revenirea unei amintiri din copilărie, o imagine îndepărtată, care-l surprindea în prezent. Și, fiindcă nu există viață fără suferință, spunea el, trebuie neapărat ca și aceasta din urmă să aibă un sens. Dar cum poți să dai sens ororii? Cel care are un „de ce“ pentru care să trăiască poate îndura aproape „orice“, i-ar fi putut răspunde Nietzsche.¹³³ Dar nu putem găsi un sens decât dacă-l asociem unui vis privitor la viitor, unei

amintiri legate de relațiile afective. Sensul metamorfozează felul în care percepem prezentul, chiar dureros de-ar fi. Alergătorul de fond care-și arată durerea prin grimase specifice conferă sens suferinței, sperând să alerge mai bine. Când o ia de la capăt, a doua zi, nu face asta pentru că-i place să îndure, ci pentru că nădejdea evoluției sale transformă durerea: „Sufăr ca să...”

Prin urmare, e posibil să acționezi asupra suferinței și să obții beneficii de pe urma ei. Elaborarea mentală este unealta prin care devine posibilă o asemenea transformare. În înțelepciunea lui, cuvântul ne explică faptul că a elabora vine de la cuvântul din limba latină labor, care înseamnă „muncă, efort, osteneală”. Pe parcursul unei probe care presupune un efort, o muncă fizică sau mentală laborioasă, merită dată osteneala pentru a depăși durerea profundă.¹³⁴

Această muncă de elaborare care „merită efortul” se poate face pe parcursul unei ședințe de psihoterapie, în cadrul unui studiu de texte sacre sau prin creație artistică. În aceste situații, lucrarea modifică maniera în care funcționează creierul și, când această muncă se repetă, structura anumitor zone cerebrale este, la rândul ei, transformată.

Bateman și Fonagy, 2016

Wagner et al., 2011, pp. 2461–2470

Pulcu et al., 2014, pp. 701–710

Fontenelle, Oliveira-Souza, și Moll, 2015, pp. 411–420

G.W. Allport, prefață la cartea lui V. Frankl *Découvrir un sens à sa vie*, Paris, J'ai lu, 2013, p. 10

A. Rey, 2012, p. 1138

Capitolul 18. Elaborarea mentală aduce modificări creierului

Efortul intelectual stimulează funcționarea cerebrală și o fortifică.

18

Elaborarea mentală aduce modificări creierului

Neuroimagistica permite precizarea acestei informații. Pentru a-și obține licența, șoferii de taxi londonezi trebuie să parcurgă orașul pe bicicletă și să exerseze, imaginându-și traseele pe care le vor avea de făcut. Înaintea unui antrenament de acest fel, sunt supuși unui test de rezonanță magnetică funcțională, care este repetat după câțiva ani de practică. S-a putut fotografia felul în care elaborările spațiale cotidiene provoacă o hipertrofie a circuitelor neuronilor limbici, soclu al memoriei și emoțiilor.¹³⁵ Elaborarea mentală a antrenat mărirea conexiunilor sinaptice ale neuronilor, fiindcă aceeași observație, făcută pe șoferii de autobuz, nu a arătat nici un fel de schimbare neurologică. La fiecare cursă, șoferii de taxi urmau să-și exerseze aptitudinea reprezentării spațiale, în timp ce șoferii de autobuz nu se confruntau cu acest gen de problemă. Nu acțiunea în sine, sau stresul, sau circulația modificaseră materia cenușie a acestei zone cerebrale, de vreme ce condițiile erau aceleași pentru toți conducătorii auto; efortul de reprezentare, de care doar șoferii de taxi avuseseră nevoie, sporise volumul părții posterioare a circuitului limbic.

Când aceeași observație a fost utilizată în cazul persoanelor care sufereau de o depresie majoră, s-a constatat o modificare similară a creierului.¹³⁶ Un grup de 24 de persoane cu depresie unipolară au trecut printr-o examinare cu rezonanță magnetică înainte de a fi supuse la o serie de ședințe de psihoterapie: atrofia cortexului prefrontal era clară, iar amigdala riencefalică, hipertrofiată, se aprindea la cea mai mică emoție. După câteva luni de muncă psihoterapeutică, aceste disfuncții au dispărut. Mai mult, girusul dințat – o zonă mediană a circuitului limbic – era hipertrofiat sub efectul activității de reflectare și al emoțiilor asociate. Un alt grup cu tulburări depresive importante refuzase psihoterapia. Câteva luni mai târziu, când membrii acestui grup au acceptat o procedură de scanare de control, atrofia prefrontală și reacțiile amigdalei erau neschimbate. Activitatea psihică specializată modificase funcționarea și structura acestor zone cerebrale.

Vulnerabilitatea neuro-emoțională căpătată pe fondul unei nefericiri existențiale fusese transformată cu ajutorul cuvântului – munca terapeutului. Exercițiul care constă în a căuta intenționat, în propriul trecut, imagini și cuvinte cu scopul de a construi o poveste adresată unui psihoterapeut modificase scurtcircuitarea neuronilor din aceste zone cerebrale. Soclul neurologic nu mai trata informațiile în același mod. Memoria evenimentelor

cu conotații dureroase în timpul depresiei fusese schimbată, sub influența unei alte surse de rememorări ulterioare. Siguranța afectivă indusă de relația de încredere se asocia cu delectarea înțelegerii. Cel deprimat reîntra, din acel moment, în posesia lumii sale intime.

„Povestea este un element constitutiv al identității unui individ, dar și al grupului în care acesta își compune această narațiune.“¹³⁷ Atunci când mediul nu-i oferă protecție, cel deprimat nu se simte în largul lui dacă se confesează: „Vor râde de mine? Vor disprețui suferința mea?“ O asemenea discordanță între cel îndurerat și mediul său înconjurător a constituit o situație frecventă după atentatele de la Charlie Hebdo, din Paris. Mi-l amintesc pe acel desenator al cărui cot fusese atins de glonțul unui terorist. Nu reușea să se exprime, pentru că un martor îi spusese: „Ai căutat-o cu lumânarea“. Siderat de această frază, efectiv nu mai putea gândi.

Travaliul cuvântului, al memoriei și al emoțiilor are nevoie de un mediu primitiv. Când persoana deprimată se exprimă în cadrul unei relații bazate pe încredere, amigdala rinencefalică se stinge progresiv, ceea ce demonstrează serenitate emoțională. Însă, dacă amigdala „arde“ încă, înseamnă că persoana respectivă nu se simte în largul ei și că elaborarea psihoterapeutică nu se realizează.¹³⁸

Într-un context în care grupul e structurat, suferinții sunt protejați, și reacțiile sunt solidarizate prin religie, depresivul bine primit se simte în stare să-și modifice memoria dureroasă. Când organizează contextul cultural, religia are un efect terapeutic. Iisus e terapeut când „ne îngăduie să schimbăm imaginea pe care o avem despre noi înșine“.¹³⁹ Neuroimagistica vine să confirme efectul terapeutic al lui Iisus și ne explică în ce fel funcționează acest lucru.

Maguire, Woollett și Spiers, 2006, pp. 1091–1101

Beauregard, 2014, pp. 75–81

Andruéтан, 2013, p. 46

Hayes, 2011, pp. 660–669

Grün, 2011

Capitolul 19. Incertitudini culturale și extremism religios

Un guru apare din negura culturală.

19

Incertitudini culturale și extremism religios

În fiecare perioadă de incertitudine culturală se constată o sporire a formelor radicale de religiozitate.¹⁴⁰ Atunci când mediul devine incoerent, când valorile se agită în toate direcțiile, indivizii devin dezorientați, lumea lor nu mai e clară, codul de conduită nu mai comportă siguranță, încât subiectul nu mai știe ce și cum: „Să muncești sau să abandonezi munca, să alegi un sex sau altul, să-ți faci o familie sau să rămâi singur – oricum, e același lucru“. Perturbarea ierarhiei valorilor creează o rătăcire psihologică. Într-un astfel de context cultural, gânditorul care aduce lumina și arată calea produce un efect de pace. Respiri împreună cu el, îți orientează eforturile, nu mai ești șovăielnic, construiești. Nevoia de reasigurare și de viziune clară explică fenomenul actual de revenire a religiozității și a integrismului. Părinții democrați, respectând independența copiilor lor, decid să-i lase liberi în alegerile lor religioase, ceea ce provoacă o incertitudine. Or, în negură, ai o nevoie avidă de claritate. Spre surprinderea apropiaților, tinerii se convertesc la o religie autoritară, în care ei regăsesc rădăcinile religioase îngropate în istoria familială. Astăzi, copiii sunt cei care-i învață pe părinți ritualurile aproape șterse, de generații întregi, ale iudaismului. Alți educatori toleranți și egalitari, care nu au vrut să-și constrângă urmașii să îmbrățișeze o credință rigidă, sunt luați pe nepregătite și se simt nefericiți atunci când tinerii se convertesc la un islam riguros. Procesul democratic, cel care le-a oferit libertate de alegere copiilor, derivă spre o religie totalitară: nu există decât un singur Dumnezeu, un singur adevăr, o singură practică a ritualurilor, toți cei care se îndepărtează de toate acestea sunt necredincioși care alterează certitudinea de care avem nevoie. Revenirea neliniștii, facilitată de îndoială, explică de ce disidenții sunt mai urâți decât dușmanii. Situația e brutală – dar clară – cu oponentii, în timp ce apropiatul care se distanțează de un punct al doctrinei fragilizează edificiul mental, care ne oferea liniște. Orice divergență este resimțită ca o agresiune, orice altă religie devine rivală sau falsă credință.¹⁴¹ De aceea, noii convertiți sunt ușor de rănit. Numai ce se simțeau și ei bine, ieșiți din ceața incertitudinii, că pot fi făcuți să recidiveze de cel care are vreo îndoială. Pentru ei, acțiunea violentă este o legitimă apărare.¹⁴² Jurnaliștii și artiștii care se străduiesc să gândească pentru ei înșiși se regăsesc în ipostaza de disidență. Într-o dictatură religioasă, a-i trimite la închisoare – pentru că agrează grupul stabilizat prin certitudini – devine o atitudine morală. Se întâmplă ca în aceeași situație de disidență să se afle un om de știință, pentru că a supus discuției o inovație. Și acesta, la rândul lui, este

agresat de cei care au făcut carieră recitând certitudinile care le-au înlesnit obținerea diplomelor și a posturilor.

Părinții democratici erau mândri de spiritul lor tolerant când le ofereau maximă libertate propriilor copii, când acceptau ca adolescenții lor să întrețină relații sexuale sub acoperișul lor. Dimpotrivă, religioșii sunt satisfăcuți de controlul instinctelor acestora.¹⁴³ Atunci când au luptat contra excesului de autoritate al propriilor părinți, părinții de acum erau încântați de toleranța de care dădeau dovadă: „Noi nu suntem opresori, copiii noștri vor fi liberi, grație minții noastre deschise“, spun ei, fără să-și dea seama că toleranța parentală, suprimând limitele, îi dezorientează pe tineri.

Dar părinții nu sunt singurii care se ocupă de creșterea copiilor și, într-o cultură fără limitări, tinerii deșolați îl urmează pe cel care-i luminează. Contrar părinților lor, care le repetau că este interzis să interzici, ei sunt mulțumiți că-și inhibă instinctele. De aceea putem vedea familii cumsecade, fie de creștini, fie de musulmani, care, după ce și-au făcut bine treaba de părinți, devin nefericite atunci când copiii lor se îndreaptă spre o religie extremistă. Legătura de atașament este bine țesută, însă adolescenții, care au nevoie de spațiu cu limitări și de epos, la o vârstă la care vine momentul încercării aventurii sexuale și sociale, se lasă îmbrobodiți de câte un guru care-i ia în stăpânire pe acești tineri avizi de trăiri intense. Invers, atunci când părinții prea autoritari deformează dezvoltarea copiilor lor, aceștia tind către un grup tolerant. E nevoie, într-adevăr, de un sat întreg pentru a crește un copil și pentru a-i lăsa loc de alegere, astfel încât să evite extremele.

Simplul fapt de a fi religios te face să nu-ți reproșezi nimic, fiindcă e suficient să respecti regulile. Când Dumnezeu ne arată calea, viața de aici prinde sens ca să merite cealaltă viață, de apoi. Când ești nefericit, poți conta pe solidaritatea coreligionarilor. Aceste avantaje depind de context. Când mori de sete, un pahar cu apă rece reprezintă un eveniment extraordinar. În schimb, dacă ai băut mult, și vremea e răcoroasă, același pahar cu apă îți provoacă repulsie. La fel se întâmplă și cu nevoia de Dumnezeu: „Oamenii cărora le este mai ușor în viață sunt mai puțin credincioși, religiozitatea neaducându-le beneficii referitoare la satisfacerea necesităților legate de sine, de stima de sine și de apartenență“.¹⁴⁴

Amenințarea cu excluderea, sentimentul de solitudine activează căutarea

atașamentului, pentru care religiozitatea este terapeutică. O societate sigură, fără stres, și un stat protector diluează legăturile sociale și nevoia de religie. Danemarca este exemplul unui astfel de proces, în care succesul social face religia inutilă. În această țară fericită, în care domnește ateismul, fiecare este atent față de celălalt – dovadă sunt nenumăratele biciclete rezemate de câte un zid, fără lacăte, fiecare așteptând întoarcerea proprietarului. Părinții se coordonează în ceea ce-i privește pe copii, iar profesorii le vorbesc elevilor fără să ridice vocea. Într-un astfel de context, orice cadru religios va fi perceput ca o constrângere inutilă, iar un Dumnezeu pedepsitor va avea efectul unui tiran absurd.

Într-un mediu aspru, când suferi de frig, de foame sau de frică, religia are un efect securizant și solidarizant. Dumnezeu ne păzește, ne arată calea și ne pedepsește când ne abatem de la ea. În timpurile în care condițiile sociale grele făceau din bărbați niște eroi și le confruntau cu dificultăți pe femei, acest Dumnezeu care „ne bate“ reprezenta imaginea unui supertată. Când minerii coborau în adânc timp de 15 ore pe zi, șase zile pe săptămână, femeile făceau din ei eroii familiei. Se târau prin galerii încălzite peste măsură și atât de strâmte, încât trebuiau să scoată mânerul cazmalei și, cu fierul uneltei, să îndepărteze bucățile mari de cărbune care le cădeau pe spate și, uneori, pe cap. Mi-i amintesc pe acei oameni care, coborâți în mină de la vârsta de 12 ani, mureau de silicoză înainte să ajungă la 50, sorbind guri minuscule, bruște și îndelungi de aer pentru a nu se asfixia numai decît. Le dădeau tot ce câștigau femeilor lor, care, în schimb, se ocupau de casă, de copii și să le fie bine soților. Să fi fost aceasta o formă de paritate? Un astfel de pact conjugal ar avea cu totul altă semnificație azi. În cultura occidentală, bărbații nu prea mai muncesc în condiții atât de vitrege, iar femeile știu să facă toate meseriile noi la fel de bine ca și ei. Revenirea persoanelor de sex feminin la preocupările casnice ar însemna o nedreptate de nesuportat.

Am văzut recent, în Republica Democrată Congo, femei purtând rochii colorate și săpând din greu, în timp ce scoteau grimase de durere. Neputând să se târască prin îngustimile minelor de coltan, ele visau să se mărite, să aibă grijă de bărbații lor și de copii. Într-o asemenea conjunctură a organizării sociale, a te ocupa de propriul cămin este echivalentul unei eliberări. Astăzi, în Mongolia, cuplul înseamnă o unitate afectivă, sexuală, socială și educativă: „Fără soția mea, sunt un nimic“, spune un crescător de animale bogat, care își

consacră toate eforturile pentru familia sa. „Soțul meu este o comoară, datorită lui nu ne lipsește nimic“, recunoaște nevasta.

În Germania secolului al XVIII-lea, fracționată în câteva zeci de principate¹⁴⁵, condițiile de viață erau îngrozitoare: pământul era pietrificat, casele înghețate, copiii și femeile mureau prematur, era foamete, erau epidemii, erau războaie care nu se mai terminau... Într-o asemenea situație cotidiană vrednică de plâns, unica frumusețe era biserica. În straie de duminică, bărbații ascultau corurile de copii, iar damele cu pălării își purtau rochiile minunate. Ascultau discursurile instructive ale parohilor, care dădeau sens suferinței și înălțau sufletele. Când realitatea e dureroasă, ne refugiem în visarea unui tărâm paradisiac sau a unor locuri minunate. Era epoca în care germanii emigrau în Austria și în țările tropicale din America de Sud. Femeile nefericite îi eroizau pe bărbați, curajul lor, forța, chiar și violența acestora, care le adapta la această lume a existenței crude. Atunci când își consacrau brațele unei munci care necesita folosirea forței, aceștia se întorceau acasă epuizați, iar femeile îi hrăneau și, uneori, îi spălau. Dacă soții se îmbolnăveau, femeile nu mai puteau cumpăra nimic, iar familia putea să nu mai mănânce nimic și două zile. Bărbații sufereau cu demnitate, enunțau Legea lui Dumnezeu și nu aveau posibilitatea să stabilească relații afective cu copiii lor. Erau admirați sau temuți. În cer, un superpărinte făcea exact același lucru. Îl iubeam pe Dumnezeu protector, ne temeam de Dumnezeu pedepsitor, care ne judeca faptele din timpul trecerii pe pământ și hotăra soarta vieții noastre de după moarte, la Judecata de Apoi.

Interdicțiile moralizatoare se referă la plăcerea care moleșește. E nevoie să te privezi de unele alimente, să nu mănânci orice fel de carne, să ții post o zi pe săptămână sau o lună pe an, depinde de religie. Trebuie să renunți la dorințele sexuale, la privitul trupului unei femei sau la ascultatul de muzică. Singura aventură valabilă este cea a veșmântului preoțesc sau spada soldatului. Ceilalți... să se căsătorească, spunea sfântul Pavel. Atunci se simt mai bine, liniștiți și dezvinovați, într-o cultură în care delectarea înseamnă riscul de a duce combativitatea la dispariție. Să sacrifici plăcerea de a trăi are un efect transcendent atunci când ascuți de Dumnezeu. Te simți aproape de El când refuzi să mănânci carne de porc și să bei vin, fiindcă pentru El renunți la toate acestea. Micile sacrificii solidarizează grupul: un evreu poate invita un neevreu la masă, dar el însuși nu poate să mănânce acasă la un goy. Dacă, din

prietenie, îi acceptă invitația, se poate așeza la masa respectivului, dar nu va mânca. În momentul în care-și interzice această plăcere, se gândește la Dumnezeu și-i dedică abstenența sa. Renunțând la plăcerea mesei, este cuprins de un elan spiritual.

Toate religiile au descoperit această procedură. Pentru a aduce ploaia, trebuie sacrificat un pui sau cumpărate lumânări de ceară. Pentru ca soarele să nu cadă pe pământ, se jertfește un copil. Pentru a interveni pe lângă Creator, care a trimis o boală asupra unui apropiat, e nevoie să se facă o donație unei organizații cu scop religios, care are grijă de acești bolnavi. Și politeiștii închinau sacrificii zeilor lor, dar, cum erau mai puțin metafizici, mai firești, s-ar putea zice, prin urmare mai accesibili, aceștia se împerecheau cu muritorii și se certau între ei.

Religia catolică folosește adesea efectul reparator al penitenței. După asasinarea părintelui Hamel, la Saint-Étienne-du-Rouvray (2016), biserica era mânjită de sânge și de resturi de obiecte și de corpuri umane. Orice credincios, intrând în acest lăcaș, se simțea copleșit de evocarea crimei. Folosirea bisericii în sacrilegiu îi profanase acesteia puritatea. A trebuit făcut un rit penitențial de reparare, îndepărtate florile și obiectele de cult, sfințită apa și stropiți pereții cu această apă, ca să fie spălate petele. Numai după aceea florile, obiectele, pâinea și vinul au fost aduse înapoi. Când puritatea a revenit, biserica a putut să găzduiască o mesă, în cadrul căreia fideli credincioși i-au iertat pe profanatori. Un scenariu penitențial, adăugând memoriei o ceremonie reparatorie, a îngropat oroarea, iar edificiul a redevenit frecventabil. Această amăgire spirituală este posibilă doar pentru că pune în scenă ceea ce sperăm în profundul sinelui nostru.

O viziune binară a lumii ne oferă momeli pentru a stăpâni angoasa. Când ne gândim că tot ceea ce nu e mare e mic, sau că tot ceea ce nu e puternic e slab, sau că cine nu e bărbat e femeie, o astfel de percepție clară constituie o armă cu care să atacăm ceea ce ar putea să ne dăuneze. „Dacă fac bine, voi fi răsplătit; deci, dacă fac rău, voi fi pedepsit.“ Trebuie să te dai un pas înapoi pentru a descoperi cum un cuplu de contrarii – Bine și Rău – este compus dintr-un ansamblu de inhibiții emoționale: „Nu pot să-mi permit chiar orice“, „Asta e bine, asta e rău“. Cel care se supune formulei de ajungere în rai se teme mai puțin de moarte, pentru că, arătându-se ascultător, va trăi mai bine

după dispariția sa de pe pământ. Dar această viziune, la fel, ne face să credem că cel care a făcut rău prin nesupunere se va reîncarna sub formă de maimuță sau va arde veșnic în flăcările iadului. În acest caz, nerespectarea legii divine agravează nefericirea morții. Păcătosul trebuia să se comporte într-un anumit fel pentru a merge în paradis, dar el a preferat plăcerea imediată, așa că este moral să plătească un preț exorbitant. Era suficient să renunțe la pofta de moment, însă nu a vrut să facă acest sacrificiu, care i-ar fi permis, mai târziu și pentru vecie, să trăiască mai bine. Cu atât mai rău pentru el, fiindcă a avut de ales.

Reacția binară explică de ce unele persoane, chinuite de suferința vieții, resimt ură pentru tot ce aduce delectare: această capcană riscă să le coste o suferință perpetuă. Când un bărbat vede trupul unei femei, pe care-l erotizează, el se gândește, în cazul în care a dobândit un atașament protector: „Simpla prezență a unei femei este un moment de fericire“. Dar, dacă nu a ajuns la un astfel de atașament – ceea ce se întâmplă la un bărbat din trei¹⁴⁶ –, el se încumetă să judece cam așa: „Femeia asta stârnește în mine o dorință care mă neliniștește. Dacă, din nefericire, mă las purtat de pofta sexuală, mă va face să sufăr mereu. Orice femeie care-și arată corpul reprezintă un pericol pentru mine. Cu ce drept mă agresează? Trebuie s-o acopăr cu un văl, ca să mă simt liniștit“.

Femeia reacționează în același fel. Cele care au dobândit un atașament protector își spun: „Acest bărbat a zâmbit când mi-a privit decolteul. Îmi place o astfel de complicitate, apreciez acest moment plăcut“. Dar o femeie nesigură va gândi: „Bărbații se gândesc numai la asta. Cu ce drept se gândesc numai la ceva legat de sex? Ce vină am eu că posed sâni?“

Din aceste motive, un credincios rigid acceptă să moară pentru un adevăr universal și etern. Atunci când moartea reprezintă o năpastă relativă, sexualitatea poate fi depășită. Merită s-o combați, sacrificiul e neînsemnat. O persoană sceptică refuză să moară pentru o valoare aproximativă: „Am momente de îndoială, mi se întâmplă să-mi schimb părerea întâlnind alți oameni, citind alte cărți, descoperind alte culturi, în care ierarhia valorilor este diferită. Am apreciat aceste alte moduri de manifestare ale ființei umane, așa încât de ce vreți să mor pentru un adevăr care mi se va schimba mâine, poate?“

Credința în Dumnezeu participă la reglarea emoțiilor. Un test de rezonanță magnetică funcțională (RMNf) face vizibil modul în care zona cingulară anterioară (ACC), care dă semnale în caz de durere fizică sau de conflicte relaționale, își atenuază alerta atunci când suferindul stabilește o legătură cu Dumnezeu, prin intermediul ritualurilor religiei sale.¹⁴⁷ O reprezentare protectoare, care calmează și conferă sens, are ca efect atenuarea percepției unei dureri.

Probabil că, prin această strategie neuro-mentală, comportamentele de ispășire și de răscumpărare domolesc angoasa și vinovăția. Când un credincios suferă din cauza imaginii pe care și-o reprezintă, referitor la greșeala sau la păcatul său, adoptând un comportament de purificare, de autopedepsire sau de altruism, el își domolește durerea mentală.

La fel și în viața cotidiană, micile privări ajută la reglarea emoțiilor. Cel care reușește să amâne plăcerea imediată se simte stăpân pe instinctele sale. Când ești puternic și calm, socializezi cu ușurință, iar când ești copleșit de intensitatea propriilor pulsioni sau când cultura exacerbează tendința noastră de culpabilizare, jertfirea de sine poate îmbrăca forme impresionante, precum autoflagelarea până la sânge ori mersul în patru labe, cum se întâmplă de Sfânta Moarte, în Mexic, unde penitenții, foști traficanți de narcotice, se automutilează pentru a scăpa de sentimentul de vinovăție.¹⁴⁸ Acest sentiment este provocat fie de un fapt real, fie de o închipuire, fie de o religie represivă; în oricare dintre cazuri, autopedepsirea are un efect moral, aducător de liniște.

Armstrong, 2009

McGregor et al., 2008, pp. 183–188

Hogg și Adelman, 2013, pp. 436–454

T. Burris și R. Petrican, „Religion, émotions négatives et régulation, în Saroglou“, 2015, pp. 89–107

Saroglou, 2015, p. 66

Rovan, 1994

R.S. Marvin și P.A. Britner, „Normative Development. The Ontogeny of Attachment“, în Cassidy și Shaver, 1999, pp. 44–67

Inzlight, Tullet și Good, 2011, pp. 192–212

Chestnut, 2012

Capitolul 20. Spiritualitatea nu pică din cer

Spiritualitatea se înrădăcinează în corp și în cultură.

20

Spiritualitatea nu pică din cer

Prin urmare, spiritualitatea nu e croită nici din trup, nici din cultură; ea se sprijină pe aceste două picioare pentru a se dezvolta spre cer și spre abstractizare. Homo sapiens nu a gândit niciodată astfel: „Uite, dacă reușesc să mă desprind de materie și de senzorialitate, voi avea acces la slava divină...” Spiritualitatea nu a căzut din cer; ea a răsărit la întâlnirea dintre un creier capabil să-și reprezinte o lume total absentă și un context cultural care dădea formă acestei dimensiuni a spiritului.

Înainte de neolitic, natura ne furniza gratuit fructe, rădăcini, vânat de dimensiuni mici, insecte și stârvuri abandonate, la apusul soarelui, de prădătorii sătui.¹⁴⁹ Supusă constrângerilor naturale, supraviețuirea noastră era simplă atunci când nu existau decât cel mult câteva sute de mii de oameni pe pământ. Revoluția neolitică, din urmă cu zece până la opt mii de ani, a pus la punct o altă strategie a existenței. Începând cu acel moment, omul a fost cel care controla natura. Trebuia să prinzi animale, să construiești împrejurimi, să cultivi furaje, cu ajutorul uneltelor care se tot inventau. În vederea acestor munci, era nevoie să acționezi asupra ploii și soarelui, de care depindeau recoltele. Pentru acest scop, dispuneai de altă unealtă, cea verbală, care putea dirija forțele invizibile ce guvernau mișcările soarelui și anotimpurile. Rugăciunile și sacrificiile erau puse în mișcare prin forța sufletului. Monumentele megalitice captau razele soarelui, pe care cântecele și gesturile noastre izbuteau să le orienteze înspre marele nostru profit.

În acest context mental și tehnologic, oamenii fabricau un corp social cu reguli imperative. Vânatul trebuia să fie hăituit, omorât, iar bucățile – împărțite, respectând ierarhia grupului. Moartea unei ființe vii era cea care permitea supraviețuirea organizării noastre sociale. Deoarece puteam să acționăm asupra realității corpurilor, a vegetalelor și astrelor, grație uneltelor și ofrandelor, în mod logic am dedus că puteam, la fel de bine, să avem influență asupra forțelor invizibile care guvernează soarele, ploaia și fertilitatea, cu ajutorul rugăciunilor. Jertfind un copil, stăpâneam forțele cosmice; sacrificându-ne viața, ne salvam grupul, iar apelând la niște renunțări, cum ar fi postul sau abstenența, dominam viața de zi cu zi.

Asasinii preistorici făceau un act social, ucigând: „Comițând o crimă [...] se creează civilizația. Orice societate începe de la acest omor inițial”.¹⁵⁰

Memoria crimei dintru început, aceea care a inițiat procesul de civilizare, persistă de-a lungul generațiilor. De când omul-mascul s-a smuls din natură datorită violenței sale fizice și prin intermediul uneltei și al cuvântului, valorile virile ce le erau inculcate băieților – cum ar fi să se bată, să omoare și să sufere fără să se plângă – posedă în mai mică măsură un efect socializant. Ca în toate civilizațiile, sacralitatea a evoluat. Se sacrificau bărbați în vreme de război, dar, în timp de pace, se folosea un miel sau un bou, se extindea sentimentul sacru spre valorile morale ale justiției și ale progresului.

Femeile – femele, în acea epocă – erau mai apropiate de natură. Menstruația lor uimea pe toată lumea, copiii creșteau în trupul lor și din sânii le curgea lapte. Femeile erau considerate ca aparținând naturii, iar mamele erau divinizate. Mama-creatoare a lumii, la aborigeni, zeițele calipige africane, divinitățile fondatoare, care purtau în pânțelele lor șiruri de copii, ca boabele de fasole verde, și Maria, maica Domnului, sunt venerate și astăzi.

Bărbații fabrică un lucru propriu societății prin violența lor, în timp ce femeile dau viață și au grijă de ea, ceea ce le obstrucționează propria aventură socială. Mitologia neolitică a societăților moderne povestește o victorie asupra naturii și o metafizică a morții. Capacitatea noastră de a gândi absența acționează asupra lumii reale, așa cum fac și cuvântul, tipografia și internetul. Astfel se creează o lume virtuală, care modifică realitatea.

Descoperirile recente ale neuroimagingului explică beneficiile psihice ale suferinței și ale sacrificiului, însă revenirea spiritualității se datorează forței relatărilor orale, scrise sau mediatizate. Observarea naturii conduce la artizanat, la construirea adăposturilor de piatră, la inventarea armelor și a uneltelor, la domesticirea animalelor. Însă misterul existenței conduce la spiritualitate. De ce mai bine viața, decât nimic? De ce moartea oamenilor, animalelor și plantelor? Unde mergem după moarte? Dumnezeu este un concept atât de abstract, încât nu are nici percepție, nici reprezentare posibilă, ca o imaculată concepție, o idee generală pură, niciodată murdărită de materie. O asemenea abstractizare exercită o influență asupra conștiinței noastre, dă formă misterului existenței și ne integrează sufletele într-un grup social. Procedura spirituală, totalmente nevăzută, acționează asupra intimității noastre profunde, așa încât avem nevoie de mijlocire pentru a-i închipui o formă. Purtătorii săi de cuvânt sunt profeții. Moise și femeile-profet din

iudaism, Iisus, Mahomed și Buddha traduc în termeni umani ceea ce a conceput această entitate, și noi nu putem percepe.

Când trăiești în urgența de a nu muri, faci o activitate socială cu trupul tău, construiești un adăpost, mănânci fructe și leșuri, îi protejezi pe micuți. Dar, când te dai câțiva pași înapoi pentru a da sens propriei vieți, când îți înfățișezi evenimentele din trecut, descoperi originea metafizică a existenței noastre. Evadezi din realitate și te avânți către Creator.

Această muncă de abstractizare se poate face și fără Dumnezeu. Trebuie doar să accepți misterul vieții, fără a încerca să-l explici cu orice preț. Cei mai mulți oameni posedă o aptitudine consistentă în privința teoriei minții, încât pot să-și închipuie credința celui alt chiar dacă acesta nu e prezent. „În mod straniu, singurul limbaj care se referă direct la lucruri este limbajul animalelor.”¹⁵¹ Ele au nevoie să vadă pe corpul altui animal câteva indicii de agresiune sau de motivație sexuală pentru a se adapta la intențiile acestuia, însă nu le pot citi în suflet, ca într-o carte deschisă. Animalele nu știu să răspundă la reprezentări în totalitate noncontextuale, pur abstracte... și să se supună acestora. Cred că ele nici nu pot gândi: „Dumnezeul câinilor mă apără, dar mă va pedepsi dacă râvnesc la femela aproapelui meu“. Oamenii realizează această performanță intelectuală în fiecare zi, în special atunci când condițiile existenței lor sunt grele sau când resimt un extaz, pe care vor să-l exprime.

Între cel care crede în Dumnezeu și cel care nu crede, îl putem situa pe cel care crede în supergânditori ca Marx, Stalin, Freud și mulți alții. Acești oameni se bucurau de o inteligență sclipitoare, care ne-ar permite să înțelegem condiția umană, cu mențiunea ca noi să înțelegem bine ideile lor. Acești maeștri ai gândirii dețineau, la rândul lor, o funcție securizantă și socializantă. Timp de milenii, această putere i-a fost atribuită tatălui, când pleca la vânătoare sau când cobora în mină, pentru a pune de mâncare pe masă. Interesul era să i te supui, fiindcă bunăstarea ta depindea de el. Astăzi, și mama pleacă la vânătoare. Tăticul își impresionează familia în mai mică măsură. Imaginea dominatoare și protectoare este împărțită între părinți, dascăli, filosofi, scriitori, comedianți și cântăreți, pe care-i vedem la televizor. Funcția supraumană nu mai este așa de copleșitoare, ci mai democratică – dar este și mai ocrotitoare? Cei care cred în Mao Zedong, în Socrate sau în

Descartes se crispează când este criticat rolul intelectual al idolului lor, pentru că referirea la acești gânditori supraumani are un efect socializant și protector, ca și credința în Dumnezeu. Împărtășirea gândirii lor dă coerență grupului. Când citești aceleași cărți ca alții, aceleași ziare, când mergeți să vedeți aceleași filme împreună și discutați despre ele, se formează o rețea, înainte de internet. Durează mai mult s-o urzești, însă e plină de emoții. Împărtășind aceleași idei, ne armonizăm și ne atașăm unii de alții. Cei care-i critică pe Mao, Socrate și Descartes deteriorează buna înțelegere dintre noi. Trebuie să-i evităm și să-i vorbim de rău, pentru a ne apăra unitatea, însă nu mai e nevoie să-i ardem pe rug. Iar cei care sunt inspirați de sacru privesc fie și cea mai neînsemnată critică drept o blasfemie, o agresiune la adresa lui Dumnezeu, ceea ce merită o aspră pedeapsă. Excluderea, închisoarea, excomunicarea sau rugul ar egala insuportabila ofensă. Pentru o persoană care nu recunoaște nici o valoare spirituală, acest lucru este echivalentul unei zgârieturi; pentru un credincios, în schimb, reprezintă o adevărată deflagrație.

Spiritul democratic îndreaptă evoluția grupurilor sociale spre o creativitate dezordonată. Atunci, pentru a evita senzația de haos, cel mai democratic cu putință este ca societățile acestea să aleagă un dictator. El va ști să impună o direcție a opiniilor limpezi și un scurt catalog de certitudini. Această claritate simplifică atât de mult problemele, încât conduce la moartea gândirii.

Accesul la teoria minții este o ontogeneză, o construcție constantă a ideii că ne pasă de ceilalți. O astfel de alcătuire ne permite să trăim împreună, raportându-ne la o instanță comună: tata, Dumnezeu sau un supergânditor.

Harari, 2015

Gay, 1991 (ed. rom. 2012), p. 580

Chomsky, 2017, p. 12

Capitolul 21. Dumnezeu a murit, trăiască Dumnezeu!

Persoanele care nu recunosc nici o valoare spirituală au credințe transcendente.

21

Dumnezeu a murit, trăiască Dumnezeu!

Cei care nu simt nevoia religiei sacre primesc minunea de a fi în viață ca pe o realitate. Cei care aspiră să ajungă în cer își umplu lacunele produse de dezechilibre printr-o reprezentare divină care-i liniștește. De aceea credincioșii își garnisesc culturile cu lucrări care evocă divinități nevăzute: catedrale, moschei, vitralii, bijuterii, candelabre, pocale, relicve, veselă, picturi, morminte, veșminte, coafuri, ritualuri, cânturi, rugăciuni și pelerinaje, care idealizează culturi și peisaje.

Pentru necredincioși, aceste obiecte sunt opere de artă, lipsite de transcendență sacră. Artizanatul e frumos, dar miza sa nu este protecția, socializarea sau interdicția. Astăzi, pe planetă, sunt 500 de milioane de atei. Acest număr imens de oameni este mai mic decât al celor care cred în filosofii religioase orientale, creștinism și islam.¹⁵² Agnosticii gândesc: „Admit că nu am acces la o cunoaștere dincolo de ceea ce pot experimenta. Misterul îmi face plăcere și nu mă neliniștește“. Ateii afirmă: „Cred că nu există Dumnezeu“, ceea ce reprezintă o credință. Laicii preferă să creadă în popor decât în cler. Anticlericali radicali se simt agresați de condescendența credincioșilor și, pentru a se apăra, îi atacă, la rândul lor. Apostatații părăsesc religia, care se stinge în ei. Reconvertiții, într-o criză adolescentină, după o tragedie sau pe drumul Damascului, își schimbă credința dintr-odată, sperând să devină independenți după ce au fost supuși față de religia lor din trecut. Și majoritatea nehotărâților, pasivi, se lasă duși de vânturile credințelor religioase care suflă în jurul lor.

În toate aceste situații, sinele ateilor nu are nevoie de Dumnezeu pentru a fi moral și preocupat de ceilalți. Sinele piosului este ușor „oceanic“¹⁵³, pentru că are acces la un dincolo etern. Această iluzie binefăcătoare îl face să creadă că există o lume dreaptă, adevărată, frumoasă, în altă parte, la care ar putea să ajungă, cu condiția să fie supus. În ansamblu, religia întărește tendința de stimă de sine, pentru a nu mai pune în discuție structurile familiale, sociale și culturale, astfel încât să se simtă clar identitatea, într-o lume stabilă.

Acest sentiment oceanic se transmite prin educație. Că ești credincios ori ateu, stilurile acestea existențiale transcend generațiile mai degrabă prin interacțiune afectivă decât prin creștere.¹⁵⁴ Cuvioșii nu sunt dezgustați de sărmani, de nespălați, de abandonati și de handicapați. Le sunt aproape, se îngrijesc de ei și de fericirea lor personală și de a celor amărâți. Ateii, mai

centrați pe propria dezvoltare, au și ei grijă de astfel de oameni, se alătură ușor ONG-urilor, în cadrul cărora sunt în stare să înfrunte moartea, pentru a face din această experiență o inițiere modernă, de care să fie mândri. Cei cu credință în Dumnezeu gândesc adesea că este imoral să ai bani, în timp ce ateii cred, mai degrabă, că nu este moral să câștigi bani fără să-i meriți. Moștenirile sunt cheltuite dezordonat și în exces, câștigurile la loterie sunt risipite, iar de banii din jocurile de noroc nu se ține seama, sunt dați oricui, unui cerșetor, unui vecin sau necunoscut. Credincioșii au tendința de a crede că fericirea este morală când ai suferit mult.¹⁵⁵

Prin urmare, există mii de moduri de a crede sau nu în Dumnezeu, în funcție de cum ne apropie sau ne îndepărtează de acest subiect contextul familial și cultural. În cazul în care contactele cu familia și narațiunile colective nu ne vorbesc despre lumea de dincolo, învățăm să trăim în cotidianul realității, în suficientă mulțumire, atâta vreme cât societatea ne apără, iar buna ei organizare ne propune proiecte de viață.

Se întâmplă ca o incapacitate neurologică să nu ne îngăduie să pătrundem în teoria minții. Autiștii nu pot crede în Dumnezeu, pentru că tulburarea lor de neurodezvoltare îi forțează să trăiască într-o lume contextuală, care-i strânge ca o centură. Sunt terorizați de ideea de a face un pas după ușă, pentru că nu și pot imagina ce este de partea cealaltă. Sunt profund neliniștiți, ca și cum s-ar afla pe marginea unei prăpăstii; atunci, bat pasul pe loc, ca un plonjor căruia îi e frică să se lanseze în vid. La fel, nu îndrăznesc să învețe să vorbească pentru că nu pot admite că un cuvânt desemnează un obiect care nu este în fața lor, ceea ce le dă amețeli. Sunt îngroziți când o piesă de mobilier nu se află la locul ei, pentru că percep această schimbare minoră ca pe o dezorganizare majoră a mediului lor. Cum ar putea ei, atunci, să creadă într-o ființă supranaturală invizibilă, care vede tot și ne dă porunci de nu se știe unde?¹⁵⁶

La cealaltă extremitate a spectrului autistic, schizofrenicii resimt, ca într-un coșmar, cea mai vagă imagine, cea mai slabă senzație ca pe o evidență a unei percepții intense. Cred în tot ceea ce-și pot imagina: fantome, strămoși, spirite, undele pe care le trimite televiziunea și zei pe care-i aud vorbind.¹⁵⁷ Această hiperreligiozitate nu este pe placul preoților, care sunt de părere că, dacă aceste persoane cred în tot, ele cred în orice. Delirurile și halucinațiile

religioase, frecvente la schizofrenici, sunt dovada unei patologii a teoriei minții. La psihotici, reprezentarea nu e nici metafizică, nici supranaturală. Chiar din contră, aceasta e simțită ca o percepție reală: „Trebuie să fii nebun să nu vezi că Fecioara Maria stă pe frigider“, spun ei uneori. „Doar dacă nu ești în toate mințile nu înțelegi ordinele pe care Dumnezeu le dă ziariștilor, pentru a mă persecuta prin televizor.“

Pentru a ajunge la Creator, aptitudinea de mentalizare trebuie să se articuleze cu o structură familială sau culturală. Pentru un copil autist, ca și pentru un encefalopat, alterarea teoriei minții împiedică accesul la Ființa supremă. Atunci când un copil cu asemenea afecțiuni crește într-o familie de credincioși, el nu ajunge să înțeleagă semnificația gesturilor și a cuvintelor îndreptate spre divinitate. Invers, un copil sănătos care se dezvoltă într-o cultură ce nu-L evocă pe Dumnezeu, cum se întâmplă astăzi în Suedia sau în Danemarca, unde atei sunt copleșitor majoritari, învață modurile de socializare și valorile morale pe care i le arată părinții, dar nu moștenește dragostea față de Atotputernicul.¹⁵⁸

Se întâmplă ca părinții sau dascălii să fie niște credincioși rigizi. În acest caz, un mare număr de copii vor percepe religia ca pe o rigoare fără noimă, dar, când micuțul suferă într-un context social dificil, cel mai mic atașament față de părinți, față de un preot sau față de Dumnezeu îl apără și-l salvează.¹⁵⁹ De aceea oamenii religioși sunt avizi după certitudini și după tradiții. Pentru ei, orice schimbare este o agresiune, în vreme ce, pentru un necredincios, reprezintă o aventură stresantă și amuzantă, care-ți dă senzația că trăiești.

Ne adunăm într-un grup social cu sufletul, adorând aceeași esență divină, însă putem crea relații sociale și cu mintea, lucrând la proiecte comune. Este curios de remarcat că oamenii de știință abstracti, dotați pentru matematică, fizică sau economie, sunt în mod incontestabil mai religioși decât savanții umaniști, ca psihiatrii, psihologii și sociologii.¹⁶⁰ Această diferență poate fi explicată prin faptul că aceia care au aptitudini spre matematică se folosesc de un limbaj pentru a decupa, prin gândire, câteva segmente din realitatea nevăzută. O formulă matematică rezultă dintr-o activitate de abstractizare aproape metafizică, în vreme ce psihologii explică lumile intime căutând determinanții biologici, familiari sau sociali care le construiesc. Pentru ei, aceste informații sunt mai aproape de realitatea sensibilă decât formulele

matematice. Nu au nevoie de Dumnezeu ca ipoteză pentru a face această muncă de proximitate. Acest lucru explică de ce sunt puține lucrări despre psihologia religiei, în vreme ce o imensă parte dintre ființele umane se gândesc fără încetare la Domnul, merg în fiecare zi în locuri de rugăciune și și conduc soarta în funcție de propria credință. De aceea un medic poate fi, în același timp, practician, om de știință și credincios. Poate studia influența hormonală în timpul sarcinii, poate cunoaște ce trebuie făcut în timpul nașterii și poate încerca un sentiment metafizic în fața micuței vieți care se pregătește să vină pe lume. Se poate îngriji de o femeie însărcinată cu atenția și generozitatea care-i caracterizează pe oamenii evlavioși și poate refuza avortul, care, pentru el, poate fi o crimă.

În toate religiile, femeile cred cu mai multă ușurință decât bărbații. În instituțiile religioase sunt de trei ori mai multe călugărițe decât călugări, și, în viața de zi cu zi, bisericile sunt frecventate mai ales de către persoanele de sex feminin. Nu prea au acces în ierarhiile religioase din catolicism și islam, ceva mai mult la protestanți și la evrei, deși ele respectă dogmele și ritualurile și-i învață religia pe copiii lor.¹⁶¹ Poate pentru că se simt tot timpul privite de alții? În viața spirituală, sunt privite de Dumnezeu, și în viața cotidiană sunt, într-adevăr, privite de copii, de bărbați și de alte femei. De asemenea, poate că sunt mai credincioase fiindcă stăpânesc mai bine lumea cuvintelor. Folosesc vorbele foarte devreme, pentru a face din ele unelte de gândire și de relaționare afectivă.¹⁶² Când un adult pe care-l iubesc le prezintă o povestire cu tentă religioasă, ele împărtășesc cu bucurie credința acestuia. Pentru copii, este echivalentul unei declarații de dragoste: „Îl iubesc pe Dumnezeu, cel despre care-mi povestește mama, pentru că-o iubesc pe ea“. Calmul unei relații, împărtășirea acestor reprezentări creează o comuniune afectivă care alină pe toată lumea.

Când o divinitate formulează porunci: „Iubește-ți aproapele... Să nu mănânci animale care nu au copita despătată...“, integrarea socială este mai bună, pentru că un credincios nu contestă un ordin dumnezeiesc. Persoanele religioase sunt mai cinstite, mai smerite, mai conștiincioase decât cele care nu au credință, care se definesc mai mult prin ele însele și se întrebă de ce ar trebui să se supună unor injoncțiuni arbitrare.¹⁶³ Credincioșii sunt mai tot timpul binevoitori, mai puțin impulsivi, merg pe jos, iau vitamine și și pun de fiecare dată în mașină centura de siguranță.¹⁶⁴ Aceste anchete relevă,

bineînțeleas, adevăruri bazate pe statistici. Jean-Marie Pelt, ecologist de renume internațional, era foarte pios și refuza să-și pună centura de siguranță. Ceea ce corespunde adevărului pentru o populație nu e neapărat la fel pentru indivizii care o compun. Dar, în ansamblu, a fi credincios înseamnă să trăiești într-o lume în care se respectă codurile, spre deosebire de situația în care credința religioasă este absentă.

Cei care cred cu tărie în Dumnezeu sunt preocupați de probleme esențiale: viața, moartea, rușinea, vinovăția. Ei se referă adesea la Cel de Sus, care vede și judecă. Se simt morali atunci când ascultă de Domnul și favorizează emoțiile abstracte, ca transcendența, evlavia, recunoștința față de cel care pedepsește atunci când se săvârșește o fărâdelege. După cutremurul înspăimântător din Haiti, care a ucis 250 000 de persoane într-un minut, o vreme a domnit o teribilă buimăceală, pentru că o asemenea catastrofă era de neînchipuit. Dar, de îndată ce viața și-a reluat cursul, supraviețuitorii au organizat procesiuni fervente, în cadrul cărora mulțimea de credincioși Îi mulțumea lui Dumnezeu că a trimis așa o pedeapsă, pentru a le atrage atenția să creadă mai mult în El. Extazul lor era mistic; mândria lor de a se supune, frumusețea cântecelor religioase sporeau sentimentul de fuziune. Apropiindu-se de Dumnezeu, se ridicau deasupra condiției lor de muritori. Prin contrast, dădeau dovadă de un soi de condescendență, uneori chiar de dezgust față de cei fără Dumnezeu, care, necunoscând această înălțare a sufletului, se târau pe pământ.

Entuziasmul religios Îi era adresat Domnului, dar nu era orientat către oamenii statului, trași la răspundere. Pentru a încuraja poporul traumatizat, politicienii explicaseră în mass-media că trebuia să „dea dovadă de reziliență“. Pentru populație, această intervenție însemna: „Fiți curajoși, descurcați-vă singuri“. Contrasensul era total, pentru că procesul de reziliență implică, în toate stadiile, sprijin afectiv, verbal și social. Reziliența haitiană s-a manifestat, ce-i drept, în cadrul procesiunilor religioase, în ajutorul între vecini, în lupta împotriva suferinței și în metamorfozarea ororii, datorită nenumăratelor opere de artă realizate de haitieni.¹⁶⁵

Apariția, dintr-odată, a spiritualității nu este în mod obligatoriu dependentă de instituțiile religioase. Ea este universală, inerentă condiției umane, în timp ce instituțiile în cauză sunt legate de un context cultural. Acest lucru explică

diversitatea culturilor religioase care pretind, în unanimitate, că răspund nevoii noastre de spiritualitate. Știm unde trebuie să ne rugăm, învățăm posturile și cuvintele care ne apropie de Dumnezeu, observăm frumusețea lăcașurilor de credință, a culorilor din vitralii și icoane, simțim parfumul tămâii, admirăm ceremonialele preoților, auzim cântările lor și participăm la ele. Corul rugăciunilor și incantațiilor face să dispară suferința însingurării: „Nu mai sunt singur, deoarece cânt“. Obiectele simbolizează accesul la Domnul care ne apără, actele de credință creează sentimentul de apartenență, familiaritatea și fraternitatea religioasă vindecă de neliniștea vidului și a nonsensului morții.

Enormul beneficiu terapeutic al religiei provoacă, în mod regulat, un efect secundar periculos: comunitatea se închide, fragmentând astfel universalitatea spiritualității și dându-i acestui impuls forme diferite, care-și declară una alteia război. Reprezentarea abstractă, care era sursă de apropiere afectivă, devine punct de plecare al urii pentru cei care nu împărtășesc aceleași alegorii. Iubitorii unei religii îi dușmănesc pe necredincioși, cum împătimitii politiciii îi detestă pe disidenți. Nu sunt rare cazurile când un om de știință îi disprețuiește pe partizanii unei alte doctrine. Îmbucătățirea este adaptativă: când e greu să aparții unei comunități mondiale, este ușor să intri în biserica din satul tău sau într-un cerc intelectual.

Spiritualitatea neolitică ducea tratative cu mai mulți zei. Se practicau ofrandele și sacrificiile către zeul specializat în ploaie sau în război și către zeița fertilității. Dar monoteismul a refuzat dialogul: „Dar să demolați altarele lor, să sfărâmați monumentele lor și să tăiați copacii lor sacri. Deoarece voi nu vă prosternați înaintea unui alt dumnezeu, deoarece Domnul este un Dumnezeu gelos“, se poate citi în porunca din Exodul. Zeitățile altora sunt false, iar cei care cred în ele, niște necredincioși.

Din fericire, religiile evoluează chiar și când își spun fundamentaliste, respectând textul original în litera sa. Când sfântul Francisc din Assisi a imprimat creștinismului o evoluție spre sărăcie, Europa secolului al XIII-lea a fost bulversată.¹⁶⁶ Istoricul Georges Duby a stabilit nașterea individualismului în Occident în momentul în care creștinismul a recunoscut valoarea individului ca persoană, fie bărbat, fie femeie.¹⁶⁷ Această idee nu a împiedicat transformarea religioasă graduală către crearea Inchiziției și către participarea

la colonialism, în timp ce, în prezent, încurajează mai degrabă democrația și descentralizarea credinței în zona Africii și a Americii de Sud. Toate religiile merg înainte, chiar și când afirmă contrariul. Ceea ce contează este interpretarea formulelor poetice, amfigurice (neinteligibile), metaforice (este un leu) și metonimice (o pânză la orizont), care oferă posibilitatea traducerii în mii de feluri. Modul de a lucra cu textele vechi depinde de contextul actual. În lumina prezentului, lămurim trecutul, ceea ce dă mână liberă manipulării ideologice a textelor sacre.

Religia satisface o piramidă a nevoilor¹⁶⁸: mai întâi cognitive, apoi emoționale, relaționale și morale. Această piramidă are un efect de socializare, care permite traiul alături de ceilalți, în toate stadiile de dezvoltare. Spiritualitatea, în sine, este o înălțare intimă, atemporală a sufletului, pe care o resimte fiecare, chiar și cel care pretinde că trăiește fără Dumnezeu.

Începând cu neoliticul, știm cum se exercită influență asupra divinităților. Trebuie să le rugăm, să le închinăm ofrande alimentare, bijuterii, și să le demonstrăm că le considerăm cele mai importante dintre toți zeii, sacrificând niște bărbați în război, niște copii pe altare și o parte din sexualitatea noastră. Datorită acestei strategii, știm să le chemăm să ne ajute cu ploaie, ca să obținem recolte bogate, să ne apere de forțele răului și să dea o calitate superioară fecundității femeilor, în așa fel încât să aducă pe lume agricultori, soldați și suflete care să-L adore pe Dumnezeu. Zeița fecundității, stăpâna vieții, a fost una dintre primele divinități paleo-rupestre.¹⁶⁹ Desenate pe pereții cavernelor, alături de animalele pe care oamenii le admirau, de care le era teamă, pe care le ucideau și le mâncau, femeile erau, în același timp, beneficiare și victime ale acestei ambivalențe. Suntem plini de admirație fiindcă femeile sunt frumoase, dezirabile și poartă în pânțe copii mici. Ne e frică de ele pentru că, fiind aproape de animalitate, au această putere vrăjitoarească de a aduce pe lume oameni vii. Un astfel de sentiment arhaic explică de ce – din cauza apropierii de natura animală – ele sunt, în același timp, privite cu încântare și cu neliniște. Sunt divinizate când nasc ființe supranaturale.

La rândul lor, femeile îi admiră pe bărbați și se tem de ei. Acum 12 000 de ani, când tehnologia era abia la începuturi, acestea îndurau brutalitatea

contextului și mureau foarte devreme, cel mai adesea din cauza complicațiilor la naștere. Nu știau să reacționeze la violența prădătorilor care-i mâncau pe oameni, erau ucise sau violate de către grupurile umane străine, care veneau să le fure bunurile. Se bazau pe brutalitatea bărbaților lor pentru protecție și acceptau să fie dominate de acești cavaleri servanți.

Obligația de a fi religios depinde foarte mult de structura mediului în care trăiești. Un context stabil și netraumatizant, diminuând nevoia de religie, diluează legăturile sociale.¹⁷⁰ În acest caz, atei resimt mai puțin necesitatea unui atașament față de o forță superioară, mai presus de condiția umană. Sentimentul lor de apartenență este satisfăcut prin întâlniri culturale distractive, prin artă, prin sport, prin rețelele sociale și amicale, unde pot discuta idei similare.¹⁷¹ Este suficient pentru a crea un sentiment de familiaritate protectoare.

Când cultura e structurată de religiozitate, orice persoană, în cursul ciclului său de viață, are la dispoziție instrumente spirituale și rituale pentru satisfacerea acestei nevoi. Într-o cultură fără Dumnezeu, subiectul însuși trebuie să-și caute propria bază de siguranță (învățător, scriitor, sportiv, antreprenor sau om de știință), pentru a-și construi stima de sine și pentru a-și țese legătura de atașament. Individul trebuie să-și găsească mediul de care dorește să aparțină și în care să întâlnească prieteni cu care să călătorească, să ia masa, să meargă la teatru și cu care să împărtășească o lume a gândirii literare, filosofice sau politice.¹⁷²

P. Zuckerman, „Atheism: Contemporary Numbers and Patterns“, în Martin, 2006, pp. 47–66

Freud, 1994 (ed. rom. 2011)

Hood, Hill și Spilka, 2009

Vanistendael, 2004, pp. 22–23

Norenzayan, Gervais și Trzesniewski, 2012, pp. 836–880

Crespi și Badcock, 2008, 31 (3), pp. 241–320

Zuckerman, 2008

Norris și Inglehart, 2004

Gross și Simmons, 2009, pp. 101–129

O. Vallet, „Religion et santé mentale“, intervenție la conferința Ligii franceze pentru sănătate mentală, (Bonne) Santé mentale et société, Paris, 9 decembrie 2016.

Barbu, 2009–2010, pp. 29–32

Brooks, 2006

Hill et al., 2006, pp. 307–312

Tassel, 2004, pp. 25–28

Dalarun, 2016

Ariès și Duby, 1985, vol. 2

Saroglou, 2015, p. 314

Ferroul, 2016, p. 23

Fincher și Thornhill, 2012, pp. 61–79

L. Sproull și S. Faraj, „Atheism, Sex and Database: The Net as a Social Technology“, în Kahin și Keller, 1995, pp. 62–81

Diener, Tay și Myers, 2011, pp. 1278–1290

Capitolul 22. A trăi și a iubi într-o lume fără Dumnezeu

Transcendența laică acceptă critica.

22

A trăi și a iubi într-o lume fără Dumnezeu

Astăzi, pe planetă, se diferențiază două strategii de viață. Ateismul minoritar (500 de milioane de oameni) se dezvoltă rapid, însă religiozitatea majoritară (șapte miliarde) se întărește încontinuu. Grupurile religioase se reformează și se repliază în interior, în cercuri închise. Numărul celor fără religie variază, în funcție de contextul tehnic și cultural. China se află pe primul loc la această formă de credință, cu 77% de filosofi ai religiei contra 14% chinezi convinși de existența unei zeități. În Irlanda, 54% dintre locuitori nu se supun nici unei instanțe din altă lume, în vreme ce 46% se conformează poruncilor divine.¹⁷³ Absența credinței religioase câștigă teren în țări cu numeroși credincioși practicanți în trecut, precum Italia, Spania, chiar și Statele Unite (care acceptau toate credințele, dar îi judecau aspru pe cei care nu aveau nici una). În Franța, 64% dintre locuitori nu mai sunt preocupați de Dumnezeu, în timp ce alții îl venerază. Catolicismul, aflat în cădere liberă, redevine totuși din ce în ce mai vizibil.¹⁷⁴ Evreii poartă kippa în spațiile publice, deși acum câțiva ani te sfătuiau să fii religios acasă, și nu pe stradă, unde trebuie să te comporti ca toată lumea. Musulmanii credincioși își expun veșmintele ca pe niște acte de credință, inventând chiar costume surprinzătoare de baie, pe care țările arabe le interzic, considerându-le împotriva islamului.

Apar câteva legi generale:

- bărbații trăiesc mai ușor fără Dumnezeu decât femeile;
- cei care nu au religie votează, cel mai adesea, cu stânga;
- cei care nu au religie sunt îndeosebi persoane cu studii superioare și, de asemenea, mai cultivate decât credincioșii;
- cei care nu au religie locuiesc în centrul orașului, spre deosebire de credincioși, care se stabilesc, mai degrabă, la periferii.

Epidemiile de renegare a religiei lovesc țările în mod inegal: 26% dintre italieni se detașează de Dumnezeu, 31% dintre spanioli, 56% dintre germani, 63% dintre englezi, 73% dintre francezi și 84% dintre cehi.¹⁷⁵ Ca la toate contagiunile emoționale, cifrele variază semnificativ în funcție de contextul cultural, de evenimentele sociale și de modul în care se pune problema. Dar, dacă trăiești în Italia, ai avea mai multe șanse de a te lăsa influențat de

Dumnezeu decât dacă ai trăi în Cehia, unde El nu mai locuiește aproape deloc în sufletul cetățenilor.

Contaminarea credințelor evoluează la fel ca orice epidemie care se stinge sau revine, în funcție de evenimente. Europa nu este prea credincioasă; în Statele Unite, se remarcă o ușoară scădere a numărului de credincioși, o expansiune în Africa, o fervoare în America de Sud și o creștere neașteptată în Orientul Mijlociu.

În China, căderea religiei profane comuniste, botezată „comunism liberal“, a provocat trezirea religiilor filosofice, ca budismul și daoismul, precum și a celor sacre, ca islamul și creștinismul. Prăbușirea religiei în Europa a avut efecte variabile: revenirea flamboiantă a ortodoxiei în Rusia; accesul de integrism catolic în Polonia; în mod curios, în Germania de Est nu s-a remarcat nici o redeșteptare religioasă.

Evoluția credințelor a modificat instituțiile. Se deschid școli religioase din abundență, iar divinitățile redevin pedepsitoare. Neliniștea morții în Orientul Apropiat, pedepsele corporale în Iran, Arabia Saudită și Singapore, unde loviturile de bici, mortale uneori, sunt prezentate ca o pedeapsă morală, pentru că lovirea unei persoane este considerată un gest mai puțin crud decât privarea ei de libertate. Căderea regimului comunist în Germania de Est a fost urmată de o creștere a delincvenței, ceea ce nu s-a întâmplat în China și în Vietnam, unde ordinea este înfăptuită de către bărbații din clanul familial. În Franța, nu mai e Dumnezeu cel care supraveghează totul, ci camerele care înregistrează infracțiunile fără a putea, de fapt, să le împiedice. Nevoia de a crede este atât de imperioasă, încât religia reapare în conștiință, mai ales atunci când a fost persecutată.

Extensiunea discretă a ateismului pe planetă contrastează cu afirmarea vizibilă a tuturor religiilor. De ce, oare, cei care nu cred în Dumnezeu nu bat la ochi, pe când credincioșii consacră mult timp realizării unor fastuoase regii? În imense opere de artă, pe care le numim „moschei“, „catedrale“ sau „temple“, credincioșii sculpează statui, pictează tablouri, aranjează candelabre, covoare, muluri, tapiserii, vitralii, vase de argint, orgi, instrumente muzicale, clopote, chemări la rugăciune, miresme, posturi și, mai mult, mișcări ale mulțimilor care creează evenimente splendide de transcendență estetică. După astfel de reprezentații, cei cucernici trăiesc

împreună momente importante, mai presus de realitatea cotidiană. Simt emoții sublimе, sunt alături de Dumnezeu, sunt liniștiți, impresionați, ca după o experiență de dragoste. Când coboară din nou cu picioarele pe pământ, observă că necredincioșii și-au continuat insipida rutină. Cum, oare, să nu fie condescendenți față de aceste biete ființe umane, care vegetează în imanență, în timp ce ei, evlavioșii, tocmai au fost parte a unei întâmplări extraordinare? Îi disprețuiesc pe necredincioși, dar și pe cei care se închină la dumnezei falși. Ei cred că aceștia din urmă se află într-o eroare, dar, cel puțin, cu ei poți compara zeitățile. Știi despre ce vorbești, fiecare gândește că zeii și bisericile înalță sufletul și te ajută să trăiești într-o lume mai bună.

Cu cei care nu au nici o credință religioasă, nici măcar nu poți vorbi: ei viețuiesc pe pământ, în timp ce noi ne ridicăm la ceruri. Nereușind să-și sporească valoarea, nici unul dintre ei nu-și poate imagina lumea mentală a altuia. „Spun povești“, cred atei despre credincioși, în timp ce aceștia din urmă afirmă, convinși că doar credința este fundamentul moralei, al altruismului și al milosteniei: „Liber-cugetătorii sunt indivizi fără morală și fără visuri, de vreme ce refuză să facă parte dintr-un grup de credincioși solidari și etici“.

Această reprezentare de sine nu e confirmată de evaluările psihologice. Copiii cu părinți atei sunt mai altruști și mai morali decât cei cu părinți religioși¹⁷⁶, care, moștenind credința părinților, au tendința de a-i pedepsi pe cei cu altă practică religioasă și de a fi solidari și morali cu cei care împărtășesc aceleași rituri și credințe. Persoanele nereligioase nu au limite în ceea ce privește empatia, în timp ce credincioșii sunt foarte însuflețiți când e vorba de frații lor de religie, dar plini de un dispreț temător față de cei care trăiesc fără Dumnezeu.

Această distincție este schematică. Ateii inventează, uneori, un zeu de uz personal, când au nevoie: „Dumnezeule, vindecă-mi copilul“, se roagă, în forul lor interior, când ajung într-o așteptare anxioasă. Apelând la ajutorul unei divinități fără liturghie, aceștia manifestă un comportament superstițios, care le servește să controleze o angoasă de nesuportat. În același fel gândesc și copiii: „Dacă ajung la școală fără să pun picioarele pe interstițiile care separă pavajul, voi lua o notă mare la matematică“. Aceste raționamente sunt lipsite de conținut moral, de stimă de sine, de solidarizare și de transcendență.

Prin urmare, nu putem vorbi aici de religie. Totuși, acest ritual, pe care-l știm illogic, ne calmează neliniștea, dându-ne impresia de control asupra realității. Acest lucru nu are nimic de-a face cu o credință religioasă, cu o protecție supranaturală; e suficient să punem în scenă un scenariu providențial, să încrucișăm degetele, să batem în lemn, pentru a ne simți apărați. Un credincios, ca și un necredincios pot evita să treacă pe sub o scară, ca să nu le meargă rău, manifestând astfel un comportament superstițios, nicidecum religios.

Aceste credințe lipsite de logică nu acționează asupra realului, dar influențează reprezentarea acestuia. Trebuie doar să stabilești o cauzalitate clară: „Dacă nu trec pe sub o scară, nu mă paște nici un pericol... Am făcut ce trebuia, controlez realitatea“. Această iluzie explicativă este eficientă, pentru că suntem făcuți, de la natură, să ne supunem reprezentărilor pe care le inventăm. Putem observa comportamentul sportivilor, înainte de competiție. Un număr mare dintre ei sărută o medalie, poartă aceleași șosete de la întrecerea sportivă precedentă, unde au fost câștigători, sau repetă o secvență comportamentală ciudată. Mărturisesc, zâmbind, că aceste mici scenarii sunt magice și că le dau curs pentru că știu din experiență că aceste gesturi absurde îi liniștesc.

În mediile științifice riguroase, unde metoda experimentală te învață să cercetezi un fenomen pentru a-i găsi cauza, credințele religioase și superstițiile nu sunt rare. În cadrul științelor umaniste, în psihiatrie și în psihologie mai ales¹⁷⁷, practicienii ar dori nespuse să afle cauza unică a suferinței psihice: acest lucru ar simplifica tratamentul. Însă clinicianul înțelege rapid că e vorba despre o convergență de cauze care provoacă suferința, ceea ce nu face mai puțin complicată problema. Iată cum clarifică lucrurile unii psihologi, explicând fenomenul printr-o singură cauză: „A căpătat o obsesie la 30 de ani, pentru că, atunci când avea un an și șase luni, mama sa îl așeza brutal pe olița de noapte“.

Din contră, necredincioșii pătimași pot simți străfulgerări metafizice. Când a aflat că urma să i se decerneze Legiunea de Onoare, Jean Kéhayon a fost surprins de propria reacție psihologică: „Dacă m-ar vedea părinții mei...!“ Noi, ființele umane, suntem atât de dotate pentru teoria minții încât putem, fulgerător, să atribuim o lume mentală unor persoane care nu mai există. Jean

Kéhayán, fiu de armeni supraviețuitori ai genocidului, care acceptaseră să sufere în tăcere ca să-și vadă copiii deveniți francezi, le-a atribuit o mândrie pe care ar fi resimțit-o, văzând cum vlăstarul lor era recunoscut de Franța. Nu este o reacție religioasă, nici superstițioasă, ci una afectuoasă, a unui copil de 65 de ani care le atribuie un sentiment de satisfacție părinților dispăruți. Aceștia nu erau morți decât în realitate, căci în memoria lui trăiau încă: „Ar fi fericiți să vadă că suferința lor a meritat. Sunt integrat, acceptat, eu, copil de imigranți, sunt recunoscut în Franța“.

E greu să scapi de poveștile contextului. Cum să crezi că nu există Dumnezeu, într-o conjunctură în care toată lumea vorbește despre El, în care numeroase obiecte îl reprezintă și unde întâlnirile cu El sunt organizate în adunări rituale, frumoase și exaltante? Când evenimentele marcante ale unei vieți, cum ar fi căsătoria, nașterea sau moartea, sunt puse pe seama unei puteri consolatoare sau pedepsitoare, cum ai vrea să nu-și facă o reprezentare metafizică despre aceste lucruri cel care crede? Ceea ce ne face să afirmăm din nou că, atunci când poveștile se aprind, credința este încălzită de febra religioasă. Invers, atunci când cultura se calmează, nevoia de Dumnezeu nu mai este așa de urgentă.

În ziua de astăzi, sud-americanii și africanii trăiesc fiecare moment alături de Creator în biserici frumoase, în care cântă rugăciuni emoționante, precum și pe străzi, unde organizează procesiuni spectaculare. Europeanii sunt într-o lume posomorâtă și rutinieră, unde reprezentarea se estompează și se îndepărtează de Dumnezeu.

Când dragostea de sine se asociază cu disprețul față de celălalt, acest amestec de sentimente provoacă o desconsiderare față de cei care nu gândesc cum trebuie: „Dacă Dumnezeu nu există, totul este permis“. În această frază, Dostoievski¹⁷⁸ afirmă că doar credincioșii sunt morali. Jean-Paul Sartre s-a folosit de această idee pentru a explica faptul că un om religios este etic din cauza rigorilor legilor divine, în timp ce un om fără Dumnezeu este într-o totală lipsă de determinare, un „ocnaș al libertății“. Într-un raționament laic, am evoca, mai degrabă, presiunea culturală care explică de ce 99% dintre egiptenii din ziua de astăzi cred că un om necredincios este imoral, în timp ce doar 17% dintre francezi gândesc astfel. În Europa, se estimează că morala se întemeiază pe empatie. Când te pui în locul altuia, nu mai poți să-ți permiți

orice, nu ai nevoie de interdicțiile divine ca să împiedici comiterea unui delict. O teorie a minții care le atribuie intenții, dorințe și credințe unor entități invizibile ne face să resimțim ca pe o evidență rea-voiață sau buna voiață a unei fantome, a unui înger, a unui profesor sau a unui vecin.

Din cele șapte miliarde și jumătate de ființe umane de pe planetă, mai mult de patru miliarde cred că o forță supranaturală, denumită „Dumnezeu“, ne iubește și ne apără:

- 3,5 miliarde sunt monoteiști, creștini și musulmani (nu îi pun la socoteală pe evrei, care nu sunt decât 14,5 milioane);
- 1,5 miliarde se regăsesc în filosofii asiatice;
- 2,5 miliarde nu sunt analizate prea bine în această carte, fiindcă nu am știut să descopăr religiile necunoscute sau efemere care se nasc și mor în fiecare zi.¹⁷⁹

În secolul XXI, o religie în curs de dezvoltare ar putea să se numească „ateism“. În cadrul acestei spiritualități umaniste, persoanele necredincioase nu-și permit orice. Anchetele în rândurile populației ajung la concluzia că delincvența și imoralitatea sunt prezente, în aceeași măsură, atât la credincioși, cât și la necredincioși. Diferența vine din faptul că oamenii religioși cred că interdicția este o forță exterioară, o lege divină intransgresabilă, care-i împiedică să ucidă sau să fure: „Nu e voie“, spun ei. În vreme ce necredincioșii simt, mai degrabă, o inhibiție intimă, o frână care nu-i lasă să facă fapte reprobabile, spunând: „Nu pot“. Societățile fără Dumnezeu sunt la fel de morale ca și cele care cred că sunt conduse de o instanță divină. Deștii sau atei, când comit nelegiuiri, ucid și fură fără rușine sau fără vreun sentiment de vinovăție, găsesc mereu o explicație plauzibilă, o legitimă apărare sau o indignare virtuoaasă. Inchiziția a fost pornită în secolul al XII-lea, în Franța de atunci, pentru a combate ereziile comise de creștinii botezați. Persecuțiile asupra evreilor din Europa au fost justificate prin nevoia de protecție împotriva acestei categorii de persoane demne de dispreț, care aveau de gând să domine frumoasa rasă ariană și să-și însușească bunurile ei.

Aceste realități nu-i opresc pe credincioși să spună că aceia care nu au credință sunt imorali. A nu avea Dumnezeu este o postură imorală, estimează

99% dintre egipteni, 84% dintre turci, 82% dintre nigerieni, 66% dintre hinduși, 57% dintre americani, 30% dintre canadieni, 22% dintre englezi, 17% dintre francezi și 10% dintre suedezi.¹⁸⁰

Credincioșii nu sunt fericiți atunci când unul dintre copiii lor se căsătorește cu cineva fără credință sau de altă religie. Au senzația că l-au pierdut pe tânărul respectiv, care nu va mai merge la moschee sau la biserica din sat. Faptul de a-ți uni destinul cu cineva care nu are aceleași reprezentări și aceleași ritualuri este resimțit ca un abandon, ca o trădare. Părinții sunt supărați sau furioși, într-o asemenea situație, ceea ce-i pune pe tineri în fața unei alegeri dureroase: „Dacă mă căsătoresc cu acest bărbat (această femeie) pe care îl (o) iubesc, îi voi răni pe părinții mei, deși îi iubesc și pe ei. Dar, dacă nu fac acest lucru, îmi voi face rău mie și celui (celei) pe care îl (o) iubesc. Supunându-mă legii și credinței părinților mei, distrug o parte a propriei mele existențe. Dacă rămân cu ei, voi fi trist, fiindcă voi fi acceptat să pierd o dragoste, ca să nu-i supăr“.

Căsătoria aranjată e mult mai ușor de făcut! Părinții, preotul, o pețitoare propun o alegere între posibili aspiranți. Unul dintre aceștia va fi acceptat. O astfel de strategie religioasă, socială, afectivă și sexuală întărește legătura securizantă. Grupul funcționează mai bine, atașamentul va veni mai târziu, după ce partenerii vor fi țesut legătura vieții cotidiene și a dispozițiilor spirituale și morale ale părinților. Mariajul prestabilit este adeseori benefic, toată lumea e mândră, tinerii construiesc o nouă familie, care se înscrie în filiație, părinții sunt fericiți să-și ajute copiii, mirii își urmează tradițiile și credințele. Stabilitate, protecție, afecțiune, solidaritate, stimă de sine și moralitate – o afacere bună să renunți la iubire, care dezbină, și să o înlocuiești cu un atașament și o sexualitate care socializează și moralizează.

Sondaj în Philosophie Magazine, septembrie 2013, 72, p. 15

Sondaj în Le Pèlerin/Ifop, februarie–martie 2015

Johnson, 2016, p. 218

Decety et al., 2015, pp. 2951–2955

Johnson, 2016, p. 101

În Frații Karamazov (1879–1880) de Dostoievski, Ivan Karamazov spune:
„Ce ne facem dacă Dumnezeu nu există? [...] În acest caz, omul ar fi
stăpânul pământului și al universului [...]. Cum să fii virtuos, fără
Dumnezeu? [...] [Dacă virtutea] este un lucru relativ [...] atunci totul este
permis“.

P. Zuckerman, „Atheism: Contemporary Numbers and Patterns“, în Martin,
2006, pp. 47–65

Johnson, 2016, pp. 213–214

Capitolul 23. Dragoste revoluționară și atașament conservator

Dragostea te scoate din grup, în vreme ce atașamentul integrează tradițiile.

23

Dragoste revoluționară și atașament
conservator

Dragostea este revoluționară, iar atașamentul, conservator. Romeo și Julieta, Héloïse și Abélard au trecut prin această crudă experiență, provocând război între clanurile familiale și religioase, au murit din dragoste ori au fost sacrificați pentru că au refuzat să se supună constrângerilor sociale. Romeo și Julieta se iubesc în ciuda urii dintre familiile Montague și Capulet. Tânăra Héloïse și adultul Abélard cunosc o dragoste carnală magnifică, în pofida interdicțiilor religioase. Libertatea lor trece drept transgresiune, ruptură socială, în vreme ce un mariaj aranjat ar fi întărit solidaritatea grupului și ar fi cimentat o legătură de atașament durabil.

Totul se petrece ca un balans între doi termeni opuși: dragostea, care furnizează forța de a părăsi grupul de origine, se împotrivește atașamentului, care fortifică legătura. Din fericire, un cuplu îndrăgostit evoluează, de cele mai multe ori, către o puternică afecțiune, ceea ce reprezintă o formă de a iubi mai protectoare, iar un cuplu prestabilit înfruntă încercările care fac legătura sa mai solidă, sprijinindu-se pe Dumnezeu: „Înainte, mă îndoiam de mine. Am început să cred în tine, ceea ce mi-a adus încredere în mine. Acum, când cred în mine, mă îndoiesc de tine“, spune un om îngenuncheat într-o mare catedrală.¹⁸¹ Desenatorul Sempé confirmă, cu umor, teoria cuplului de contrarii. Când Dumnezeu îți dă încredere în tine, ai din ce în ce mai puțină nevoie de El. Dragostea îndelungată devine epuizantă, dacă nu evoluează spre atașamentul liniștitor, când nu trece de la febra amoroasă la starea de bine, calmă a afecțiunii. Cât despre iubirea puternică, durabilă și protectoare, ea pășește spre anestezie afectivă, până în momentul în care un semnal de alarmă, un risc de pierdere deșteaptă brusc atașamentul amortit: „Nu mi-am dat seama ce multă nevoie aveam de ea“.

Fermecătorul orășel La Seyne, de lângă Toulon, a avut mult de suferit în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Importanța șantierelor navale și a rezervelor de păcură a făcut ca ocupația germană să se manifeste agresiv. În mai 1944, bombardamentele aliate au înspăimântat populația, care s-a refugiat în tunelul canalului colector ce deversa apele reziduale din Toulon și La Seyne. Gazul carbonic a început să asfixieze o serie de persoane care se zbăteau să iasă, în timp ce altele se luptau să intre în refugiu. Estelle avea opt ani, atunci când a intrat în tunel împreună cu tatăl ei. Îl detesta pe acest bărbat aspru și muncitor, cu care nu prea avea tangențe. Când a înțeles că părintele

ei era pe cale să moară sufocat, fetița l-a privit pentru prima oară și i-a strâns mâna cu putere. Pentru ei, evacuarea s-a realizat la timp. Tatăl nu s-a stins, iar Estelle a fost surprinsă de un elan afectuos către acesta, care a durat tot restul vieții ei.

Atunci când condițiile exterioare creează un risc de pierdere inevitabilă, atașamentul este activat de fericirea regăsirii. Copilul a simțit: „Îmi voi pierde tatăl“ și, când aerul i-a intrat din nou în plămâni, a fost profund mulțumită să-i strângă mâna bărbatului devenit brusc important pentru ea. Fenomenul de activare a unei afecțiuni profunde este obișnuit în cazul înmormântărilor, când conducem pe ultimul drum o ființă dragă și ne gândim: „Ar fi trebuit să vin s-o văd mai des“. Avem nevoie de idealizarea celui răposat, de a-i privi fotografia, de a avea grijă de obiectele care încă îl reprezintă. Nu suportăm să se spună ceva rău despre el, deși, când era viu, ne irita foarte tare.

Într-un mod mai banal, putem constata bucuria pe care o resimțim atunci când ne găsim cheile rătăcite de la mașină, pe care le căutam de jumătate de oră. Ce plăcere conferă această reîntâlnire aproape duioasă! Dacă n-ar fi existat acest neajuns al pierderii și al căutării, n-am fi fost niciodată conștienți de importanța lor. Pierderea momentană a intensificat satisfacția regăsirii.

Natura umană este astfel zămislită încât nu avem cum să nu fim niște ființe sociale. Un nou-născut izolat nu are nici o șansă de supraviețuire. Un copil singur nu poate să se impregneze de limba maternă, de valorile și de credințele care-l înconjoară. El învață să devină ceea ce sunt ceilalți, grație figurilor de atașament. Spre al treilea an de viață, se integrează în grupul social prin afecțiune și prin cuvânt: este o alianță de clan, pentru că nu vorbește cu cei în care nu se încrede. Spre vârsta de 6–8 ani, are acces la teoria minții. Dezvoltarea sa neurologică și psihologică în condiții optime îl face capabil să-i atribuie o intenție unei forțe invizibile. Se integrează în grupul social, dedicându-se unei puteri supranaturale care-i înlesnește drumul către spiritualitate, către depășirea de sine, se aliază cu frații săi întru transcendență pentru a se apropia de Dumnezeu.

Putem să întreținem relații unii cu ceilalți, în sânul aceleiași societăți, grație unei strategii mai puțin spirituale. Putem să-i atribuim o forță supranaturală ideii pe care ne-o facem despre o altă persoană, care știe tot, înțelege tot și ia decizii ce apără grupul. Nu avem nevoie de un Dumnezeu supranatural pentru

asta: ca să depășim limita propriei cunoașteri perceptibile, ne ajunge un om deasupra celorlalți oameni: Ludovic al XIV-lea, Napoleon, Hitler, Marx, Stalin, Mao, Castro și mulți alții au provocat extaze populare, porniri de iubire din partea celor care credeau în ei, considerându-i infailibili.

Putem, de asemenea, să întreținem relații unii cu ceilalți fără să adorăm niște supraoameni. Noi suntem cei care semnăm un contract social, știind perfect că nu suntem decât ființe umane supuse greșelii și că va trebui să reînnoim contractul neîncetat, pentru a-l face să evolueze. Această sociabilitate este una instabilă, conflictuală și costisitoare, însă și evolutivă, creativă. Strategia democratică îi încântă pe cei care iubesc dezbaterile, punerea în discuție și soluțiile neașteptate. Aceste „discuții“, nu rareori poluate de ură, îi neliniștesc profund pe cei care au nevoie de certitudini și care se calmează de îndată ce sunt conduși de imagini supraomenești, cărora le deleagă puterea de decizie.

Acesta să fie raționamentul care explică strategiile opuse pe care le constatăm azi? Ateismul democratic al celor ce agreează evoluția se împotrivesc revenirii la Dumnezeu a celor care se extaziază la adevărurile eterne? Exprimarea a mii de personalități diferite, posibilă datorită democrațiilor, creează un sentiment de haos în lumea mentală a celor protejați de un cadru sacru intransgresabil.

Reîntoarcerea religiosului spectaculos se instalează odată cu dezvoltarea ateismului discret. După al Doilea Război Mondial, islamul a cunoscut o creștere extraordinară: 350 de milioane de musulmani în 1945¹⁸², 1,5 miliarde în 2010. Catolicismul a schimbat continentul, s-a stins în Europa și a crescut brusc în Africa și în America de Sud, pentru a atinge o populație la fel de numeroasă precum cea a musulmanilor. Protestanții, mai puțini, austeri și muncitori, au preluat puterea în America de Nord.

Evreii, puțini la număr (sub 15 milioane), sunt extraordinar de prezenți în narațiunile sociale și religioase. Creștinii și musulmanii fac referire la aceste povestiri din ce în ce mai des. În relatările politice, frazele mediatice pun în lumină orice problemă, oricât de mărunță, care privește vreun evreu, în timp ce lasă în umbră catastrofe de mii de ori mai grave, dar care nu au legătură cu evreii. În povestirile culturale, suprareprezentarea adeptilor religiei iudaice entuziasmează sau provoacă critici.

Probabil că această tendință se va accentua. Hinduismul, creștinismul și islamul, care însumau, în anul 1900, 50% din populația globului, reprezentau, în anul 2000, 64%, iar în 2030, probabil că vor cuprinde 80%.¹⁸³ Femeile musulmane nășteau, pe parcursul existenței lor, șapte copii, evreicele cucernice – șase, creștinele – trei sau patru, iar femeile fără o credință religioasă – unul sau doi. Numărul de copii născuți de o femeie este în descreștere în toate religiile, fiindcă, descoperind bucuria de a deveni persoane, femeile se sacrifică mai puțin.

Viziunea religioasă asupra lumii se va dezvolta. Se va impune, oare? Constatăm revenirea căsătoriilor aranjate la hinduși, la musulmani și la evrei. Expresia „căsătorie aranjată“ nu e foarte nimerită, pentru că, de fapt, toate căsătoriile sunt aranjate, însă determinanții nu sunt aceiași. Căsătoriile aranjate sacre se referă la legile aceleiași divinități, lucru care întărește solidaritatea și filiația dintre credincioși, în timp ce căsătoriile aranjate laice sunt determinate de o educație similară, de împărtășirea aceluiasi proiect de viață și de portvizitul părinților.

Clivajul societăților nu se mai face între aristocrații cu sânge albastru și indivizii care abia o duc de azi pe mâine, nici între proprietarii de terenuri, de uzine sau de magazine și proletarii care se angajau ca să nu moară. Diferența se face între cei educați, care nu au credință, și cei educați întru religie.

Atunci, problema se pune în felul următor: instruirea tuturor copiilor, credincioși sau nu, în ceea ce privește fenomenologia religiei.¹⁸⁴ Acest lucru nu înseamnă să-i înveți să se roage – familiile și preoții se ocupă foarte bine de acest aspect –, ci să încerce să înțeleagă efectul rugăciunii la credincioși și cum cei fără credință ajung să ducă o viață morală, într-o lume fără rugăciune. Divizarea e periculoasă, pentru că necredincioșii sunt de părere că orice religie conduce la fanatism, în timp ce credincioșii se folosesc de înjosiri și de măsuri vexatorii pentru a-și legitima propria agresivitate. Când sunt întrebați: „Ați vota un președinte catolic?“, americanii răspund pozitiv în proporție de 95%; rezultatele sunt apropiate și în ceea ce privește un african (94%), un evreu (92%), sau o femeie (88%). Sunt mai puțin în favoarea unui președinte în vârstă (57%) sau a unuia homosexual (55%). În schimb, nu ar alege un președinte ateu (45%).¹⁸⁵

Sempé, 1998

Prefectura din Paris, 6 decembrie 1976, anchetă efectuată cu ocazia decernării Legiunii de Onoare, în grad de mare ofițer, lui Chérif Mécheri

Kepel, 2015

Debray, 2015

Norenzayan, 2013, pp. 66–67, citând un sondaj Gallup din 2007

Capitolul 24. Mondializarea și căutarea lui Dumnezeu

Suprapopularea destructurează grupul, care se securizează regăsindu-L pe Dumnezeu.

24

Mondializarea și căutarea lui Dumnezeu

Mondializarea tehnicilor, a comerțului, a circulației bunurilor și a tinerilor educați provoacă balcanizarea naționalităților și a mentalităților. Nu e posibil să aparții lumii întregi, este prea diversă, ni s-ar pierde identitatea. Și-atunci, ne căutăm rădăcinile, strămoșii, ritualurile lor uitate și filiațiile noastre imaginare. Ne apucăm să recreăm comunități, unde putem întâlni apropiați, unde împărtășim credințe, unde ne înălțăm deasupra imanenței, unde suntem sprijiniți, în caz de nenorocire, și unde povestirile grupului dau sens miracolului de a fi.

În 1945 se aflau pe planetă 72 de state, ale căror frontiere erau trasate aproximativ. Astăzi, sunt 197, fără să socotim претенdenții la statutul acesta. Te simți ca la tine acasă cam oriunde, poți vorbi aceeași limbă, împărți aceleași teritorii, crea aceleași legături, poți să te rogi la același Dumnezeu. Identitatea noastră e simplificată, prin urmare clară, ne înlocuim incertitudinea cu recitări care dau iluzia gândirii. Avem convingerea existenței în adevăr, pentru că spunem aceleași cuvinte, împreună, toți în același timp, în același loc. Viitorul aparține trecutului, triburile revin în forță – cum vedem în țări din ce în ce mai numeroase – și doresc să se închidă în ele însele, pentru a rămâne în propriul microcosmos, la adăpost, unde se pot ajuta și stima reciproc. Aceste națiuni consideră că agresori sunt cei care vor să deschidă barierele, iar cei care nu declamă aceleași incantații sunt blasfematori: „Acești devianți ne pun în pericol; suntem în legitimă apărare dacă-i ucidem pentru un desen care nu ne place, dacă-i exterminăm fiindcă nu au încredere în rugăciunile noastre sau ne critică vreun punct din dogmă“.

Supunerea față de trecut, rigidizarea defensivă explică de ce nu este ușor să organizezi un colocviu pe tema psihologiei religiei sau să faci un asemenea curs într-un liceu. Necredincioșii nu se încumetă să se gândească la Dumnezeu, fiindcă nu-i interesează, în vreme ce deiștii pornesc un război pentru un cuvânt pieziș.

Cei depășiți de cultură nu sunt necredincioși. Îl caută pe Dumnezeu, însă nu știu unde se ascunde, pentru că nu este nici în familie, nici în cartier. Tinerii aceștia rătăcesc precum niște suflete în suferință, așteptând ca o autoritate să binevoiască să le ofere un cadru și un proiect.

Când eram practician, mă mirau delincvenții juvenili, care și-ar fi dorit să se

angajeze în armată, de preferință în batalioane care uzează (și abuzează) de dreptul de a comanda. Încetau cu delictele de îndată ce ajungeau să asculte de cineva. Nemaivând dificultăți de alegere, nu mai existau nici neliniști în viața lor. În Legiunea Străină, acceptau orice fel de ordine, chiar și pe cele mai dure, mai incoerente, mai stupide, fără să crâcnească. De îndată ce se pensionau, le reveneau și catastrofele psihice: se simțeau singuri, responsabili și incapabili să-și planifice viitorul. Comiteau un delict pentru a-și satisface o pulsione de moment, și se trezeau din nou la închisoare. Aici se reproducea un fenomen de aceeași natură, dar în formă diferită, deoarece contextul era diferit – erau liniștiți, fericiți să asculte de un imam îndoielnic, de un guru religios, care profita de nevoia lor de supunere pentru a-i transforma în persoane care se încred cu ușurință în islam pe acești tineri care se credeau rebeli și care, de fapt, erau doar dezorientați, dependenți de mișcări pulsionale. Majoritatea imamilor sunt frecventabili, însă un tânăr rătăcit, fără nici o apropiere de cultură, nu știe să facă diferența.

Laicismul nu se opune religiei; acești termeni presupun, mai degrabă, două strategii de viață diferite, care formează sisteme de credință diferite, fiindcă orice ființă umană, dezvoltată corespunzător, nu se poate opune accesului la teoria minții, care le atribuie intenții, dorințe și credințe altor persoane, grupuri sau entități invizibile. A nu trece pe sub o scară pentru a fi ferit de accidente, a-i aduce o ofrandă alimentară spiritului pădurii, a escalada un munte sacru în sunet de cântări și tobe pentru a implora strămoșii să rămână în lumea morților și să nu-i bântuie pe cei vii – există nenumărate alte credințe care nu au nimic de-a face cu religia, pentru că sunt doar simple manipulări ale invizibilului. Psihismul are oroare de vid, angoasa ne înhață când suntem pe marginea prăpastiei, a neantului, a morții, a infinitului. Repede umplem acest deșert de sens, generând entități, sentințe nostradamice misterioase și poetice, imagini, cântece, cuvinte și gesturi, cărora le conferim puterea de a acționa asupra realității invizibile. Mentea umană este „un mare fabricant de zeități”¹⁸⁶, între 10 000 și 50 000, conform definiției pe care o dăm cuvântului zeu. În Occident, avem impresia că zeii nu sunt așa de mulți, fiindcă trăim pe continente marcate de monoteism, însă, în alte timpuri și în alte locuri, miliarde de ființe umane trăiesc, realmente, simțind o prezență divină, percepând o emoție luminoasă și adoptând o postură care exprimă sentimentul ispititor și înspăimântător al sacrului. Se așază în genunchi, se roagă cu ochii la cer, se îndoie spre pământ, se întind pe jos, pentru a

demonstra supunerea lor absolută. Își fac mea culpa, povestesc ceva minunat și greu de crezut, ca să ne convingă de faptul că tocmai acesta e motivul pentru care trebuie să-i dăm crezare. Simplul fapt că trăiești e neverosimil, așadar, cum să nu crezi în Dumnezeu?

Religia folosește capacitatea noastră de a fabrica o lume reală, compusă din gesturi, din cuvinte și din opere de artă, pentru a governa o altă lume, invizibilă. Smerenia noastră conduce invizibilul care ne dirijează. Ne supunem pentru a-i fi pe plac puterii divine, pentru a o îmbuna, a o seduce, ca să se muleze apoi pe propriile noastre dorințe. Există un sistem de practici, o modalitate de a ne alimenta, de a ne îmbrăca, de a ne naște și a muri care acționează asupra irealului, cu scopul de a ne proteja.

Realitatea ne concretizează imaginația, construind capele minunate, punând în scenă atitudini, cuvinte, obiecte artistice și miresme de tămâie, care ni se împregnează în memorie, ne orientează parcursul și, uneori, sculptează anumite zone cerebrale. Și, astfel prelucrați de obiectele pe care tocmai le-am inventat, simțim, la nivel psihic, credința căreia i-am creat condiții.

De mai bine de 20 de ani, specialiștii în neurologie încearcă să descopere acea regiune din creier care se activează atunci când resimțim credința.¹⁸⁷ Nu e vorba de a dibui, bineînțeles, o zonă cerebrală a lui Dumnezeu, ci, mai degrabă, de a identifica zonele cerebrale a căror activitate se intensifică în timpul rugăciunii sau atunci când se manifestă extazul religios. Când îi ceri unui necredincios să adopte postura de rugăciune, pentru a-i înregistra reacția cerebrală pe parcursul unui test de rezonanță magnetică funcțională, se constată cum creierul său reacționează infim la această dispoziție mentală. În schimb, la un credincios, se văd „aprinzându-se“ cei doi lobi prefrontali conectați la sistemul limbic. Acest circuit cerebral este cel care funcționează, de obicei, atunci când un subiect caută în mod intenționat amintiri și le asociază cu emoții. Prin urmare, nu reprezintă caracteristica unui circuit al religiozității, însă indică faptul că unele persoane, pe parcursul procesului de educație, și-au antrenat creierul să găsească, în trecutul lor, imagini păstrate în memorie, declanșatoare de emoții puternice. Aceste persoane, când erau copii, în vremea primelor experiențe vivace și luminoase, când reții imaginile parentale și locurile înconjurătoare, când înveți în zece luni, în totalitate, limba maternă, s-au dezvoltat într-un mediu afectiv care le-a atras spre genul

acesta de performanțe: au învățat să creadă. Și, de-a lungul vieții, vor ști să regăsească, să meargă să caute în memorie sentimentul religios configurat de cultura lor. Au fost antrenate să creadă, grație obiectelor, locurilor, posturilor și cuvintelor care deșteaptă credința. Circuitele cerebrale nu revelează nici zona lui Dumnezeu, nici religiozitatea, ci demonstrează că un mediu afectiv structurat de credințe religioase se întipărește biologic în creier și înlesnește regăsirea sentimentului de extaz sau de transcendență dobândit în copilărie.

Alte momente propice acestor ucenicii fulgurante pot surveni oricând de-a lungul existenței. Convertirea bruscă, în timpul adolescenței, dovedește o formă autonomă de devenire, prin opoziție față de credințele familiei. O revelație exaltată îl farmecă pe cel nou convertit și-l scoate din lipsa de sens în care era pierdut. Perturbările emoționale intense, precum o traumă sau un extaz, se pot manifesta cu acest efect de lumină subită și puternică.

D. Caviglioli, „Les dieux sont parmi nous“, în L’Obs, 22 decembrie 2016, 2720, p. 116

Salthun-Lassalle, 2014–2015, p. 18

Capitolul 25. Religie, dragoste și ură față de muzică

Muzica sincronizează emoțiile, la bine și la rău.

25

Religie, dragoste și ură față de muzică

Laicismul fabrică material social datorită legilor care structurează mediul în care învățăm să trăim. Religia fabrică material social datorită ritualurilor sacre, care organizează viața colectivă, montează scenografii reprezentându-L pe Dumnezeu și induc sentimente comune religioase. Aceste strategii de socializare sunt distincte, opunându-se una alteia, câteodată.

În cadrul socializării laice, înțelegerea se face între ființe umane. Este momentan acceptabilă, deci negociabilă. Ea permite mii de evoluții diferite, în funcție de divergențele de opinie, de conflicte, de alianțe și de presiunile contextului tehnic sau cultural. Într-un mediu organizat de laicism, trebuie să citești mii de povestiri, să vizitezi centre culturale, să te întâlnești cu o infinitate de persoane cu diferite credințe și să încerci să trăiești alături de ele.

Socializarea religioasă e sfântă, universală. Veritabilă definitiv, ea nu e negociabilă. Pentru a te integra într-un astfel de context, este mai bine să înveți o singură narațiune, s-o studiezi profund și să te întâlnești cu cei care-ți sunt ca frații, ca s-o împărtășești cu ei. Această strategie unificatoare restrânge liberul-arbitru, dar protejează într-o foarte mare măsură.

Sărbătorile, fie laice, fie religioase, constituie lanți sociali, un fel de sincronizatori emoționali. Pentru a ușura molipsirea de la corp la corp, de la vorbă la vorbă sau prin spectacole de transă, se organizează reuniuni. Indiferent dacă ești religios sau laic, sincronizarea se face prin veșmintele care compun maniera de erotizare, de socializare, sau afișează numele zeității căreia i te închini. Scenografiile slujbelor ortodoxe sau catolice arată ca niște magnifice teatre de operă. Protestanții transmit supraverbal, prin simplitatea hainelor, prin frugalitatea meselor, prin politețea rezervată, prin intenția de austeritate și de curaj, prin modul în care moralizează familia și valorizează reușita socială. Evreii merg la sinagogă, la șul (școală), pentru a se ruga, pentru a sta de vorbă și a-L tachina pe Dumnezeu. Se pregătesc de rugăciune înfășurându-și în jurul brațelor o fâșie suplă din piele (tefillin) cu două cutiuțe, sau izolându-se sub un șal, pentru a-L întâlni pe Domnul într-un mod intim. Religiiile îndepărtate, puțin cunoscute în Occident, pun la punct alte mii de scenarii pentru a se apropia de divinitatea în care cred.

Construcțiile sfinte și obiectele de cult, care ne ridică la Domnul, dau aerul unui ordin pietrificat. Templele laice, clădite mai curând în locuri publice, pe

străzile și în zonele în care necredincioșii își exprimă personalități infinite de variate, datorită miilor de stiluri vestimentare, și milioane de teorii coerente și divergente, riscă să dea impresia de haos.

Dezordinea evolutivă este inevitabilă, dat fiind că mediile și indivizii sunt într-o continuă schimbare, așteptând reorganizări adaptate noului context. Haosul dă o senzație de vacarm lugubru, ca atunci când se petrece o calamitate naturală (tsunami) sau culturală (război), iar omul în agonie își pierde orice speranță, în afară de cazul în care există Dumnezeu pentru el. Suntem constrânși să trăim împreună, pentru a forma mediul care ne modelează, pentru a putea dispune tutorii de dezvoltare în preajma copiilor noștri și pentru a inventa istorioarele care ne conferă sens vieții.

Sexul, care dă viața și produce raporturi sociale, este activitatea umană cel mai puternic structurată de caracterul religios și de interdicții. Hrana care permite faptul de a nu muri de îndată cere cooperarea și împărțirea plăcerii. Și muzica sincronizează emoțiile unui grup, în cadrul dansurilor și manifestărilor în masă, în care sunt propagate credințele. Ea constituie o forță socială extrem de plăcută și insidioasă, iar o persoană legănată sau exaltată este fericită să fie posedată de un ritm și de o armonie. O mulțime fără muzică nu ar fi decât un agregat de indivizi. Grație muzicii, ei sunt uniți, emoționați, împreună putând să plângă, să se extazieze sau să meargă de parcă ar fi un singur om.

Sexualitatea, hrana și muzica – toate trei compun un ansamblu funcțional, care organizează „ființarea împreună“. Putem trăi o revelație, un extaz intim fără muzică, precum exaltatul care vrea să-și împărtășească fericirea sau anxiosul care devine, dintr-odată, euforic. O muzică poate la fel de bine să ne placă fără să se refere la credință, cum ar fi, de exemplu, dansurile populare, fredonarea cântonetelor sau a cântecelor fără perdea, în timpul gărzilor, la spital. Însă, atunci când e vorba de coordonarea emoțiilor și a mișcărilor unui grup, fie acesta militar sau religios, muzica reprezintă un instrument incredibil de eficient. Ritmul tobelor constituie o hipnoză care-i poartă pe soldați spre o moarte fără frică. Trebuie doar să mergi în cadență, să nu te gândești la nimic și să te lași dus de val.

Când experimentăm, împreună cu cineva, plăcerea unei mese, a unei relații sexuale sau a unui concert, simțim un plăcut sentiment de intimitate cu

celălalt. Suntem familiari, inițiați de bucuria de a fi învins moartea, de a fi dat și a fi primit plăcerea sexului, de a fi împărțit hrana și a fi ascultat muzica preferată laolaltă. Plăcerile ritualizate „ajung să dizolve limitele care-i separă pe indivizi. Îi unesc, înlocuind identitățile lor personale cu o identitate de grup“.¹⁸⁸

Muzica, inseparabilă de ritualurile religioase, oferă o bucurie care conduce la extaz.¹⁸⁹ În timpul războaielor napoleoniene, ofițerii nu strigau „La atac!“, așa cum putem vedea în filmele documentate insuficient, ci spuneau „Muzica!“ – și batalionul se punea în mișcare, spre moarte, cu toții umăr la umăr, antrenați de frumusețea sunetelor de fluiere și tobe. Atunci când copiii de patru ani cântă împreună, observăm o solidaritate a micilor muzicieni, care cooperează și se grupează mai ușor.¹⁹⁰ În toate religiile, muzica funcționează ca un liant de grup, ca un sincronizator de trupuri și suflete. Acum câțiva ani, fotbalistii imigranți nu găseau de cuviință să cânte Marseieza împreună cu coechipierii lor născuți în Franța, ceea ce a degenerat într-un scandal muzico-patriotic, iar astăzi, antrenorii au grijă ca toți jucătorii să intoneze imnul național.

Plăcerea muzicală este preverbală. Începând cu vârsta de șase luni, până la opt luni, ne dăm seama că bebelușii se bucură de muzică atunci când îi vedem așezați, încă prea mici pentru a merge, dar învârtindu-și mânuțele și scuturându-și capetele pentru a intra în ritmul a ceea ce aud. Soldații care cântă mărșăluind și marea bucurie provocată de corale uniformizează lumile intime. Aptitudinea pentru muzică este universală. Indiferent de cultura căreia îi aparținem, toți înțelegem muzica. Se spune că între 8 și 10% din populație nu simte muzica, din motive genetice sau în urma unui accident vascular cerebral.¹⁹¹ Sexul este metafizic, pentru că dă viața care conduce la moarte. Componenta biologică a hranei aduce cu sine împărtășirea afectivă și cooperarea socială. Iar aptitudinea neurologică pentru muzică explică prozodia rugăciunilor și a cântecelor religioase. Atunci când soldații se deplasează în marș, unul lângă altul, cântând în fața morții, frica se estompează sau se transformă în extaz. Ori când defilează, „glorificând victoria“, în pofida morții: „Dacă o vezi... pe mama mea... spune-i c-am murit în luptă...“ Câtă emoție, câtă frumusețe! Dragostea maternală s-a ridicat deasupra ororii morții. Când intonăm aceeași muzică împreună, parcă avem același trup.

Credința nu apare încă în aceste procese preverbale, dar sentimentul apartenenței este atât de puternic, atât de blândă comuniunea, încât ne vine foarte ușor să fim în acord cu partenerii de dans sau de cântec. Atunci când vor apărea povestirile în viața noastră, vom fi pregătiți să le ascultăm, precum copiii care nu cred decât ceea ce povestesc figurile lor de atașament. Narațiunea unui străin le provoacă scepticism, în timp ce povestea spusă de cel pe care-l iubesc induce o dorință de a trăi această experiență împreună, într-o comuniune afectivă. Muzica este o minunată capcană, în care ne lăsăm prinși cu bucurie; reprezintă „o efervescentă colectivă“, era de părere Émile Durkheim, fondatorul sociologiei; „febra de sâmbătă seară“, cum ar fi zis actorul John Travolta (în filmul cu același titlu).

Muzica este un risc splendid. Ne amăgește, iar noi consimțim, când ne oferă ceea ce sperăm. Melodia stimulează în creierul nostru niște rețele de neuroni care captează exact acest tip de informații.¹⁹² O astfel de penetrare declanșează în noi o plăcere orgasmică, o fericire fără motiv, pe care cultura o organizează în săli de concerte, în întruniri publice, în coruri de biserică, în chemarea la rugăciune.

Ulise înțelegea foarte bine acest raționament neuro-muzical. Când Circe l-a făcut atent cu privire la farmecul fatal al dulcelui cântec al sirenelor, el s-a legat de catargul vasului, nu înainte de a le pune dopuri de ceară în urechi marinarilor. Asta pentru ca, dacă el însuși dădea curs chemării sirenelor, nimeni să nu-i audă ordinele, care ar fi dus corabia spre naufragiu. Când ne lăsăm înșelați de o încântare mortală, care transformă buruiana în floare și ura în cântec, devenim complici la moartea care ne așteaptă.

Poate că în acest fel am putea explica epidemiile de credințe? Conținutul discursului devine secundar, nu mai judecăm atunci când ne lăsăm vrăjiți de cântece dulci ca mierea, de cântări războinice și de puneri în scenă, care ne acaparează sufletul, spre marea noastră bucurie. Câțiva rezistă și reușesc să nu se lase furați de propagarea emoțională¹⁹³: „Ce tot îmi cântăți?“, spun ei, ca Ulise. Dar e greu să ți se audă vocea, când corul celor mulți unește mulțimea în extaz.¹⁹⁴ Există o asemenea bucurie în a vibra la unison, încât căutăm efectiv ocazii pentru a ne aduna, pentru a ne sincroniza cu toții, la un loc.

Muzica servește drept cadru pentru reglarea emoțiilor. Bâlbâiții, care suferă pentru că nu-și pot controla fluxul verbal, descoperă plăcerea de a-și stăpâni

exprimarea emoțiilor de îndată ce învață să cânte. Muzica le structurează reacțiile afective, iar cuvintele căutate din texte le dictează cum să vorbească fără să se bâlbâie.

Lumile ritualizate sunt, în același timp, materiale și mentale. Nu mâncăm orice, oriunde și cu oricine. Nu facem dragoste oricum, cu necunoscuți. Nu ascultăm muzică fără să ne potrivim cu ceilalți. Cadrul ritual permite locuirea aceleiași lumi, purtarea maleabilă cu vecinii, resimțirea unei tandre intimități cu cei care au același orgasm ca și noi, în același timp, în același loc. Atunci când acest cadru conferă formă plăcerii și creează bucuria de a fi împreună, fiecare funcționează drept bază de siguranță pentru celălalt, devenindu-i familiar. La fel, în cazuri de atașament, copilul, ocrotit în nișa sa afectivă, capătă încredere în sine și plăcerea de a descoperi lumea celorlalți. Cel care, din punct de vedere afectiv, nu se simte sprijinit de o prezență securizantă îndrăznește să încerce depășirea de sine.

O serie de religioși, care nu au câștigat suficientă încredere în sine pentru a experimenta gustul explorării altei lumi, se cramponează de cadrul despre care am vorbit mai sus, considerându-l o interdicție făcută să-i apere. Cuvintele, gesturile devin mecanice, iar acest mod de a crede îi conduce spre integrism. Având teamă de tot ceea ce nu-i privește pe ei înșiși, se simt agresați de cea mai mică variațiune a cântecului, a rugăciunii sau a ritualului. Pentru ei, orice mică diferență reprezintă o blasfemie, care merită o sancțiune.

Atunci când sunt prezente rigidizarea, stereotipul și clonarea mentalităților, aceste restricții opresc funcționarea gândirii, taie elanul către celălalt, împiedică descoperirea, iar plăcerea de a trăi se transformă în capcană.

Ca orice sentiment, muzica este o plăcere care poate fi valorificată, ignorată sau condamnată, în funcție de cultură. Într-un context de pace, ne destindem, ne lăsăm pătrunși de sunete și de armonie. Trebuie avut în vedere faptul că anumite situații fac plăcerea insuportabilă. Să te bucuri de sex în timp ce este băgat în pământ sicriul mamei ar fi ceva scandalos. Or, unele persoane, foarte nesigure, nu riscă nici măcar să spună „te iubesc“ și devin țepene, ca să suporte mai bine existența. Pentru astfel de personalități, orice bună dispoziție este indecentă, așa că se crispează, pentru a rămâne drepte pe poziție, nu au curaj să se lase purtate de plăcerile vieții, din teama de a nu se prăbuși. Erotismul, râsul și muzica reprezintă un mare pericol pentru astfel de structuri

mentale.

E dezgustător să asculți muzică atunci când cultura îi conferă o misiune oribilă. Administrația lagărelor de concentrare a cerut ca spânzurarea deportaților condamnați să se facă pe muzică sau în prezența unor orchestre. În aceste condiții, avea o semnificație intolerabilă: „Muzica poate fi urâtă de cel care a iubit-o cel mai mult”.¹⁹⁵ Ea devine criminală atunci când înlesnește executarea industrială a milioane de ființe umane, în ritmul viorilor și al ciomegilor, când melodia cadentată de lătratul câinilor și de strigătele așa-numiților kapos – gardienii aleși din rândurile prizonierilor înșiși – transformă frumusețea în derizoriu și duce sufletele deja moarte spre un mormânt ridicol, unde trupurile gazate, înghesuite și calcinate se evaporă într-un fum fetid.

Muzica, minune erotică într-o cultură aflată în pace, poate însemna un act de rezistență când le salvează demnitatea persecutaților. Să asculte o arie de operă în lagărul de concentrare de la Theresienstadt, în care deținuții așteptau moartea, le repugna celor care pierduseră orice speranță și-i încânta pe cei care voiau să mai trăiască, măcar puțin. Corul robilor evrei din opera Nabucco de Verdi, care luptau împotriva înrobitorilor, glorifică, de asemenea, rezistența italienilor sub ocupație austriacă. Și, când Germaine Tillon a scris nemaipomenita operetă Disponibili pentru Iad, chiar în lagărul de la Ravensbrück, a reușit să-i distreze copios pe ceilalți prizonieri ca și ea, căroră le plăcea să-și ridiculizeze călăii și să dea un sens contextului irațional.¹⁹⁶

Muzica posedă o putere nemăsurată de sincronizare a sufletelor aflate în extaz, în tristețea sublimă a recviemurilor sau în derâdere. Prin ce mister o convenție sonoră ajunge să dea naștere unor asemenea epidemii emoționale, care ne fac să vibrăm împreună, ca un singur suflet?

Neuroimagistica propune un răspuns. A fi spectator-participant la o slujbă ortodoxă provoacă o reală încântare. A cunoaște semnificația actelor jucate pe scena altarului insuflă o înălțare spirituală. Prin urmare și în mod logic, creierul dedicat percepției sunetelor (lobul temporal) și imaginilor (lobul occipital) consumă energie pentru a desfășura o activitate transpusă de computer printr-o culoare incandescentă, roșie sau galbenă, ca un fier înroșit în foc. Deoarece sunetele și cântecele stârnesc o emoție puternică, e just ca și creierul emoțiilor (sistemul limbic) să facă o muncă identică și să dea naștere

acelorași culori. Putem, deci, să filmăm sau să fotografiem cu ușurință felul în care un ritual religios face să funcționeze aceste zone cerebrale.

Rimé, 2009, pp. 60–85; Rimé, 2005

J. Becker, „Anthropological Perspectives on Music and Emotion“, în Juslin și Sloboda, 2001, pp. 135–160

Kirschner și Tomasello, 2010, pp. 354–364

Albouy et al., 2013, pp. 1639–1661

Lemarquis, 2009

Achotegui, 2014, p. 111

Sperber, 1996

Quignard, 1997, pp. 197–199

Tillion, 2005

Capitolul 26. Credițe și false credințe

Atribuirea unei erori de judecată celuiilal

26

Credințe și false credințe

Studiul ontogenezei unei ființe umane, dezvoltarea psihică a omului până la o vârstă adultă, face cunoscută aptitudinea noastră neurologică de a percepe semnale emise de corpul altuia, în special de chipul său. Progresiv, învățăm să ordonăm aceste percepții, pentru a face din ele o reprezentare. Nu vorbim, deci, de o frenezie ruptă de realitate, ci, din contră, de o aranjare a cunoașterilor senzoriale, care sunt montate în scopul reprezentării. Dispozitivul neurosenzorial induce un sentiment simțit în corp în mod real. Animalele cunosc acest nivel al teoriei minții, însă omul, datorită putinței sale de a vorbi, este capabil să acceseze percepții trecute sau imaginate, pentru a configura reprezentări dematerializate, care acționează în mod sigur asupra sentimentelor. Acest proces lansează invitația de a face distincție între ceea ce percepem în lumea aceasta, pământeană, și cealaltă lume, a reprezentării. Din rațiuni neurologice și de dezvoltare, plus filosofice, suntem dualiști.

Semnalele pe care le sesizăm exprimate de corpul celuilalt alimentează primele noastre reprezentări:

- Mai întâi, exprimarea emoțiilor altuia, prin vocalizare, țipete, mimică facială și posturi, ceea ce permite, atât la om, cât și la animal, să-și declare intențiile de agresiune, de paradă sexuală, de ofrandă alimentară sau de conduită pacifistă;
- Pentru a percepe semnalele sociale, trebuie să fii capabil să semantizezi. Semnalele sunt, mai întâi, preverbale, precum veșmintele bogate sau sărăcăcioase, coafurile persoanelor bine situate sau antisociale, bijuteriile sau însemnele care povestesc, în istorioare fără cuvinte, cum dorim să erotizăm ori să socializăm.
- Apoi, când semantizarea devine text, suntem în măsură să credem sau nu poveștile celorlalți. Pentru a înțelege că există persoane cu credințe diferite de cele proprii, omul trebuie să fie deja, el însuși, suficient de personalizat. Numai atunci îi vom putea atribui o credință falsă.

Un test clasic ne permite să analizăm cum ajunge un copil să atribuie o falsă credință.¹⁹⁷ Un experimentator pune într-o cutie de creioane, în fața unui copil, mai multe bile, apoi îl întreabă: „Ce va căuta în această cutie domnul care va veni imediat, bile sau creioane?” Până la vârsta de 4–5 ani, copiii

răspund: „Va căuta bile, pentru c-am văzut când ați pus bile în cutie“. Abia după vârsta de șase ani, copiii declară: „Știu că sunt bile acolo, dar cred că el se va gândi că sunt, de fapt, creioane“. Numai atunci când lumea mentală proprie copilului e suficient de bine construită, acesta are capacitatea de a gândi că se poate să cugeți altfel decât el și că oamenii se pot înșela.

Apoi experimentatorul întreabă: „Unde ar căuta Dumnezeu bilele?“ Doar copiii mai mari, care pot să-și reprezinte o instanță omniscientă, arată spre cutia cu creioane, care conține bile, fiindcă Dumnezeu, care cunoaște tot, știe și că în cutia de creioane sunt bile.

Ideea de omnisciență divină nu se datorează dezvoltării teoriei minții, la care orice copil are acces către vârsta de patru ani. Închipuirea unui „Dumnezeu care știe tot“ apare mult mai târziu, probabil datorită interiorizării poveștilor din anturaj.

Când un rabin spune: „Domnul nu dorește să audă vocea femeilor în sinagogă“, Îi atribuie lui Dumnezeu propria sa părere, Îl antropomorfizează, în loc să-L divinizeze.¹⁹⁸ Adultul care a pronunțat această frază nu era în stare să conceapă că se poate cugeta și altfel decât el. Acesta și-a divinizat propriile idei. Or, în toate religiile, se găsesc preoți care pun în gura demiurgului propriile lor vorbe: „Lui Dumnezeu nu-i place muzica“ sau „Dumnezeu vrea ca femeia să poarte vâl“. Malek Chebel spunea, de multe ori: „Mi-am consacrat zece ani din viață traducerii Coranului. Nu am găsit nici un rând care să spună că femeile trebuie să poarte vâl“.¹⁹⁹ Unii preoți fac din Creator purtătorul lor de cuvânt, dar purtătorii de cuvânt ai lui Dumnezeu sunt profeții. Când un grup întreg repetă: „Dumnezeu nu vrea să audă vocile femeilor“ sau „Dumnezeu dorește ca femeile să poarte vâl“, aceasta e dovada că respectiva colectivitate este supusă unei contaminări de credințe. Un personaj-far emite o sentință, pe care colectivul o acceptă fără rezerve. O epidemie de credințe se poate explica prin ceea ce am putea numi „neurologia ființării-împreună“, care se poate observa și experimenta din momentul descoperirii neuronilor-oglină.²⁰⁰

Principiul e foarte simplu. Din a doua lună de la naștere, percepem cu acuitate anumite trăsături ale unei fețe pe care o recunoaștem imediat. Linia ochilor, a sprâncenelor, nasul și gura figurii noastre de atașament sunt obiecte proeminente din lumea care ne înconjoară.²⁰¹ Or, la nivelul acesta de

dezvoltare, nu putem să nu imităm mimica pe care o vedem. Atunci când figura noastră de atașament surâde, nu putem să nu surâdem și noi; când deschide gura sau se strâmbă cu buzele, facem și noi la fel. Neuronii motori din cortex, care ne comandă mușchii faciali, sunt aceiași cu cei care, în creierul mamei noastre, au coordonat mimicile ei. Expresiile emoțiilor părintelui nostru, când zâmbește sau când se încruntă, ne îndeamnă creierul să funcționeze la fel. De aceea, când nu există lângă noi o figură de atașament sau când mama este bolnavă ori cineva a supărat-o (soțul, povestea ei de viață sau societatea), ne dezvoltăm cu greutate într-un mediu care nu ne stimulează. Nu există, așa cum susțineau psihanaliztii, autism inițial, ci, din contră, există o percepție privilegiată a semnalelor emise de figura de atașament, într-o relație intersubiectivă.²⁰²

Când creierul se maturizează, păstrăm toată viața o tendință de a face aceleași gesturi ca și celălalt, cu condiția de a fi stabilit cu el o legătură de atașament. Când persoana care se bucură de acest avantaj manifestă un comportament concret, precum gestul de a lua un fruct, neuronii motori ai zonei noastre frontale ascendente consumă energie (pe partea stângă, dacă suntem dreptaci). Atunci când copilul vede un gest făcut de cineva drag, se pregătește, inconștient, să-l imite, și baza circumvoluției frontale ascendente folosește energie în exact aceeași zonă ca și a celui care face realmente gestul. Copilul nu poate să nu imite mimicile figurilor sale de atașament, cu care dezvoltă o legătură afectivă. Un micuț care-și vede un prieten că bate din palme face și el imediat exact la fel.

Pe măsură ce îmbătrânim, comportamentele imitative se estompează, căci lobul prefrontal începe să inhibe gesturile în oglindă. Baza frontalei ascendente „se aprinde“, însă copilul mare nu mai trece la acțiune. Se pregătește să redea același gest, dar nu mai face acest lucru. Neuronii motori „se înroșesc“, dar nu există comportament motor. Acești neuroni funcționează în oglindă: punctul de plecare se află în celălalt, care ne pregătește să acționăm la fel ca el. Abia după vârsta de opt ani, când neuronii creierului prefrontal se conectează cu cei ai sistemului limbic (suport neurologic al memoriei și al emoțiilor), suntem capabili să ne pregătim neurologic pentru acțiunea similară cu cea a persoanei pe care o vedem. Însă nu mai imităm, fiindcă suntem în măsură să ne condiționăm în raport cu noi înșine.

Acest efect de oglindă nu dispare niciodată în totalitate. Observăm că, atunci când cineva cască, declanșează un căscat la cei care sunt lângă el; când se uită la ceas ori bea o gură de ceva, mai multe persoane vor face la fel: funcționăm împreună. Când cei apropiați zâmbesc, ne invită la zâmbet; când sunt morocănoși, ne întristăm; când se enervează, mușchii noștri se pregătesc de ripostă. E suficient să observăm un indiciu la celălalt, și în noi se declanșează pregătirile unei reacții identice. Când vedem pe cineva că vomită, partea anterioară a insulei din creierul nostru (zonă temporală ascunsă), stimulată de această imagine, ne provoacă imediat greața.

Persoanele izolate de ceilalți oameni, din motive genetice, de dezvoltare sau psihologice, nu manifestă deloc efectul de oglindă. Un prieten poate zâmbi, voma sau se poate supăra în fața unui copil autist fără să aprindă vreo zonă din creierul acestuia.²⁰³ În opoziție, un copil care a stabilit relații afective își aprinde neuronii frontali ascendenți, conectați la amigdala rinencefalică, doar auzind fâșâitul unei hârtii care învelește o bomboană sau clinchetul unei furculițe într-o farfurie.²⁰⁴ Copiii pregătiți să prelucreze informațiile senzoriale ale mediului în care trăiesc și să le ordoneze cu sens socializează fără probleme. Împreună-ființarea este, mai întâi, constituită de o simbioză senzorială, care construiește pasarele, pentru a face posibilă funcționarea împreună a creierelor persoanelor din același grup.

Înregistrările de rezonanță magnetică nucleară funcțională (RMNf) confirmă faptul că trupurile noastre și lumile noastre intime funcționează în ecou. Dacă observ că o persoană se deplasează aproape de mine, mi se aprinde numai lobul occipital vizual. De asemenea, dacă văd un măr, acest lucru nu va stimula decât zonele cerebrale care prelucrează imaginile. Dar, dacă observ că acea persoană întinde mâna spre măr, în acel moment, neuronii mei oglindă vor fi alertați și mă vor pregăti să fac același gest. Renumitul antropolog René Girard, cel care a teoretizat conceptul de „dorință mimetică” – care înseamnă că orice dorință este o imitare a dorinței celui alt –, a fost încântat să primească și confirmarea neurologică a acestei idei.²⁰⁵

Această analiză lămurește contaminarea credințelor. Funcționarea neuronilor-oglină creează o senzație fizică de apartenență la un grup. Cel de lângă noi devine familiar, deci protector. Gesturile și cuvintele figurii de atașament se

impregnează ușor în memoria biologică a copilului, pe parcursul unei perioade sensibile a dezvoltării sale.²⁰⁶ Apropierea dintre creiere a permis învățarea, în câteva luni, a limbii materne, a accentului, a ritualurilor de interacțiune, a modului de a gesticula, de a se îmbrăca, de a simți lumea și de a-i da o formă verbală, o poveste colectivă care să identifice grupul respectiv. Credem ceea ce cred apropiații noștri, frații noștri de credințe.

Dacă am avut parte de un atașament sigur, prima noastră credință rămâne deschisă altor credințe, pentru că, puternic personalizați, nu ne simțim în pericol lângă cei care cred în altceva. Dar, dacă o dezvoltare anevoioasă a impregnat în noi un atașament nesigur, avem nevoie de certitudini pentru a nu ne simți agresați. Atunci, ne închidem în fața oricărei alte credințe, ne retragem spre „alții asemenea nouă“ – clone mentale, într-un fel. Speriați de cea mai neînsemnată divergență, comunitarismul ne protejează și face scandaloasă orice noutate. Neîndrăznind să descoperim alte lumi, diferite de a noastră, ne stereotipăm gândurile, care se transformă în slogane. În acest univers închis, protejat de un „între-noi“ protector, ne simțim fericiți și ni se pare moral să pornim un război împotriva necredincioșilor care ne strică bucuria. Conflictele legate de credință sunt adeseori sfinte, provocate de reprezentări divergente. Pot fi și profane, ideologice sau științifice, când credința îngădită ne face să-l percepem pe celălalt ca pe un agresor sau blasfemator care merită o pedeapsă metafizică – moartea!

Aceste comunități au nevoie de identificare, pentru a distinge împreună-ființarea lor. Atunci, pun la punct o memorie colectivă, care nu e, de fapt, decât memoria poveștilor grupului lor. În caz de izolare, fără vreun eveniment sau vreo emoție, ce poate conține această memorie? Toropeala psihică provocată de lipsurile unui mediu adoarme amintirea. Nu sunt întâmplări care să alimenteze o narațiune. Milioanele de fapte existente în realitate produc puține evenimente pentru a structura o memorie. Ceea ce construiește și marchează o poveste despre sine este o întâlnire, o emoție, uneori chiar o traumă. Însă nu există relație directă, fiindcă sensibilitatea față de fapt depinde de momentul în care acesta survine, de stadiul construcției personalității la momentul respectiv, de contextul securizant sau nesigur și de modul în care, astăzi, subiectul va căuta în trecutul său ceea ce ar putea explica starea lui actuală. Resimțim atunci o emoție care nu e provocată de realitate, pentru că realitatea este trecută sau urmează să vină, ci de

reprezentarea acestei realități. Acest lucru arată până la ce punct presiunile mediului, constrângerile afective și povestirile din jur participă la memoria individuală. Indivizii își găsesc locul în grup, lăsându-se formați de presiunile afective și memoriale care construiesc povestea identificatoare a acestuia. Subiectul se recunoaște în istorioara fabricată de comunitate: mă simt acasă împreună cu ceilalți. Sunt protejat, întărit împărtășind aceeași poveste cu ei.

Când contextul se schimbă, se transformă și narațiunile, afirmând, totuși, că e vorba despre povestea intransgresabilă a originilor. Când evreii relatează că Marea Roșie și-a separat apele în fața lor, apoi zidurile de apă s-au prăbușit peste armata faraonului, aici e vorba de amintirea unui fapt real sau de amintirea unui fapt real – ca un fel de maree – remaniat pentru a construi un mit, reunind poporul lui Israel în aceeași poveste colectivă?

Făuritorii de povești (jurnaliști, preoți, romancieri, cinești, psihologi, oameni de știință etc.) configurează o memorie care pretinde că narează o realitate trecută, în timp ce e vorba doar de o reprezentare a acesteia.

Cine a eliberat Franța? Când a fost pusă această întrebare, în perioada 1950–1970, marea majoritate a răspunsurilor se refereau la rușii care ne-au salvat de nazism. La vremea aceea, când aproximativ unul din trei francezi vota cu partidul comunist, era imposibil să propui o idee care nu-l cita pe Marx. Era, deci, coerent să generalizezi aceste afirmații, care susțineau că rușii eliberaseră Franța. Fiecare se lansa cu mica lui povestioară despre luarea cu asalt a Palatului de Iarnă din Sankt-Petersburg, în 1917, despre dragostea rușilor pentru „tătucul popoarelor“, despre curajul incredibil al luptătorilor sovietici împotriva naziștilor, ceea ce compunea falsa amintire despre eliberarea Franței după „debarcarea rușilor în Normandia“.

Când aceeași întrebare a fost adresată în anii 2000, răspunsurile au fost diferite. Majoritatea afirmau că americanii și cei din Rezistență eliberaseră Franța. Nu mai puteau fi indicați rușii, după căderea Zidului Berlinului și revelațiile despre totalitarismul comunist. Eliberarea de către sovietici nu mai apărea în memorie.

Nu se mai amintește nici de sacrificiul canadienilor și se uită importantul rol al magrebienilor, care au eliberat orașele Toulon și Marsilia, înainte de a fi eroizați la Paris. Când expansiunea noastră industrială i-a exploatat pe acești

oameni, am uitat că participaseră la Eliberare.

Atunci când poveștile colective au funcția de a pune în lumină faptele care arată felul nostru de a fi împreună, ele pun în umbră milioane de alte întâmplări. În anii de după război, la Auschwitz, nu erau evrei. Poveștile epocii erau atât de puțin preocupate de religie, încât în acest lagăr de exterminare nu fuseseră decât români, unguri, nemți sau francezi, însă nu evrei și budiști. Firavul interes pentru sacru din anii 1945–1960 nu plasa în lumină memoria religioasă. În schimb, glorificarea eroilor ruși și a rezistenților francezi umplea peliculele cinematografice, romanele și conflictele politice. Căutam în trecut fapte veridice care să alimenteze memoria acelei vremi; poveștile colective ale memoriei celui de-al Doilea Război Mondial – când „două figuri structurante se succedă, vizând figura eroului, acest lucru organizează memoria franceză a războiului, înainte de a vedea (astăzi) urmând figura victimei de origine evreiască”.²⁰⁷ Se poate astfel observa cum își ocupă locul memoria individuală într-un context al memoriei colective și cum posedă memoriile religioase o funcție de identificare și de adunare laolaltă a credincioșilor.

Schimbându-se odată cu vremurile, poveștile schimbă credințele indivizilor. Catolicismul, „religie dominantă în Franța multă vreme, a devenit minoritar: în anul 2008, 42% dintre francezi îi aparțineau, pe când în 1981 erau 70%”.²⁰⁸ Peisajul religios a devenit pluralist, iar minoritățile credincioase – mai vizibile, într-un context cultural în care majoritară este nonreligia. Preocupările religioase umplu o cultură din ce în ce mai puțin credincioasă.²⁰⁹

În democrațiile occidentale, îngrijorarea de a nu repeta războaiele religioase explică importanța acordată libertății de religie. Această toleranță oferă o oportunitate de dezvoltare a grupusculelor fanatice. Prin opoziție la furioșii Domnului, asistăm la nașterea unei spiritualități laice, în care modurile în care-L întâlnim pe Dumnezeu sunt personale. Această deschidere spirituală fragilizează legăturile sociale și familiale. Pe vremea când nu exista decât un singur fel de a fi catolic, de a se căsători, de a merge la slujba din sat și de a asculta directivele parohului, grupul funcționa ca o singură persoană. Or, în democrație, poporul nu înseamnă o singură persoană, ci este compus din mii de tendințe diferite și opuse. Cel care, într-un context democratic, simte nevoia credinței în Dumnezeu din motive de neliniște, de extaz, de filiație, de

apartenență sau de transcendență pune la punct propria-i manieră de a se încredința în voia Domnului și de a-L celebra. După al Doilea Război Mondial, evreii mergeau, din când în când, la sinagogă. Astăzi, grupul ortodox preia întâietatea în această privință. La protestanți, evangheliismul este în plină expansiune. În ceea ce-i privește pe musulmanii laici, credincioși și toleranți în marea lor majoritate, aceștia lasă o minusculă minoritate de furioși să preia cuvântul și să comită atentate. Este adevărat că această minoritate nu e numeroasă, însă reprezintă un argument periculos și demisionar. Mai puțin de 1 000 de marinari ruși au pus stăpânire pe Palatul de Iarnă, pentru a prăda bucătăriile, și nu pentru a impune comunismul, de care nu aveau știință. Treizeci de ani mai târziu, mai mult de un miliard de ființe umane trăiau sub acest regim colectivist. În anul 1929, 2,6% dintre germani votau pentru partidul nazist. În 1939, existau 95% de fanatizați sau obligați să execute saluturi hitleriste. Jihadiștii sunt puțin numeroși, ca să comită asasinat în numele lui Allah. Mai multe țări arabe sau musulmane trăiesc deja sub jugul unei poliții religioase.

În Europa, fiecare își aranjează singur raportul cu propria credință. Credincioșii își aleg locurile de rugăciune, iar necredincioșii negociază cu Biserica și cu serviciile funerare pentru a organiza ceremonii de înmormântare cu ritual privat. Nu ne mai supunem preceptelor preotului, ne programăm noi înșine cântecele, rugăciunile și perioadele de doliu. Tinerii au din ce în ce mai puțin respect pentru religii și sunt din ce în ce mai interesați de spiritualitate, din care fac o transcendență, un melanj de artă, dăruire de sine și sens al existenței. Pentru a realiza un proiect de viață, se angajează în ONG-uri, în armată sau în activități sociale, unde își oferă ajutorul afectiv și utilitar pe care părinții lor îl îndreptau spre practicile religioase.

„Credința oarbă față de textele sfinte ale budismului este o prostie“²¹⁰, a spus Dalai Lama. În Europa, tinerii creștini elaborează o credință personală, condimentată de budism. Laicii și religioșii se interesează de știința funcționării mentale, în care descoperirile recente ale neurobiologiei explică dimensiunea spirituală a fiecărei ființe umane. Am putea mâine să credem în Dumnezeu, să-L iubim și să-L celebrăm fără să ne preocupăm de religie?

Lane, Wellman și Evans, 2010, pp. 1475–1489

W.M. Gervais, „La cognition religieuse“, în Saroglou, 2015, pp. 77–78

Mi-a tot spus acest lucru, pe care l-a și scris, în Chebel și Sultan, 2009

Rizzolatti și Sinigaglia, 2008

Yamada et al., 2000, pp. 218–223

A. Guedeney, Le comportement de retrait relationnel du jeune enfant, teză de doctorat de Stat, Paris-Descartes, 2016, p. 24

Frith, 2001, pp. 969–979

Keysers et al., 2003, pp. 628–636

P. Bustany, B. Cyrulnik, M. Oughourlian, colocviu la Spitalul American din Paris, „Les neurones miroirs et la théorie mimétique“, 27 octombrie 2007

Flavell, 1999, pp. 21–45

D. Peschanski, „Responses memory studies“, în Eustache, 2014, p. 78

Willaime, 2016, pp. 73–75

Bréchon și Galland, 2010

Dalai Lama, într-o conferință la Universitatea din Strasbourg, 17 septembrie 2016

Capitolul 27. Sexul și divinitățile

Funcția sacră și socială a sexualității

27

Sexul și divinitățile

Activitatea umană cea mai reglementată, în cadrul religiilor, este sexualitatea. E vorba despre codificarea unui act fiziologic alcătuit din erecție, din lubrificare și din mișcări din bazin, astfel încât să i se dea o importanță metafizică. Asta deoarece, cu acest act motor, confecționăm ceva ce ține de sacru și de social: sexul aduce pe lume un suflet care să-L adore pe Dumnezeu, iar legile căsătoriei produc tot ceva ce ține de social, organizând alianțe între familii și transmiterea valorilor. Sexul are și o dimensiune politică – atunci când ne supunem injoncțiunii „Fiți roditori și înmulțiți-vă, umpleți pământul“, pregătim grupul pentru o lină preluare a puterii demografice. Majoritatea religiilor codifică sexualitatea, care structurează împreună-ființarea pe acest pământ, înainte de a merita viața de dincolo. Într-o astfel de concepție culturală, funcția afectivă a sexului devine secundară, iar plăcerea, când există, nu e privită cu ochi buni: „Cum îndrăzniți să vă pierdeți capul, când simțiți un spasm, în vreme ce acest act trebuie să aducă pe lume un suflet și să asigure puterea?“ Sexul e moral, dar nu și juisarea!

Tinerii creștini din ziua de astăzi sunt mai permisivi decât părinții lor. Relațiile prenuptiale nu mai sunt considerate o gravă încălcare a unui principiu; mariajul reprezintă o înțelegere între tineri, și nu o autorizație dată de preot sau de familie. Divorțul e o tristă eliberare, și nu o greșeală rușinoasă, ca înainte. Dumnezeu și societatea, neavând nimic de spus în privința uniunii, nu au nimic de spus nici referitor la desfacerea ei.

În mijlocul acestei creștinătăți surzătoare, tinerii fundamentalisti se agață de vechile valori. Sunt mândri să respecte morala divină. Bărbații se simțeau mai importanți prin rolul lor de capi de familie, iar femeile acceptau această ierarhie virtuoaasă²¹¹, care consta în a eroiza, adică în a-i sacrifica pe tați și a lega femeile de casă, unde se consacrau familiei. Am cunoscut muncitori care lucrau în condiții de tortură psihică, pentru a-și asuma acest rol de bărbat-șef. După apariția meseriilor din sectorul terțiar, care au cunoscut un boom în anii 1960, acestea nu au mai avut un caracter sexual. Toate femeile pot lucra, ceea ce le dă stimă de sine și independență socială. Autonomia a devenit o valoare occidentală a secolului XX, în vreme ce, în Evul Mediu, ar fi fost de neconceput, ba chiar era considerată o desocializare, o formă de nebulie.

Cu cât ești mai religios, cu atât îi dai renunțării mai multă valoare. Este previzibil, prin urmare, că aceste cupluri credincioase tinere vor avea puține

întâlniri prenuptiale, nu multe aventuri extraconjugale și vor accepta o sexualitate fără dorință arzătoare, cu mulți copii. Aceste renunțări îi vor face fericiți și mândri de ei. Într-un cuplu stabil, deci sigur, te atașezi în mod tihnit, îți înalți sufletul: „Restricția sexuală [...] este percepută ca fiind ceva spiritual și virtuos“.²¹² Când ești mândru că ți-ai stăpânit dorințele, pentru a fi plăcut de Dumnezeu, când nu ești sclavul impulsurilor animalice, te lași condus, ca să înlesnești relațiile sociale. Inhibițiile morale privesc, în mod evident, sexul, dar și alimentele, și hainele: „Spune-mi ce trebuie să mănânc și cum să mă îmbrac, ca să pregătesc apropierea mea de Dumnezeu“. Este foarte securizant să-i dăm cuiva puterea de a decide pentru noi. În Occident, un studiu transcultural precizează această idee: „Domnule, doamnă, puteți alege înghețatele care vă plac. Într-un recipient, aveți cincizeci de arome, care nu au fost selecționate, iar în celălalt sunt doar zece arome, alese de profesioniști. Pe care dintre cele două le alegeți?“ Elvețieni, francezi, germani, italieni și englezi – toți au ales înghețatele selecționate de profesioniști, datorită competenței acestora. Doar americanii și-au îndreptat opțiunea spre vasul cu cele cincizeci de gusturi, pentru a avea mai multe, gândind că „mai mult înseamnă mai bine“.²¹³

Când ești credincios, ai mari beneficii psihologice dacă te lași condus. Te simți moral, stăpân pe tine, actor al vieții familiale și sociale. Dar nu poți inhiba orice. Nu există interdicții asupra respirației sau în privința băutului apei, prohibiția privește doar câteva băuturi artificiale.²¹⁴ Cele alimentare privesc anumite produse, pentru o perioadă: postul, Ramadanul, cărnurile vinerea... Interdicțiile acționează, de preferință, asupra sexualității. Dacă nu am avea voie să respirăm sau să bem, s-ar distruge viața, în timp ce opreliștile sexuale structurează societatea și ne înalță spre Dumnezeu. O ierarhie a oamenilor se stabilește în funcție de însușirea lor de a respecta ceea ce nu este permis. Cei care nu fac acest lucru, neținând cont de autorizările sociale, vor fi numiți psihopați, asociali, apoi vor fi judecați și condamnați. Cei care-și rânduiesc sexul și-l consacără procreării și cei care vor putea renunța complet la sexualitate vor fi considerați superiori și demni de Dumnezeu.

Castitatea este idealul suprem în multe religii. Primii creștini credeau că abstenența totală era cel mai sigur mijloc spre mântuire. Romanii puteau avea numeroase întâlniri sexuale, însă trebuiau să fie scurte și fără să implice sentimente. Oamenii își băteau joc de cei slabi, care se îndrăgosteau, fiindcă

se supuneau unei femei, nu armatei cuceritoare a păcii.²¹⁵ În Evul Mediu, cei care renunțau la căsătorie, pentru a se consacra activităților masculine nobile (haina clericală, sabia de soldat), erau admirați. Cei slabi de înger, care intrau în căsnicie, păcat de ei!

Religiile nu sunt organizate de la început. E nevoie de multe secole de războaie, ură și tatonări metafizice pentru ca o dogmă s-o structureze... pentru moment. Religia iudaică, de la anul 1000 î.Hr. până în anul 1492, când evreii au fost expulzați din Spania, era deschisă spre mii de influențe: „Evreii nu erau un popor cu pietate rigidă [...], din contră [...], de-a lungul secolelor, s-au amestecat cu canaanii, cu egiptenii, cu babilonienii, cu perșii, cu grecii, cu romanii, cu arabii... și cu creștinii din Europa“.²¹⁶ Shimon Peres explica faptul că acest proces continuă și în ziua de astăzi. „Cunoscându-se aproximativ demografia evreilor în vremea lui Hristos, ar trebui să fie pe lume 300–400 de milioane de evrei. Acum, sunt mai puțin de 15 milioane, unde să fie ceilalți? Au devenit arabi, musulmani, creștini și, uneori, antisemiți.“²¹⁷

Creștinismul, tot așa, încetul cu încetul a prins formă. Până la convertirea lui Constantin, în anul 312, fusese o sectă iudaică. Sedus de această religie bazată pe dragoste, împăratul a făcut din ea o religie de stat, la conciliul de la Niceea (325).²¹⁸ Populația a aderat fără constrângeri sau masacre la „iluminarea“ împăratului, care, apropiindu-se de Dumnezeu, a învins în luptă. Să ai aceeași religie pe care o are și conducătorul este ca o mașinărie unificatoare și eficientă.

Islamul cunoaște convulsiile care precedă dogma. După moartea profetului, șiiții și suniții au început un război fratricid, cum a fost și în creștinism, până la Inchiziție, care a pus capăt războaielor intestinale (1231–1233) și a regrupat creștinătatea.²¹⁹

Ura față de plăcerea sexuală se regăsește în numeroase religii. În Vechiul Testament, orice sexualitate supusă plăcerii este condamnată: Onan, care „își varsă sămânța pe jos“, este blasfemator, pentru că refuză să ridice urmași care să-L venereze pe Dumnezeu. Sodomia, practică în mod regulat în intimitate de către cupluri, pentru a evita sarcina, le provoca oroare preoților, pentru că, neproducând copii, era nenaturală. Juisării conjugale, lucru combătut de Biserica, i s-a spus „a fornica“, pentru a puncta desfrâul unei întâlniri sexuale

fără rod. Acest termen religios li se aplica prostituatelor și cuplurilor căsătorite, care făceau sex fără vreo intenție de a avea un copil, doar de plăcere! Modelele iubirii creștine sunt asexuate: Fecioara Maria, Iosif și Hristos sunt prea puri pentru a practica sexul. Doar sexualitatea cu scop reproductiv este morală.

Tora ebraică le acordă soților „dreptul de a se mulțumi reciproc“. Plăcerea este acceptabilă, dacă funcția socială a cuplului e perenă, însă este total interzisă în exterior.

Hinduismul și budismul furnizează, în zilele noastre, campionii abstenenței, în timp ce, la origine, sexul era considerat un simplu element natural al condiției umane. Actul reprezenta o sursă de deșteptare, cu condiția ca plăcerea, de care trebuia să te ferești, să nu împiedice evoluția spirituală. Sexul e celést, fiindcă dă viață, expresie a dansului divin, ceea ce Kama Sutra ilustrează. Homosexualitatea nu repugnă, iar partenerii multipli nu sunt imorali. Actul fără ca sămânța să fie răspândită, datorat energiei feminine, deschide centrul psihic al chakrelor. Această sexualitate liniștită a fost modificată, în secolul al XIX-lea, de puritanismul coloniștilor, care a introdus morala punitivă pentru cei ce nu se supuneau acestor reguli.²²⁰

Budismul, derivat din hinduism, considera, la rândul său, că sexualitatea este o simplă activitate omenească. Singura constrângere umană era respectul pentru celălalt și față de sine. Puteai avea, deci, aventuri extraconjugale, cu condiția să nu-ți „înșeli“ partenerul. Actul sexual cu altcineva nu era considerat o încălcare a fidelității conjugale, dar minciuna, ascunderea acestuia – da. O astfel de onestitate afectivă nu era posibilă decât dacă atașamentul, neexclusiv, suporta această toleranță. O persoană care avea nevoie de un atașament intens și unic era considerată posedată, iar această legătură – o piedică transformată în libertate doar prin optica detașării!

Totuși, chiar în cadrul acestor religii flexibile, dorința nu era de încredere. Când nu există control, e periculos, fiindcă suntem condiționați de pulsunile noastre animalice, cărora există riscul să le cădem prizonieri. Focul dragostei nu este obligatoriu asociat cu actul sexual. Putem foarte bine să fim îndrăgostiți de un cântăreț sau de o vedetă de cinema și, pe de altă parte, să avem relații sexuale tandre cu un partener de atașament. Această discordanță este mai pronunțată la femei.²²¹ Tinerele fete care merg în mod regulat la

biserică au primele raporturi sexuale mult mai târziu decât nepracticantele. Acceptă ușor presiunile familiale și sociale în privința alegerii partenerului de viață, au puține aventuri extraconjugale și-și aduc pe lume primul născut potrivit normelor culturale. Sexualitatea afectivă în cuplurile durabile este încă valorizată astăzi la tinerii de diferite religii, însă la musulmani, sexualitatea căreia i se spune „din sud“, supusă normelor, rămâne dominantă.²²² „Sentimentul de dragoste, prin natura sa exclusiv“²²³, poartă în el germele închisorii afective, însă evoluția moravurilor repune în valoare atașamentul pașnic, care conduce la liniștea menajurilor și la toleranță sexuală.

Cu cât îl iubim mai mult pe Dumnezeu, cu atât mai puțini parteneri sexuali avem, ceea ce nu ne împiedică să avem un sentiment de încredere, de intimitate sexuală plăcută, și să ne simțim bine cu partenerul cu care avem (nu multe) întâlniri sexuale.²²⁴ De altfel, credincioșii se declară satisfăcuți de o astfel de viață de cuplu liniștită și armonioasă, în care fiecare este atent cu celălalt, bine integrat în existența familială și în propria cultură. Ei nu disprețuiesc acest gen de cuplu mai puțin erotic și mai afectuos, ceea ce nu-i împiedică să primească, uneori în plin, trăsnetul extraconjugal, intens, pasional, minunat și dureros. Cuplurile de credincioși sunt cu atât mai pline de armonie dacă religiozitatea lor e sincronă. În cazul în care unul merge la biserică, iar celălalt face glume pe seama lui, legătura de atașament se țese imperfect, pentru că nu lasă loc împărtășirii unei experiențe afective importante. Efectul unificator al credinței e slăbit prin extazul unuia și necredința celuilalt.

Când mariajul e sfânt, el unește cuplul, părinții și cultura în adorația unei ființe supranaturale, care ne veghează, ne pedepsește și ne moralizează. Ritualurile religioase organizează ocazii de a se întâlni, de a transcende, de a întări atașamentul, de a primi solidaritatea grupului, supunându-se presiunilor. Copiii care se dezvoltă într-o astfel de nișă senzorială, afectivă și judicioasă învață limpede coerența și fraternitatea, care le dau forță și-i protejează.

Nu e neapărat nevoie să crezi în Dumnezeu pentru a obține aceleași beneficii. Un cuplu a cărui existență are drept temă o orientare politică, artistică, științifică sau comercială va oferi aceleași avantaje. Mulți copii de muzicieni

au devenit, la rândul lor, muzicieni, pentru că viața părinților lor era înfrumusețată de această pasiune, de repetițiile cu orchestra și de evenimentele minunate și pline de emoții ale serilor de concert. Mulți copii de politicieni au căpătat plăcerea de a-și apăra ideile și de a le combate pe ale altora. Mulți copii de oameni de știință, de sportivi și de antreprenori au beneficiat de o nișă afectivă bogată în evenimente organizate și valorizate de mediul care, continuând preocupările din familie, le-a vegheat dezvoltarea, până când au căpătat o independență de tineri adulți. Școlile religioase și laice, universitățile, activitățile artistice, cluburile sportive, ONG-urile și mii de alte activități perifamiliale urmăresc înflorirea tinerilor până la plecarea din familie. Această evoluție fericită corespunde unui procent de 70% din populația de adolescenți trăitori în cultura occidentală.²²⁵

Însă tutorarea nu e liniară, iar nișa afectivă nu este mereu securizantă. Textele fondatoare a numeroase religii sunt modele de cruzime: armate înecate, primii născuți uciși, copii sacrificați... Furia îi face pe zei să-și piardă capul, rigoarea educativă religioasă relativizează impactul pedepselor²²⁶: „Și eu am luat bătaie la fund și mi-a prins bine“, spun adesea părinții care aplică astfel de sancțiuni. „Dacă tata nu m-ar fi palmuit, boacănele m-ar fi costat mult mai mult.“ În aceste medii religioase, este atât de important să accepți ritualurile socializante, încât micile „nesupuneri“ ale copiilor neascultători sunt resimțite ca o respingere a Domnului. O mărunță corecție corporală, precum o palmă, o bătaie la fund, închisul în cameră, are un efect aproape moral, fiindcă permite facerea voii lui Dumnezeu, protejându-i pe copii de ei înșiși.

În anumite medii musulmane, referințele la islam justifică pedepsele fizice, psihologice și sexuale.²²⁷ Unele versete din Coran sau o serie de hadith îi dau dreptul soțului „să-i aplice o corecție“ soției. Farida Zomorod, profesoară la Dar Al Hadith Al Hassania, spune că e vorba despre o interpretare greșită a textelor. Din contră, profetul recomandă toleranța: „Corecția este tolerată în unele cazuri particulare [...] cu scopul de a evita incidente mai grave [...] când, în caz de adulter, soțul poate merge până la homicid [...] deci este un rău mai mic“. La fel, ritualul Itizal („despărțire“), care-i interzice bărbatului să se apropie de femeia sa când aceasta se află la menstruație, permite protejarea ei împotriva violenței sexuale, căci „un soț privat de relații sexuale ar putea să comită un viol conjugal“. Versetul coranic quiwama, care-i conferă bărbatului puterea de a-și conduce familia, nu li se aplică decât celor

căsătoriți, cu scopul de a „proteja drepturile femeilor, impunându-le soților să le poarte de grijă din punct de vedere financiar“. Astfel explică o femeie „toleranța“ profetului!

Molahii iranieni dau același fel de interpretare atunci când susțin că o condamnare la 100 de lovituri de bici este morală și de preferat unei pedepse cu închisoarea. Se poate muri de la loviturile de bici – sancțiune „morală“ pentru un bărbat surprins de poliția religioasă pe punctul de a vorbi pe stradă cu o femeie care nu e soția lui. Biciuirea, executată într-o piață din sat, umilește cumplit o femeie care are vina de a-și fi arătat părul, de a fi vorbit cu voce tare sau de a fi cântat în public.²²⁸ O parte tot mai numeroasă a tineretului iranian își arată, în ziua de astăzi, părul și cântă în public pentru a-și afișa nesupunerea.

În toate religiile, limbajul textelor fondatoare este metaforic în așa măsură încât interpretarea lui depinde de talentul tălmaciului și de propriul determinism inconștient. Sentimentul de apartenență aduce beneficii atât de consistente încât cei care cred tind să închidă grupul, pentru ca oamenii să rămână între ei, între buni credincioși. Într-o astfel de comunitate autocentrată, morala devine perversă: respecti o etică de bune moravuri cu privire la cei care împărtășesc aceeași adorație și devii imoral și disprețuitor față de necredincioșii care se închină la altă divinitate. Moartea lor nu e supărătoare, și, de vreme ce sunt demni de a fi desconsiderați, găsim că este moral și că trebuie să fie pedepsiți.

Când ne gândim că singura morală sexuală ori socială este cea a religiei de care aparținem, simțim dezgust față de sexualitățile diferite. Heterosexualii cred că bolile venerice se transmit ușor, chiar și la cei care practică o sexualitate normală. Atunci e clar că homosexualii, cu numeroase întâlniri fără fecundare posibilă, doar pentru plăcerea orificiilor, au o probabilitate ridicată de a avea boli și de a ni le transmite. De multă vreme, sexul este asociat cu boala. Chiar și un act sexual moral care implică un risc de maladie este oarecum dezgustător; prin urmare, homosexualii sunt și mai respingători, pentru că nu cunosc actul moral al procreării și nu au parte decât de plăcerea depravată a fornicăției.

Homosexualitatea, pentru acești credincioși, e mai șocantă decât sexualitatea preoților, care, totuși, sunt bărbați, și li se întâmplă să mai dorească o femeie,

ceea ce e normal. Au făcut jurământ de celibat, însă nu întotdeauna de castitate. Și apoi, femeile sunt atât de seducătoare, nu-i așa? În ochii unei creștine credincioase, un preot este un bărbat impunător. Este lângă Dumnezeu, Îi prezintă Domnului copiii în ziua botezului, îi ajută pe muribunzi să ajungă în Rai. În fiecare duminică, preotul este cel care conduce corul cântecelor și al rugăciunilor, care te înalță spre spiritualitatea unei biserici unde te simți bine. Un astfel de om atrage numeroase femei pentru care admirația, afecțiunea și sexualitatea reprezintă sentimente amestecate²²⁹, așa încât un preot din doi are amante, cu care se întâlnește în mod regulat, în timpul sacerdoțiului.²³⁰ Evreii și musulmanii au, mai degrabă, tendința să creadă că un bărbat celibatar este un prădător periculos și că doar preoții căsătoriți sunt morali.

Homosexualii au ales să fie devianți – sunt de părere credincioșii rigizi –, pentru că este imposibil ca un bărbat să dorească un alt bărbat, Dumnezeu nevrând acest lucru. Orientarea lor sexuală, deci, este o perversiune, și nu o tendință naturală, care să poată fi iertată. Ei încalcă legea de bunăvoie, pentru a se delecta cu un act dezgustător și nesănătos, drept care trebuie să fie penalizați și să ajungă la închisoare.

În Thailanda, filosofia religioasă, mult mai deschisă, recunoaște posibilitatea sexualității diferite. Bărbații și femeile se atrag, dar există un al treilea gen, la fel de natural, cel al travestiților, al transgenderilor și al altor sexualități minoritare – surprinzătoare, dar nu de pedepsit. La indienii navajo din Arizona, transgenderii sunt considerați o încununare a condiției umane, de vreme ce sunt și bărbați, și femei în același timp.²³¹

La evrei, endogamia este încurajată. Leviratul invită un bărbat, dacă este liber, s-o ceară în căsătorie pe soția fratelui său decedat de curând.²³² Egiptenii, babilonienii, hindușii, zulușii au organizat leviratul pentru a menține filiația defunctului. Văduva rămâne femeia celui care nu mai este, iar fratele acestuia devine un substitut al soțului. Copiii care se nasc din această uniune sunt ai defunctului. Legăturile mariajului și protecția copiilor sunt, astfel, menținute.

Dar frații celui decedat nu sunt întotdeauna de acord. Când Iuda i-a spus lui Onan: „«Du-te la nevasta fratelui tău, ia-o [...] și ridică sămânță fratelui tău» [...], Onan, știind că această descendență n-are să fie a lui, a preferat să verse

sămânța pe pământ [...]. Ceea ce făcea el nu i-a plăcut Eternului Dumnezeu, care l-a omorât imediat.”²³³ Păcatul onaniei a avut o viață lungă, și numai de la sfârșitul secolului XX nu mai e considerat o rușine demnă de pedeapsă.²³⁴

Cuprinderea sexuală într-un grup restrâns încurajează endogamia.²³⁵ În iudaism, religia descendenței, femeile transmit credința în Dumnezeu și susțin valorile, într-o legătură de rudenie care se întinde până la gradul patru sau cinci. În aceste medii aproape închise, te simți în familie, iar micile comunități de emigranți sunt fericite să se adune doar între ele. Rușii albi la Nisa ori germanii antifasciști la Sanary s-au organizat în mici grupuri de militanți amicali și instruiți.

În mediile evreiești, activitățile culturale servesc drept liant al grupului în care toată familia este înconjurată de numeroase asociații. Arta, muzica, sportul și educația religioasă susțin aceste familii și le ajută să-și exercite rolul educativ, ceea ce facilitează autonomia copiilor. În fața atâtor posibilități de întâlniri și de învățatură, realizările continuă în afara casei. Dar este o libertate supravegheată, căci religia organizează toate manifestările vieții cotidiene. Căsătoria cu un ne-evreu este trăită, de cele mai multe ori, ca pierderea unui copil: „Ne părăsește... nu vom mai putea să ne bucurăm niciodată împreună de ritualurile noastre familiale“. După Holocaust, mulți supraviețuitori nu înțelegeau de ce a trebuit să se moară pentru un Dumnezeu în care nu credeau; iudaismul lor se dilua. La scurt timp după aceea, sinagogile au început să accepte cuplurile mixte, cum fac bisericile, ceea ce demonstrează laicizarea occidentală a acestor religii. Însă nucleul dur se închide iar, își intensifică ritualurile care fac mai strălucitoare prezența lui Dumnezeu în cadrul activităților culturale și întăresc învățătura religioasă.

Asistăm chiar la nașterea unor minuscule rețele de hipercredincioși, hiperactivi, bucuroși să-și apere religia agresată – sau pe care ei o văd astfel.²³⁶ Aceste credințe care legitimează o protecție sunt distincte, mai ales la adolescenți. Fetele se angajează în această direcție într-un gest de revendicare a parității. Chiar dacă nu sunt adeptele actelor de violență, se lasă antrenate în epidemii emoționale.²³⁷ Grupurile agresate își întăresc solidaritatea în vederea înfruntării frigului, foamei, inundației sau eventualului atac al unui grup vecin. Însă, atunci când se reinstaurează pacea, ei se critică violent unii pe alții, deoarece calmul contextului le dă

posibilitatea de a elabora viziuni diferite despre lume. Atunci, unii provoacă, spre a fi agresați, sau spun că au fost atacați, pentru a reactiva efectul solidarizant de luptă contra violenței grupului vecin.

Tendința de a constitui o comunitate închisă, în care se vorbește aceeași limbă, unde se abordează același stil vestimentar, se respectă același cod relațional și în care se încorporează aceleași valori, a existat dintotdeauna. Să socializezi în astfel de condiții este foarte plăcut și ușor. Acest proces necesar derivă, aproape în orice situație, într-o clonare de limbaj, vestimentară, rituală, culinară și chiar mentală, în care fiecare crede ce gândește aproapele său. Citești același ziar, te regăsești la aceeași masă, ascuți de același lider, în același loc de rugăciune, declami, împreună cu ceilalți, aceleași aspirații sociale și metafizice.

Nu există evoluție fără efecte secundare. Ca să te simți bine împreună cu ceilalți, trebuie să-ți dezvolți empatia. Interdicțiile necesare pentru a ne structura relațiile și a ne canaliza pulsunile devin adeseori abuzive. Bineînțeles că este necesar să mănânci, însă, „după Casian, abuzul de hrană ațâță dorința de fornicare“.²³⁸ În ceea ce privește măruntele daruri alimentare, ele au ca miză provocarea în celălalt a unei mici plăceri, a cărei sursă să fim noi înșine, ca un debut de relație, în care plăcerea fizică ar fi momeala unei plăceri carnale. Multe întâlniri sexuale încep cu o masă, unde se gustă nu numai preparatele, ci se și studiază gestualitatea și felul de a vorbi al partenerului așteptat! Dar a spune că „abuzul de hrană ațâță dorința de fornicare“ înseamnă a recunoaște o contaminare emoțională între alimente, al căror exces e greșos, și dezgustătorul act sexual. Dorința de sex e văzută ca o dezonoare, contractiile feței, spasmele corpului sunt stigmatizate rușinoase ale plăcerii fizice intense. Sufletul trebuie curățat, ca și măruntaiele, dorința trebuie eliminată, pentru purificarea conștiinței.

O plăcere rușinoasă îmbolnăvește privirea celui care simte această dorință murdară: „Oricine privește o femeie [...] a și comis adulter cu ea“²³⁹, pentru că simplul fapt de a o dori este o pată. „Eram liniștit, eram pur, când nu era vorba de vreo femeie. Era de ajuns ca una dintre ele să apară, pentru ca tentația să mă chinuie. Sunt vinovate, fiindcă, atunci când nu sunt prezente, noi, bărbații, suntem suflete curate, consacrate lui Dumnezeu. Dacă n-ar fi existat aceste ființe, noi am fi trăit doar în beatitudine și în spiritualitate. Cu

ce drept ne înjosesc ele și ne trag spre murdăria sexuală?” Acest fenomen de proiectare este clasic în psihopatologia cotidiană și reprezintă o „operație pentru care subiectul expulzează din sine și localizează în altul [...] calități, sentimente, dorințe [...] pe care nu le recunoaște și le refuză în el însuși”.²⁴⁰

Femeile nu au nici un motiv de invidie în această operațiune mentală. Ele alternează dorința de a expune ceea ce, pe trupul lor, ar putea însemna o ademenire spre o relație sexuală (decolteuri adânci, bijuterii care orientează privirea spre sâni, talia strânsă, ca să-și arcuiască șoldurile, mers unduit, fustă despătată, ochi catifelați...) și teama de a suferi o rușine. Cele care au oroare de sex îi atribuie fiecărui bărbat o dorință de dezonorare („vrea să mă necinstească”). Reflectarea urii „provine din refuzul original, pe care eu narcisist îl opun lumii exterioare, care oferă cu generozitate provocări excitante”.²⁴¹ „Nu-mi suport dorința care mă umilește – ar putea spune aceste femei –, și atunci mă gândesc că orice bărbat este un violator care încearcă să mă strivească.” Când respectivele femei trăiesc într-o lume fără Dumnezeu, ele își împachetează corpul în veșminte care estompează orice idee de început sexual. Iar când trăiesc într-o lume religioasă, în care aderă la credința de grup, sunt mândre și bucuroase să se îmbrace pudic, uneori chiar să se înfășoare într-un lînțoliu negru, fără ca măcar să verifice faptul că textul fondator al religiei lor nu le cere acest lucru.²⁴²

Totuși, există o asimetrie de gen în acest mecanism al proiectiei: în cadrul unui experiment de psihologie socială, când o femeie tânără și drăguță primește sarcina de a aborda o serie de bărbați necunoscuți și de a le spune: „Mă simt singură în seara asta. Vrei să petreci noaptea cu mine?”, 80% dintre bărbați acceptă imediat. Cei ce refuză sunt, probabil, neatrași de femei, speriați de această cerere neobișnuită sau bănuiesc o capcană. La polul opus, atunci când un tânăr frumos le face aceeași propunere unor femei necunoscute, 80% dintre ele refuză.²⁴³ Actul sexual nu e simetric, pentru că angajamentul e mult mai dificil pentru femei (penetrare, sarcină). Poate și pentru că sentimentele lor, amestecate între dorință și teamă, le fac să acorde o mai mare importanță ritualurilor de apropiere, care le ajută să-și formeze o opinie despre candidat și să se familiarizeze cu el? O femeie care a căpătat un atașament sigur va ști să gestioneze o cerere de intimitate, descurajând-o sau încurajând-o, în timp ce o femeie angoasată de sexualitate nu va ști decât ori să se înconjoare de un zid, ori să explodeze. Per ansamblu, bărbații vor

accepta, de cele mai multe ori, o aventură rapidă, fără ziua de mâine, în vreme ce femeile nu glumesc cu acest subiect. Dar putem formula ipoteza că, dacă propria cultură le dă încredere în ele, se vor regăsi în sexualitatea bărbaților și vor trece mai ușor la act.²⁴⁴

Când există o dorință reciprocă, încărcătura afectivă a sexualității depinde de semnificația pe care i-o atribuie cultura. Abélard îi scrie Héloïsei: „Tu știi la ce turpitudini pasiunea mea dezlănțuită a dat trupurile noastre, în așa fel încât nici pudorea, nici respectul față de Dumnezeu [...] nu m-au putut smulge mîlului în care mă afundam“.²⁴⁵ Pentru cei doi amanți, care trăiesc într-o cultură creștină, unde păcatul carnal este infamant, simplul fapt de a iubi pe cineva reprezintă o fericire vinovată, o mlaștină în care te tăvăleşti. Dragostea nebună îi cufundă pe îndrăgostiți în disperare. Bucuria lor a fost dureroasă, pentru că, din nefericire, s-au abandonat cu totul plăcerilor sexuale, care-i sileau să renunțe la înălțarea spirituală. Însărcinată înainte de căsătorie, Héloïse îmbracă haina de novice la mănăstirea din Argenteuil, iar Abélard, emasculat de zbirii unchiului Héloïsei, nu mai poate rămâne cleric.

Descrierea unei astfel de sexualități, minunate și tragice, nu se face cu ajutorul unor raționamente autentice. Nu este o logică aflată în căutarea unor calcule, ca să judece apoi și să decidă. Mai degrabă, e vorba de o raționalizare, căreia i se atribuie o aparență rezonabilă, pentru a justifica o conduită a cărei cauză nu se cunoaște. Studiile asupra funcției narative a atașamentului ne ajută să înțelegem că, atunci când există concordanță între povestea intimă a unui subiect (ne iubim) și povestea colectivă (sunt fermecători în febra lor sexuală), cultura le permite amanților să nu sufere de pe urma iubirii lor. Însă, atunci când există discordanțe între povestea despre sine (ne iubim în afara cadrului social) și prescripțiile culturale (se iubesc fără a ține seama de poruncile lui Dumnezeu), dragostea lor adevărată provoacă o ruptură sentimentală.

Dorința sexuală este un instrument relațional între două persoane, dar personalitatea partenerilor îi atribuie o funcție caracteristică acestui instrument. Unele femei se servesc de el pentru a domina: „Câtă vreme mă vrea, va rămâne cu mine, iar eu pot face tot ce doresc“. Atunci ele cumpără haine care declanșează dorința masculilor și urmează cursuri care le învață să ademenească prin cochetărie și cărora li se spune „dansuri lascive“. Altele

spun: „Mi-e frică de bărbați, dar această frică dispare de îndată ce încep să mă curteze“. Pentru ele, seducția este un tranchilizant. În aceeași manieră, unii bărbați sunt speriați de propria pasiune: „Dacă, din nefericire, o doresc, o să-i dau voie să mă domine“. Lui Masoch îi plăcea la nebunie această fantasmă, pe care o punea în scenă. Se lăsa legat de picioarele patului, în timp ce ea, aproape goală, se plimba, îmbrăcată doar cu o vestă de husar, tivită cu blană. Așteptarea îi sporea lui dorința, până când ea îi făcea un semn, prin care-l autoriza să se urce în pat.²⁴⁶

Occidentul creștin al Evului Mediu nu era mereu înspăimântător. I se întâmpla să fie și voios. Partuzele municipale erau organizate de preot și de consilierul municipal, în timpul băilor publice. „La celebrele băi de la Baden, aproape de Zürich, tineri și bătrâni, bărbați și femei, sănătoși sau bolnavi, coborau împreună în piscina publică [...] sau într-o groapă cu apă, în mijlocul câmpului.“²⁴⁷ Municipalitatea monta niște ciubere mari cu apă caldă, peste care se punea o scândură încărcată cu mâncare. Tineri goi, cu pălării, benchetuiiau aici și, în plus, cât de multe afinități!

În secolul al XVII-lea, i se spunea „libertin“ celui căruia astăzi i s-ar spune „pervers“: „Fără suflet și fără credință, face din propria plăcere o lege supremă“.²⁴⁸ Lacan, prin cuvintele din zilele noastre, dă aceeași definiție: „Pentru un pervers, singurul lucru care contează este propria plăcere“. Sganarelle, în Don Juan de Molière (1665), spune: „Don Juan, stăpânul meu [...], care nu crede nici în Cer, nici în Infern, vârcolac [...], un porc din turma lui Epicur [...] ia drept prostii toate credințele noastre“. Don Juan, perversul, își bate joc de credințe și, în chip de ripostă, credincioșii virtuoși îl numesc „porc din turma lui Epicur“ – ei care, pentru a se ridica spre Cel de Sus, refuză să se tăvălească în mocirla sexuală.

După domnia reginei Victoria, femeile învățaseră să stea așezate strângându-și pudic genunchii. Purtau rochii lungi și, uneori, se acopereau cu un văl. Apoi Occidentul a devenit ușor, ușor ireligios, cuvântul luxură a dispărut, fiind înlocuit, progresiv, de expresia „dreptul la plăcere“. În noua cultură, se cuvine celebrată frumusețea urâtului. Artiștii sculptează pubele, fotografiază oale de noapte, expun patul pe care s-au sinucis și piaptână, aproape perfect, vulve care consimt. Se face filmul pornografic Deep Throat, sunt admirate performanțele unui comediant celebru pentru erecțiile sale permanente, iar

Dansatorii (Les Valseuses), metaforă testiculară, se bucură de un mare succes comercial după ce erotismul a coborât din ceruri pentru a intra în magazine.

Bang et al., 2005, pp. 231–237

J.-L. Yexin și A.B. Cohen, „Religion, sexualité et famille“, în Saroglou, 2015, pp. 186–187

Fischler și Masson, 2008

Apa este folosită adesea la botezuri sau la ritualurile de purificare, însă e vorba de apă care simbolizează ceva, nu de una care hidratează. Apa din Gange, folosită pentru purificare, este periculoasă dacă e băută, fiindcă e foarte poluată.

P. Veyne, „Plaisirs et excès“, în Ariès și Duby, 1985, vol. 1, pp. 198–199

Schama, 2016

Shimon Peres, comunicare personală, Paris, octombrie 2007

Veyne, 2007

Le Fur, 2012, p. 15

Deshayes, 2009

Hull et al., 2011, pp. 543–553

Rajos și Bozon, 2008

Roussel și Bourguignon, 1978, p. 187

Buss, 2002, pp. 201–203

Choquet și Ledoux, 1994

Hood, Hill și Spilka, 2009

Mrabi, 2016, nr. 4919

Somaye Kajvandi și Behrouz Safdari, vorbind despre Keywan Karami, care a fost închis pentru că filmase graffiti considerate „propagandă împotriva regimului“. Comunicare personală, La Seyne, ianuarie 2017.

Hernandez, Mahoney și Pargament, 2011, pp. 775–780

O. Vallet, „Religion et santé mentale“, art. cit.

M. Tousignant, „Résilience collective et résilience des peuples“, Colocviu de acțiune în sănătate, „Résiliances. Comment reprendre vie?“, Salon-de-Provence, 24–23 martie 2017

Deuteronomul, 25, 5–10

Geneza, 38–39

Brenoz, 2002

A.B. Cohen, B.J. Gorvine și H. Gorvine, „The Religion, Spirituality, and Psychology of Jews“, în Pargament, Exline și Jones, 2013

Lerner, 1980

Kindelberger, 2004, pp. 537–543

Rauch, 2016, p. 22

Evangelia după Matei, 5, 28

Houzel, Emmanuelli și Moggio, 2000, p. 540

Freud (1915), 1988, pp. 42–43 (ed. rom. 2017)

Chebel și Sultan, 2009, și Abdessalem Yahyaoui, „Processus d’interculturalité et faillite de la transmission“, în cadrul colocviului „L’intime, le privé et le public, une clinique du lien et de l’effraction“, Hyères, 18 și 19 mai 2017

Aceeași observație, cu rezultate puțin diferite, dar cu același ordin de mărime, în Panafieu și Marmion, 2017

N.J. Sales, „Sexe et amour à l’heure d’Internet“, în Books, martie–aprilie 2017, p. 82

Abélard, Lettres à Héloïse, Lettre V, Paris, Garnier Frères, 1875

Michel, 1989, pp. 198–199

Ariès și Duby, 1985, vol. II, p. 595

Boileau, 1674

Capitolul 28. În zorii spiritualității

De-a lungul umanizării

28

În zorii spiritualității

La originile omenirii, ființele umane se deplasau foarte mult. Acum două milioane de ani, Homo erectus a plecat din Africa de Est și a migrat în Eurasia, făcând turul Mediteranei. Acum 100 000 de ani, domnul și doamna Sapiens, strămoșii noștri, au plecat pe jos din această regiune din Africa pentru a se instala în Europa și în Orientul Apropiat, unde s-au confruntat cu familia Neanderthal (între acum 50 000 și 30 000 de ani). Aceste două grupuri au stabilit raporturi de comerț, de violență și de sexualitate al căror rezultat suntem noi, pentru că, în epoca noastră, avem între 1 și 4% gene neanderthaliene.

Mișcărilor populației erau provocate, ca și astăzi, de catastrofe naturale, de erupții de vulcani sau de perioade glaciare. În acele vremuri, erau foarte puțini oameni pe Pământ, pentru că, în urmă cu 10 000 de ani²⁴⁹, a avut loc o strangulare a populației, o gătuire de 15–20 000 de schelete.²⁵⁰ Atunci era loc pentru toată lumea, ceea ce nu îndepărta neconținutele amenințări cu moartea din partea elementelor naturale sau a altor grupuri de oameni, care nu erau la fel ca noi, nu vorbeau la fel și cu care nu se mai sfârșea rivalitatea cu privire la spațiile protejate, la plante și la vânatul de care depindea supraviețuirea. Se vâna, se omora, pentru a nu muri. Lupta împotriva vicisitudinilor naturii și violența contra persoanelor străine îmbrăcau forma unei valori de supraviețuire în contextul respectiv.

Se vâna pentru hrană, dar, poate, mai mult pentru socializare. Trebuia să vorbești ca să explici strategia de a hăitui prada, ca să coordonezi grupul, în funcție de repartizarea sarcinilor specializate (cine reperează vânatul, cine-l ucide și cine împarte carnea, în funcție de ierarhizarea grupului). Cuvintele confereau forță și eficacitate comunității, iar inventarea armelor a devenit o unealtă socializatoare. Din momentul în care strămoșii noștri au inventat proiectilul, arcul, săgeata și confecționarea capcanelor, ființele umane aparținătoare acestui grup s-au simțit mai încrezătoare și mai puternice decât ceilalți – precum copiii noștri care-și fac o sabie dintr-un capăt de lemn și se simt în siguranță pentru că au inventat o armă imaginară.

De atunci, arta a fost legată de moarte – obiectele ascuțite, armele, praștiile din os, mormintele, picturile care decorau pereții și care povesteau istorii de viață și de moarte. Corpul defunctului era plasat după un cod postural care voia să spună: „Genunchii orientați spre răsărit desemnează un bărbat, iar

spre apus, o femeie“. Se colorau pietrele, se aranjau petale de flori, se cânta la instrumente suflând în cochilii, se răzuiau buturugi de lemn și se făceau găuri în oase, ca să rezulte fluier. Această paleoliturghie era frumoasă și plină de emoție. Familia Cro-Magnon plângea, în mod sigur, înălțându-și sufletul și gândindu-se la cel care a murit, la viața sa, la ce a realizat și la moartea lui. Grație acestei puneri în scenă, obiectele de artă, cele legate de moarte și de frumusețe Îl înconjurau pe răposat, în timp ce apropiații săi cântau și ofereau hrană. Fiecare persoană care asista la o asemenea reprezentație juca teatrul vieții și al morții.

Arta religioasă face vizibilă moartea invizibilă. Reprezentarea unui mort sădește un sentiment de transcendență în sufletul fiecărui participant la un ritual de doliu. Însă, în această lume de spectacol, bărbatul-mascul umblă diferit de femeia-femelă. Bărbatul este avantajat de forța sa și de înclinația spre violență. Femeile, mai puțin vioaie și mai greoaie, din cauza neîntreruptelor sarcini, par insuficient dotate pentru violența fizică, dar posedă acest dar de necrezut, aproape magic, de a aduce pe lume oameni vii. Când un copil mișcă în burta mamei, când laptele îi curge din piept, femeia este asemenea unei divinități animaliere. Dă viață, ne apropie de Dumnezeu și hrănește cu propriii sânii copii și animale. „Ea zămislește prunci, stăpânește felinele“²⁵¹, cum au sculptat-o niște artiști metafizici în Anatolia secolului al VII-lea (în Çatalhöyük), așa cum putem vedea și astăzi, în Noua Guinee, când femeile mestecă alimente pentru puii de animale sau alăptează la sân cățeluși abia născuți.²⁵²

Din vremea când, în paleolitic, omul a înțeles că-și datora forța lumii artificiale (a uneltei și a verbului), el a scăpat de sub puterea naturii și chiar a dominat-o. Reprezentarea pe care și-o făcea despre sine era tulburată de artificiu. Nu mai era un animal uman slab, urmărit și mâncat de tigrii cu colți ca săbiile, incapabil să alerge repede, să înoate sub apă ori să zboare în văzduh. De îndată ce a căpătat acces la lumea virtuală, omul a devenit stăpânul naturii. Confecționându-și unelte, inventând cuvinte, și-a creat propria lume mentală, în care a urmat forțele invizibile. Forjând arme cizelate, a împărțit moartea, care i-a îngăduit să trăiască. Edificând morminte, a pus în scenă o lume metafizică în care se desfășura o forță pe care el o numea sufletul său.²⁵³

De atunci, omul trăiește într-o lume virtuală, în care admiră animalele și se teme de ele, în care dorește femeile și le știe de frică, fiindcă trupul lor are puterea de a da viață. Într-un asemenea univers de reprezentări, animalele nu mai reprezintă doar hrană, ci posedă o forță mentală pe care omul vrea să și-o însușească. Ritualurile de omor persistă și în zilele noastre, sub formă de vânătoare, de urmărire de vulpi, de cerbi și de curse cu tauri, unde un bărbat plătând, grație sabiei și inteligenței sale, se impune în fața unui monstru plin de mușchi, care se străduiește să-l ia în coarne. Oponenții coridelor cred că toreadorul se distrează torturând un animal frumos și inocent, în vreme ce, în ochii pasionaților, e vorba despre o punere în scenă mitică, aproape spirituală, în care un bărbat dovedește, într-un dans macabru cu animalul, că e mai puternic decât cei care vor să-l doboare.

Omul modern s-a născut acum 40 000 de ani, datorită unei convergențe între descoperirile tehnice și poveștile care au introdus brusc ideea că-și avea propriul loc în natură. A devenit mai puternic decât moartea, grație creativității și violenței. Femeia îi asigură supraviețuirea, dând naștere altor oameni și ierarhizând grupul prin împărțirea vânatului și prin gătit.

Omul este singurul animal capabil să se smulgă din condiția bestială prin creativitate. Inventarea celui mai neînsemnat obiect tehnic îi conferă sentimentul de forță și de libertate. Iar când pune în cuvinte ideea pe care și-o face despre locul său în univers, el creează o lume de povești, în care crede și căreia i se supune.

Când a fost inventată scrierea, acum 30 000 de ani, într-un ținut care astăzi se numește Irak, omul dovedea că, impregnând semne într-o bucată de argilă, putea desemna lucruri și evenimente absente. Acționând asupra materiei, scriitorul sumerian înscrisa în lumea reală informații virtuale, care existau dincolo de lumea percepută: astfel, tehnica devenea sora magiei! Prin scris și prin vorbit, putem exercita o influență asupra realității. E suficient să articulăm: „Pe Astaroth, Astarath și Belzebut“, pentru ca entitățile babiloniene și ebraice să lucreze sufletul oamenilor, să-l facă să înțeleagă de îndată formulele matematice și să descopere comori. Trebuie doar să scrii niște semne pe o bucată de argilă, pe o foaie de pergament sau pe un ecran pentru a descoperi și a stăpâni o lume de dincolo. „Formulele magice sunt [...] instrumentul care acționează dincolo de distanțele spațiale și

temporale.²⁵⁴ Dacă pronunți: „Soare, înalță-te!“ sau „Sesam, deschide-te!“, constăți că, într-adevăr, soarele se ridică pe cer și că stânca, poate, se va deschide. Omul nu mai are nevoie să caute să înțeleagă în ce fel acționează dispunerea stelelor asupra psihismului său. E suficient să-i spui că s-a născut în zodia Leului sau a Capricornului pentru ca el să ia drept bun acest lucru, ca pe o credință. Poate, pe mai departe, să afirme că Leii sunt generoși, aroganți, și Capricornii sunt semne de pământ – legați de concret, pentru că așa e scris.

Pentru a fi fascinați de o poveste, e nevoie ca expozeul să găsească în noi un ecou, să le dea formă verbală lucrurilor care ne preocupă, să vorbească despre filiația noastră, despre destinul nostru pe pământ și despre viața pe care o vom avea după moarte. Analele religioase hrănesc această nevoie fundamentală.

Harpending și Cochran, 2009

Ambrose, 1998, pp. 623–651

Otte, 2012, pp. 144–145

J. Milliet, „La part féminine dans le planimètre animal de compagnie“, în Cyrulnik, 1998 (a), pp. 1090–1091

Tinland, 2003

Gehlen, 1990, p. 111

Capitolul 29. Migrațiile lui Dumnezeu

Orice om emigrează mai bine când e protejat de Dumnezeu.

29

Migrațiile lui Dumnezeu

Migrația constituie o situație cvasiexperimentală, în cursul căreia se poate repera, evalua și combate modul în care o religie solidarizează un grup aflat în dificultate, îi protejează pe indivizii care-l compun și-i pune în pericol de conflict cu credințele grupurilor vecine. Orice ființă vie este constrânsă să prelucereze o serie de informații extrase din real, dacă nu vrea să moară de foame, de frig sau de singurătate. Dar, în același timp, e nevoită să trăiască într-o lume a reprezentărilor, deoarece creierul îi atribuie aptitudinea de a le da obiectelor o semnificație simbolică și de a folosi poveștile în scopul solidarizării grupului. Iar aici totul se complică.

Încă din vremea paleo-călătoriilor familiei Sapiens, mișcările populațiilor continuă să agite culturile. După fiecare catastrofă naturală sau la fiecare război, o parte a populației trebuie să părăsească țara de origine, purtând după ea unelte și povești cu care se refugiază într-un ținut vecin. Cei care-i primesc pe acești oameni vor, fără îndoială, să profite de brațele nou-veniților, însă nu ajung să le împărtășească și credințele. Acest proces, care exista deja în vremea în care erau puțini oameni pe Pământ, devine spinos acum, când numărul pământenilor se apropie de opt miliarde, iar tehnologia a dat altă înfățișare transporturilor și urbanismului. Migranții rămân la periferiile orașelor, pătrunzând cu greu în inima acestora pentru a se integra în cultura-gază. Această constrângere urbanistică organizează coabitarea celor două grupuri separate, dar împiedică integrarea și asimilarea.²⁵⁵

Populația nou-sosită se regrupează ca un clan, pentru că e primită cu greu. Se remarcă fără mare efort, în rândurile acesteia, câteva repere care țin de profunde sentimente de neliniște, de nemulțumire și de stare proastă: consumul de medicamente, consulturile psihiatrice (depresie, sinucidere), comportamentele antisociale, cum ar fi delincvența și, mai ales, probleme de socializare – șomajul, locuitul la comun, violența familială și lipsa de susținere față de dezinvestirea școlară a copiilor lor. Acești indicatori de stare proastă variază de la un grup la altul, în funcție de circumstanțele sociale. Replierea clanurilor, favorizată de periferizarea urbanismului, poate fi combătută printr-o cultură de întâmpinare, ca să nu încapă pe mâna unor guru, profeți ai dezastrului. Când aceste vizite fără schimburi reciproce neliniștesc țara-gază, aceasta se închide, la rândul ei, neavând încredere în cei care tocmai și-au făcut apariția.

Când migrația este una de alegere, fenomenul de mai sus nu are prea mare importanță, de vreme ce noul-sosit, după ce a resimțit inevitabilul stres de aculturație, va fi repede calmat de familiaritatea colegilor de universitate sau de muncă. Dar, când migrația este una forțată, iar străinul e nefericit fiindcă și-a părăsit țara de origine, a fost prădat și escrocat în timpul călătoriei, e periferizat într-un cartier suprapopulat, de îndată ce a ajuns în noua țară, toți indicatorii stării proaste cresc.

Din acest grup aflat în dificultate intră mai ușor în cultura de primire cei care vorbesc cel puțin două limbi străine. Cei care au avut alături de ei pe cineva în copilărie se simt susținuți de către părinți și acceptați de noii prieteni. Devin astfel, cu plăcere, biculturali.²⁵⁶

Politicile de primire joacă un rol important în orientarea destinului migrantilor. Cea mai nefericită soluție este aceea a taberelor, unde, în câteva zile, reapar procesele arhaice de socializare. Legea celui mai puternic răspândește violența în cadrul grupului. Această politică de urgență nu poate fi mereu evitată, cum se vede în Liban, unde 1,5 milioane de sirieni sunt instalați în tabere de refugiați, cu corturi confecționate din țesături albe, instalate pe marile bulevarde, cu magazine și maternitate. În Iordania, taberele palestiniene sunt suportabile, dar în alte țări arabe, și mai ales pe teritoriile palestiniene, ele seamănă cu bidonville-urile, cum sunt cele din Franța, de la Calais. Când palestinienii, goniți de ocupația otomană, apoi egipteană, au ajuns în Chile, ei au devenit foarte repede chilieni. Când emigrează astăzi în Suedia, în Statele Unite sau în Franța, nu există tabere de refugiați pentru ei, se integrează încă de la prima generație, în timp ce, atunci când sunt plasați în astfel de tabere, rămân imigranți până la a treia generație.

Religia le aduce migrantilor un important factor de protecție, de demnitate și de stimă de sine, însă aceste grupuri, solidarizate de un singur Dumnezeu, oferă o vivieră plină de prăzi pentru predicatorii ideologici. Într-un context de deculturație, un copil singur nu răzbate să se integreze, poate numai dacă are șansa de a întâlni o familie sau o instituție unde ar putea fi securizat, ar merge la școală, ar cunoaște noua sa cultură și ar suporta mai ușor pierderea familiei de origine.²⁵⁷

Atunci când ai alături o familie cu greutate, deci insecurizantă, este limpede cum se accentuează o divergență de aculturație. Copiii învață limba culturii

de primire mult mai prompt decât părinții lor, ceea ce poate provoca o rușine a originilor. O mamă poloneză care deprindea lent franceza și-a dus copiii la un fast-food. I-a comandat chelnerului de mâncare pentru ei cam așa: Croque-monsieur²⁵⁸, arătând spre fiul ei, apoi Croque-madame, indicând-o pe fiica ei, și, în sfârșit, Croque-moi [textual: „mușcă-mă, ronțăie-mă“] îndreptându-și degetul arătător spre ea însăși. Cei doi copii și-au ascuns jena pufnind în răs. Astfel de părinți sunt, uneori, umiliți de reușita propriilor copii, pe care o resimt ca pe un fel de condescendență sau trădare: „Ne disprețuiești, după toate sacrificiile pe care le-am făcut pentru tine“. În familiile în care religia a evitat această ruptură, nu există divergență de aculturație.²⁵⁹ Ceea ce armonizează legăturile între generații este împărtășirea unei reprezentări divine care este caracteristică grupului. Într-o populație creștină americană, ideea de Dumnezeu nu are, în opinia credincioșilor, aceleași caracteristici: 31% dintre ei afirmă că Dumnezeu creștinilor este autoritar, 28% susțin că este bunătate pură și 23% îl găsesc distant.²⁶⁰ Comunitatea este unită prin credința în același Creator, care, însă, nu are aceleași trăsături pentru toți credincioșii.

Într-un grup de credincioși musulmani, reprezentarea lui Allah este mai încheată, pentru că 95% dintre aceștia afirmă că orice nesupunere va fi aspru pedepsită. Și 80% dintre hinduși gândesc la fel. În ceea ce-i privește pe catolicii peruani, 80% dintre ei consideră că Dumnezeu e sever, în vreme ce catolicii asiatici au această părere în proporție de 60%. Evreii credincioși nu și impun viziunea asupra evreilor laici sau a altor religii. Ei încep la sinagogă orice fel de ceremonie printr-o rugăciune prin care mulțumesc Franței pentru că, după Concordatul din 1801, le-a dat statutul de cetățeni. Compararea acestor sondaje conduce la ideea că islamul este religia cea mai uniformizantă și că până și dogmele cele mai rigide evoluează și se adaptează contextului cultural.²⁶¹

Atunci când dezvoltarea copiilor nu este în acord cu credința părinților, tinerii resimt religia ca pe o constrângere, dar, dacă există o concordanță de credințe, religia are un efect securizant, care ameliorează atașamentul între generații.

Dacă structura familială este menținută de o lume a reprezentărilor împărtășite, indiferent dacă e vorba de religie sau de proiecte de viață, copiii

vor avea o sănătate mentală comparabilă cu a copiilor din cultura de primire. Dar dacă copiii sunt pribegi culturali, pentru că au fost abandonați sau pentru că rapida lor integrare a fost disociată de cea a părinților, mult mai lentă, legătura familială fiind scindată va determina apariția tulburărilor psihice, atât la părinții nefericiți, cât și la copiii părăsiți.²⁶² Contextul cultural joacă un rol major, el orientând religia către un efect protector sau separator, spre o declarație de dragoste sau spre amorsarea unui conflict. Regiuni întregi trăiesc astăzi sub amenințarea constantă a distrugerii de către vecini. Turcia, India, Coreea de Sud și Orientul Apropiat dau religiilor lor un aspect defensiv, o reacție ca de război, pentru a se opune conflictului. Aceste religii diferite se rigidizează pentru a-și întări efectul de protecție, până la valorizarea conducătorilor de ostilități și a candidaților-dictatori.

La capătul opus, în alte țări, sigure, precum Islanda sau Noua Zeelandă, niște legături religioase rigide nu ar aduce decât o insuportabilă constrângere. În acest alt fel de context, o religiozitate destinsă le conferă religiilor din aceste locuri un aspect surâzător. Mândrii maori nu mai sunt războinici decât pe terenul de rugby, în timp ce, în viața cotidiană, stau lângă alte grupuri umane care-L iubesc pe Dumnezeu în mod diferit.²⁶³

Bucuria de a fi bicultural se contruiește în fiecare zi și se impregnează în obiceiurile relaționale. Când acest lucru nu se petrece cum ar trebui între două culturi non-asociate, urmează un conflict de moralitate. Un tânăr care încearcă să se integreze într-o cultură de primire ale cărei valori sunt opuse culturii sale de origine spune: „Stau între două scaune“, pentru a-și explica propria confuzie de identitate, sau: „Aș dori să devin o femeie occidentală, dar mama și surorile mele consideră că este ceva imoral“. Atunci când părinții pactizează cu ambele culturi, copiii se integrează ușor, iar acest proces conduce, în câteva generații, la o asimilare fără violență: „Am un bunic evreu, dar eu sunt creștin“; în timp ce asimilarea impusă de la prima generație este resimțită ca o violență împotriva originilor. Când observă o atitudine critică a culturii de primire față de religia părinților lor, copiii au, în ciuda dorinței lor de a se integra, o amărăciune față de cultura-gazdă. Însă, când aceasta din urmă dovedește interes față de cultura părinților acestor copii, ei sunt mândri și dornici să fie biculturals. Ceva nou se remarcă la a treia generație, care, perfect integrată, începe să se intereseze de propriile origini. Nu e deloc rar ca un descendent al republicanilor spanioli alungați de

Războiul Civil din 1936 să declare că vrea să se întoarcă la el acasă, în Spania, spre surprinderea părinților, care se simt francezi. Acest nepot nu e gonit din Franța, dar, întorcându-se în țara strămoșilor săi, are impresia că va trăi o aventură identitară palpitantă.

Mulți sud-americani visează să revină în „patria-mamă“ Spania, împotriva căreia au luptat înaintașii lor, în războaiele de independență din secolul al XIX-lea. De asemenea, mulți nord-americani pleacă în căutarea propriilor rădăcini germane sau irlandeze, simțind nemaipomenita plăcere pe care le-o conferă genealogia. Prin urmare, aici nu e vorba de o emigrare forțată, ci, mai degrabă, de una visată, necesară pentru împlinirea personală și pentru întărirea identității.

Acest fenomen este frapant în mediile iudaice, unde, în tot Evul Mediu, solidaritatea acestui popor risipit era oțelită de persecuții. Evreii care călătoreau mult erau cuprinși de panică atunci când ajungeau într-un oraș unde nu aveau veri care să-i întâmpine. Când au izbucnit pogromurile, începând cu secolul al XVII-lea, emigrația acestui popor multicultural, dar unit de un singur Dumnezeu a fost, în același timp, forțată și acceptată cu bucurie: „Polonia reprezintă nefericirea, Europa este un ținut al erudiției, iar Palestina încarnează trecutul și speranța“.²⁶⁴ Spațiul iudaic era, pe atunci, mai mult metaforic decât fizic, dar persecuțiile europene și arabe i-au constrâns la exil pe evrei. Acest popor a fost guvernat de speranță. Să fie acesta motivul pentru care nepoții de azi redescoperă cu mare plăcere iudaismul bunicilor și-i învață despre el pe propriii părinți, care credeau că l-au uitat? Spre vârsta de zece ani, copiii îi cer rabinului să le explice credința și să-i învețe ritualurile. Apoi merg acasă și le arată părinților, mirați și încântați, ce trebuie să faci pentru a redeveni evreu.

Un fenomen analog se dezvoltă în Statele Unite, unde se creează asociații ale negrilor, în timp ce părinții lor au militat pentru încetarea discriminării în funcție de culoarea pielii. Acești tineri de culoare se simt mai puțin negri într-o comunitate de rasă africană, în care oamenii sunt mai puțin preocupați de culoarea pielii, care acolo e normală, ca a tuturor, în timp ce, într-un mediu de albi, se simt mai negri, mai ales când sunt tratați disprețuitor, condescendent și, uneori, agresiv de către aceștia. Stabilesc până și un barem al culorii pielii: cu cât este mai închisă la culoare, cu atât se simt mai puțin supuși atacurilor.

De aceea un asasinat rasist e o crimă contra umanității și un prilej de regrupare a celor persecutați în legitimă apărare, pentru a-și manifesta mândria de a fi negri.²⁶⁵

World Urbanization to Hit Historic High by Year's End, New York, ONU, 2008 (<https://www.un.org/press/en/2008/pop961.doc.htm>)

Berry, 2005, pp. 697–712

Davidson, Murray și Schweitzer, 2008, pp. 160–174

Croque-monsieur (textual: „Ronțăie domnul“) este un fel de mâncare sub forma unui sendviș cu șuncă și salată, cu cașcaval gratinat pe deasupra, care se mănâncă fierbinte. (n.trad.)

Elder et al., 2005, pp. 1–9

Johnson, 2016, pp. 61–65

Johnson, 2016, pp. 61–65

F. Gonzales Castro și K.E. Murray, „Cultural Adaptation and Resilience: Controversies, Issues, and Emerging Models“, în Reich, Zautra și Hall, 2010, p. 382

Norenzayan, 2013, p. 141

Barnavi, 1992, p. 8

J.S. Phinney, „A Three-stage Model of Ethnic Identity Development in Adolescence“, în Bernal și Knight, 1993, pp. 61–79

Capitolul 30. Diluarea lui Dumnezeu în Occident

Când statul-doică apără în locul lui Dumnezeu

30

Diluarea lui Dumnezeu în Occident

Prin urmare, ar fi vorba de un flux și un reflux, un soi de respirație, în care copiii șovăie în cadrul securizant, ce devine rapid un cadru sufocant. Deformați de constrângerile religioase, ei sunt mândri să scape din ele, dar, la generația următoare, propriii lor copii, fiind nehotărâți fără cadre religioase, sunt fericiți să le redescopere. Când părinții sunt deschiși, „panetnici”²⁶⁶, acceptând toate culturile și toate religiile, urmașii lor au nevoie să găsească bucuria certitudinilor, descoperind efectul identicator al unei religii unice.

Atenuarea nevoii religioase a fost clară în Occident începând cu anii 1960. Chiar în țările în care credința organiza societatea, de exemplu în Canada, în Italia și în Spania, preocuparea față de Dumnezeu s-a diluat. Un mare număr de tineri au simțit această delăsare ca pe o eliberare, ca pe o pace regăsită după atâtea constrângeri religioase. Dar, la generația următoare, adolescenții s-au simțit pierduți când părinții lor, dorind să fie democrați, le-au oferit libertatea de a-și alege religia. Tinerii aceștia derutați, din cartierele destructurate de abandonul cultural, au constituit prăzi pentru tot felul de guru, în timp ce flotanții din cartierele bogate, privați de angajamentul pe care și l-ar fi dorit în adolescență, au plecat în căutarea unei aventuri religioase: „Sunt musulman” – spun ei, în urma unei conversii rapide. „Acum rămâne să învăț ce înseamnă să fii musulman.” Aceste personalități nesigure fac parte din familii care i-au iubit și i-au crescut bine, însă, netrecând prin experiențele care i-ar fi ajutat să-și găsească identitatea, se înregimentează religios așa cum ai încerca să trăiești o aventură exaltantă.²⁶⁷

În februarie 1994, Baruch Goldstein, un medic militar israelian, a intrat în Grota Patriarhilor din orașul Hebron, omorând 29 de musulmani aflați la rugăciune și rănind alți 125. Era născut în Brooklyn, într-o familie de evrei ortodocși care veniseră să se instaleze pe așa-numitul teritoriu palestinian „contestat”. Istoria regiunii este încărcată de crime religioase. Această aglomerare urbană este una dintre cele mai vechi din lume. Arabii s-au așezat aici începând cu secolul al VIII-lea, însă fiecare monoteism consideră că mormintele patriarhilor constituie un loc sacru pentru propria religie. A trebuit concepută, așadar, o planificare a rugăciunilor. În 1929, când nu erau decât evrei palestinieni și musulmani palestinieni, un pogrom masiv a ucis 69 de evrei și i-a forțat pe locuitori să se baricadeze. Astăzi, aici trăiesc 900 de evrei, înconjurați de 200 000 de musulmani. În cursul fiecărei rugăciuni

evreiești, manifestanții strigă: „O să le luăm gâtul tuturor evreilor“. Într-un astfel de climat de ură, Baruch Goldstein a intrat în templu și a mitraliat niște musulmani inofensivi. Când a vrut să încarce arma, soldații israelieni l-au rănit, iar supraviețuitorii l-au atacat, bătându-l până la moarte. Această crimă a provocat o indignare internațională. ONU și guvernul israelian au condamnat masacrul.

O lună mai târziu, câteva sondaje au constatat două reacții opuse în Israel²⁶⁸: evreii care percepeau religia ca pe o spiritualitate (80%) au fost de părere că nu există nici o diferență între un musulman care se roagă și un evreu care se roagă; pentru ei, Goldstein era un asasin; la polul opus, evreii aparținători unui grup extremist (6%), conduși de rabinul Kahane, l-au considerat pe Goldstein un erou.²⁶⁹ Cei pentru care spiritualitatea punea bazele avântului către Dumnezeu au fost indignați de asasinarea musulmanilor aflați la rugăciune, în timp ce alții, care credeau că doar victoria Dumnezeului lor conta, s-au declarat încântați de actul ucigaș, pentru că se simțeau în legitimă apărare. De fapt, Goldstein a realizat o parte din programul dușmanilor săi, pentru că și organizația Hamas refuza acordurile de pace semnate la Oslo în 1993 și, pentru a împiedica punerea lor în practică, își înmulțea atentatele. Complicitatea extremiștilor este obișnuită, cum a fost în Europa, în anii 1930, când naziștii pregăteau războiul promițând o mie de ani de bunăstare, în timp ce profesorii francezi pregăteau același conflict inoculându-le copiilor ura împotriva „nemțălăilor“ care le furaseră Alsacia și Lorena.

Chung, Kim și Abreu, 2004, pp. 66–80

Carranza, 2007, pp. 390–398

S. Helm, „Hebron killer praised as a hero by young Israelis: Teachers are shocked at the level of support of anti-Arab violence“, în *The Independent*, 4 martie 1994

Norenzayan, 2013, p. 164. Aceste cifre au „idealizat“ reacția virtuoasă a israelienilor. Alte sondaje au atenuat aceste procente.

Capitolul 31. Deznodământ

Câteva răspunsuri actuale

31

Deznodământ

De câțiva ani, numeroși cercetători sunt pe cale să afle efectul psihologic al credinței într-o divinitate. Nu sunt nici istorici, nici preoți, unii sunt credincioși, alții nu, însă doresc să descopere influența unei credințe asupra psihismului. Cum se poate să ajungem la o reprezentare imposibil de perceput, dar care, totuși, ne ghidează viața? Cum e posibil ca o asemenea lume invizibilă să se instaleze, de-a lungul dezvoltării neurologice, afective și narrative, într-un context cultural dat? Care sunt beneficiile mentale și sociale ale unui astfel de proces și din ce cauză derivă el adesea spre vrăjitorie?

Când am organizat primele grupuri de cercetare asupra rezilienței²⁷⁰, unii au spus: „Religia este un prețios factor de reziliență”.²⁷¹ Afirmau acest lucru, însă nu știau nici să-l demonstreze, nici să-l combată, așa cum se cuvine în orice demers științific. Astăzi, activitățile din neuroimagnostică, din psihologie și din psihosociologie clarifică această dezbatere, ale cărei rezultate sunt prezentate în cartea de față.

Trei idei au orientat reflecțiile noastre:

- Religia este un fenomen mental, caracteristic pentru condiția umană în mod universal, indiferent de cultură. Însă fiecare cultură îi conferă acestei tendințe o formă diferită.
- Religia are un efect de organizare a grupului. Ea acționează asupra indivizilor care alcătuiesc comunitatea și le susține dezvoltarea neurologică, afectivă și psihologică. Teoria minții permite observarea și experimentarea modului în care se stabilesc schimburile între creier, care dă aptitudinea de reprezentare a invizibilului, și poveștile din jur, elaborate de-a lungul istoriei grupului.
- Efectul socializator al acestor indivizi și al scenariilor rituale, ierarhia valorilor care creează un sentiment de sine moral și respectabil, minunea operelor de artă religioase și a elanului transcendental sunt puse în lumină de religii. Dar există și lumi mentale fără Dumnezeu. Agnosticii și atei vorbesc puțin despre religie, pentru că nu-i preocupă acest subiect, în timp ce credincioșii își dirijează viața de fiecare zi în jurul extazului care-i apropie de Dumnezeu.

Principala diferență dintre necredincioși și teiști se găsește în sentimentul de sacru, pe care unii îl resimt ca pe ceva neîndoielnic, în vreme ce alții nu au nevoie de el. Această diferență sentimentală le alcătuiește reprezentarea timpului. Religioșii resimt un timp dilatat: ei cred că lucrul care le va permite să trăiască după moarte vine din ceea ce le-a îngăduit să supraviețuiască așteptând viața de apoi: „E suficient să respecti ce este spus și ce este scris“. Legile divine sunt sacrosancte, pentru că dau viață înainte de moarte și viață după moarte. Iată o putere divină pe care un om obișnuit, un profan, n-o poate atinge fără s-o murdărească, este aproape un tabu.

Cei care nu au credință trăiesc într-o teorie a minții mai apropiată, imediată, gândind cam așa: „Lumea s-a schimbat astăzi. Dacă vrem să supraviețuim, trebuie să ne adaptăm comportamentele și valorile la noul mediu. Nu trecutul ne conduce – evoluția este cea care ne protejează și ne permite să trăim“.

Beneficiile religiei sunt incontestabile. Un copil nu se poate dezvolta decât simțind corpul celei care-l apără și-l învață să trăiască, având grijă de el. Când o astfel de proximitate senzorială impregnează, în memoria sa biologică, o urmă nonconștientă²⁷², copilul capătă încredere în el, iar aceasta îi aduce și plăcerea de a explora și a înțelege lumea lucrurilor și a oamenilor. Pe parcursul celui de-al treilea an de viață, când a învățat să vorbească, micuțul dezvoltă în continuare acest proces de securizare-explorare. Însă, la acest nivel de evoluție, nu doar trupul figurii de atașament îi servește drept bază de protecție, ci și ceea ce spune această figură. Copilul învață să vadă lumea începând de la ceea ce povestesc părinții săi. Reprezentarea pe care și-o face despre realitate depinde, din acel moment, de dumerirea verbală enunțată de figurile sale de atașament. Faptul de a împărtăși aceleași povești și a crede în aceeași lume invizibilă creează un sentiment de familiaritate, o apartenență securizantă și fortifiantă.²⁷³ Ritualurile domestice și religioase constituie exerciții de memorie, din care învățăm să trăim împreună cu cei pe care-i iubim. Ele organizează felurite antrenamente pentru transcendență, în care cântecele, rugăciunile, obiectele de cult, comportamentele sincronizate, frumoase și stranii, impulsionează înălțarea sufletului.

Copiii abandonati sau izolați afectiv se dezvoltă într-o nișă senzorială modestă. Se obișnuiesc să evite orice contact și devin autocentrați, pentru că nu dispun de o alteritate protectoare.²⁷⁴ Această situație îi privează de accesul

la narațiunile celorlalți. Impulsurile lor agresive contra propriei persoane sau contra altora, retardul de limbaj, imposibilitatea de a împărtăși reprezentări comune explică dificultatea de socializare.

Tutorii de dezvoltare afectivă și verbală îi sunt de folos oricărui copil. Într-o familie fără credință, tutorii sunt proximali, ei indică un univers accesibil oricărei ființe umane, în timp ce, într-o familie de credincioși, desemnează în fiecare zi, în cursul ritualurilor și al conversațiilor, un univers metafizic în care domnește o forță atotputernică și omniscientă, pe care unii o numesc „Dumnezeu“, sau „Allah“, sau „Iehova“, sau...

Pentru un credincios, nimic nu e mai explicat decât Misterul. Când nu mai suportăm reprezentarea nimicului, trebuie să plasăm o poveste în locul neantului, pentru a ocoli vertijul anxios al vidului. În Evul Mediu, se lămură căderea corpurilor spunându-se că acestea posedau o virtute căzătoare. Odată cu punerea la punct a metodei științifice, s-a descoperit că ele cădeau după legile atracției terestre, care se calculau scriind: „ $1/2 GT^2$ “. Însă această descriere matematică nu specifică și ce sens are căderea corpurilor, ci doar cum cad, adică nu și de ce. Cei care nu suportă lipsa explicațiilor profită de propria aptitudine spre teoria minții pentru a-i atribui o intenție unei forțe invizibile, spunând: „Acest corp cade pentru că așa a vrut Dumnezeu“. Pentru ei, legile naturale sunt supuse unui scop suprem, căruia nu-i scapă nimic. Atribuindu-i o intenție acestei forțe supranaturale, ei gândesc cam așa: „Dumnezeu se mânie dacă nu-i respectăm poruncile“. Îi îndeamnă pe credincioși și pe necredincioși să se supună unei instanțe punitive și consideră că o lipsă de angajament față de de legea Domnului este o dovadă de infidelitate și, uneori, o blasfemie care merită pedeapsa divină. Clarificările metafizice dau o senzație de înălțare peste condiția umană, cât „mai aproape de tine, Doamne“. Grandoarea lor survolează micimea realității.

Aproape c-am putea să facem o descriere a drumului lui Dumnezeu conform teoriei minții:

- „Așa e viața“ ar putea fi prima etapă. Animalele percep fragmente din real, pe care le organizează pentru a forma din ele o viziune a unei lumi din vecinătate. Într-o grădină zoologică, un tigru încearcă să muște biciul care lovește pe lângă el, dar foarte rar atacă mâna care-l ține. Creierul său nu poate să caute mai departe cauza zgomotului care-i șuieră la ureche. Un copilăș în

vârstă de câteva luni se minunează atunci când figura tatălui dispare, ascunzându-se după un prosop. Când reapare deodată și spune „cucu!“, micuțul se bucură.

- În lumea unui copil care vorbește, realitatea devine magică. O frunză care cade, răsucindu-se, nu mai e neapărat un lucru-frunză, de îndată ce mama spune: „Cade zburând ca o mică pasăre“. Când tatăl povestește ceva seara, la culcare, copilul trăiește în narațiunea pe care o aude și se simte mai puțin singur în patul său.
- Când apasă pe un buton, tot pe la vârste fragede, și apare o lume de imagini colorate și zgomotoase, pentru micuț este echivalentul tehnic al lui „Sesam, deschide-te!“ Gestul lui acționează asupra materiei și face să apară, dintr-odată, o altă lume. Pentru un copil, tehnologia furnizează proba că magia este reală.
- Când pruncul arată cu degetul spre un obiect, el îndrumă mintea mamei sale, îi conduce sufletul spre un lucru de-acum comun lor. Este încă aproape de ea, într-o lume care se îndepărtează.
- Spre vârsta de 6–8 ani, dezvoltarea creierului său face posibilă reprezentarea timpului, conectând neuronii prefrontali ai anticipării cu cei ai memoriei, din circuitul limbic; copilul devine capabil să înlănțuie faptele într-o relatare durabilă. Este momentul în care părinții săi dau sens ritualurilor religioase, pe care înainte el le făcea fără să le integreze realmente într-o durată. Figurile sale de atașament îi oferă, în acest timp, explicația unui loc îndepărtat, invizibil, supranatural și puternic, cu care va putea comunica și pe care-l va putea controla dacă se supune regulilor de acolo, aducând ofrande sau, în cazul unor mici năzbâtii „nepermise“, acceptând pedepsele mântuitoare.
- Când e posibil, traseul acesta creează un sentiment de stimă de sine („am crescut“), de socializare („învăț să trăiesc alături de cei la care țin“) și de înălțare a sufletului („sunt mai presus de firescul vieții de zi cu zi“).

Oamenii „fără Dumnezeu“ parcurg același drum: „Sunt mândru să trăiesc în societatea care a făcut Revoluția... Voi participa la mersul ei înainte, luptând împotriva nedreptăților sociale... făcând să dispară bolile“. Cei ne-religioși

sunt și ei atinși de această capacitate de a trăi într-o lume abstractă, reprezentată aici, pe pământ, de obiecte, opere de artă și istorisiri.

Că ești credincios metafizic, credincios profan sau credincios științific, aptitudinea pentru teoria minții te face să simți o lume absentă, limpede percepută sub forma obiectului, a profetului, a profesorului sau a lucrărilor fondatoare. Această viziune aduce atâtea beneficii, încât ne irită cei care nu împărtășesc aceeași credință. Ne trădează, ne agresează, dându-ne o altă viziune asupra lumii. Atunci, pentru a ne proteja, căutăm să le impunem singurul mod adevărat de a vedea lumea – al nostru!

Cu cât o societate înlesnește mai mult dezvoltarea personală, cu atât lumile mentale sunt mai diferite și mai dificil de armonizat. Totalitarismul, care impune un singur adevăr, fabrică o lume stabilă, în care domnește ordinea... cea din cimitire. O singură viziune, simplă și obligatorie, împiedică miile de evoluții potențiale și diferite.

Religia alină frica de a trăi. Divinitățile devin terapeuți în situații de alertă, când ne simțim în pericol, când pierdem pe cineva drag, când suntem suferinzi din cauza existenței sau când o dezvoltare fragilizantă ne face să resimțim cel mai neînsemnat eveniment ca pe un traumatism. În toate aceste situații, religia îmbracă un efect de protecție și devine factor de reziliență când, după ce trece printr-o etapă nefericită, rănitul încearcă să-și reia viața. În acest sens, religiozitatea constituie un factor prețios de sănătate mentală.²⁷⁵

Atunci când o persoană evoluează adecvat, într-o familie securizantă, într-o societate în pace și într-o cultură care înlesnește întâlnirile, nevoia de religie se impune mai puțin. Cei din nordul Europei care trăiesc fără Dumnezeu au o sănătate mentală bună, dar teoria minții nu le este „ambitioasă”: nu au nevoie de expuneri metafizice, acceptă să nu explice orice, iar acest lucru nu-i face să simtă angosta misterului de a fi în viață. Câteva explicații accesibile le sunt suficiente acestor teoreticieni pentru a-i face fericiți în clipa trecătoare.

Diferența, probabil, ține de o postură epistemică în care culegerea de informații facilitează accesul spre o cunoaștere a corpului, a sufletului și a artei de a trăi împreună. Pentru majoritatea oamenilor, această atitudine reprezintă o formă de artizanat căpătată în familie, acolo unde au învățat să trăiască alături de Dumnezeu. Alții sunt tentați de o epistemologie ambitioasă

și fundamentală: „De ce suntem pe pământ?... Din ce cauză?“ Uneori, îl întâlnesc pe Dumnezeu într-o revelație, într-o comprehensiune bruscă, apropiată de iubirea la prima vedere sau de o experiență la limita morții.

Aceste situații epistemice antrenează strategii relaționale diferite. Necredincioșii acceptă cu plăcere incertitudinea, sunt mai autonomi, mai puțin conformiști, le place reflecția potențată de îndoială, nu folosesc vreodată cuvântul toleranță, pentru că nu au de tolerat prezența unui om care, pur și simplu, trăiește alături de ei.

Credincioșii caută mai mult certitudinile, se tem de dubiile care le pun în discuție credința, depun eforturi ca să tolereze alteritatea, ca să evite războiul și încearcă să-și formeze o imagine despre ei înșiși alcătuită din bunătate și măreție a sufletului. Acordă mare importanță socializării prin conformism: să fii cum trebuie, să te porți cum trebuie și să spui ce trebuie. Recitarea devine pentru ei un instrument de socializare, ca la Inchiziția creștină, când trebuia nu numai să te convertești, dar să dai dovadă și de bună-credință. De-a lungul unor decenii dominate de religia profană comunistă, fiecare tovarăș trebuia să-și remită, din șase în șase luni, „autobiografia“, în care povestea în detaliu ce făcuse și ce gândise, ca să fie judecat de comisarii poporului, care decideau dacă era o persoană corespunzătoare idealului proletar.²⁷⁶

Când un grup se închide, se instalează conformismul. Fiecare îl imită pe celălalt sau se pregătește să-l copieze, prin simplul fapt al existenței neuronilor-oglină, care impulsionează „dorința mimetică“.²⁷⁷ E greu să nu te îmbraci precum celălalt, să nu înveți limba lui, să nu-i adopți accentul și să nu declami părerile grupului. Această lumină plăcută, orientată spre cei cu care ne asemănăm, îi pune în umbră pe cei care nu gândesc la fel ca noi. O ființă umană nu se orientează în mod direct spre ceea ce râvnește. Între ea și obiectul dorințelor sale există altcineva, care-i arată ce este dezirabil.

B. Cyrulnik, A. Alaméda și J. Colin, Congres internațional despre reziliență, Toulon-Ollioules, Châteauvallon, 1994; și Cyrulnik, 1998 (b)

În special Michel Manciaux, Stephan Vanistendael (director la Bureau International du Catholicisme de la Geneva) și Jacques Lecomte

Delage și Lejeune, 2017

V. Saroglou, „Comprendre la religion et l'irréligion“, în Saroglou, 2015, pp. 302–325

Guedeney și Guedeney, 2002

Park, 2007, pp. 319–328

Șerban Ionescu, mărturie personală despre viața părinților săi în România, în epoca lui Ceaușescu, intervenție la al doilea congres mondial despre reziliență, la Universitatea Québec – Trois Rivières, 2016

Girard, 1978

Concluzie. Calea lui Dumnezeu

Câteva indicații pentru a ajunge la Dumnezeu

Concluzie

Calea lui Dumnezeu

Credința este, în mod aproape cert, un factor de reziliență²⁷⁸, o speranță entuziasmantă, însă fiecare religie dă o formă diferită acestei speranțe. După o criză existențială, personalitatea reia cursul propriei istorii și păstrează dragostea pentru Dumnezeu în care credea înainte de criză. Dar, după un traumatism, când creierul a fost deconectat de o emoție violentă, când psihismul a trecut prin agonie, trebuie reorganizat modul de ființare în această lume. În acest caz, Dumnezeu poate suferi schimbări. Suferindul poate să se agațe de El cu speranța disperatilor. Îl poate întâlni în momente în care-L ignoră sau se poate simți abandonat atunci când îl adoră. Accesul la Dumnezeu este o manieră universală de a rândui emoțiile și a socializa sufletele. Obiectele de cult creează opere de artă ce îl reprezintă pe Dumnezeu, care nu a fost văzut niciodată și care, totuși, este „acolo“.

Ritualurile religioase organizează tot felul de ședințe de antrenament al credinței, în locuri decorate pe care le numim „moschei, capele, temple, catedrale“, sau în alte teatre ale transcendenței. Din acest artizanat al gesturilor, al cuvintelor și al cântecelor rezultă un sentiment de înălțare deasupra vieții cotidiene. Beneficiile sunt apreciabile: serenitate emoțională, dispariția angoaselor, îmbunătățirea stimei de sine, închegarea unor relații, solidarizarea grupului, moralizarea, bucuria de a fi.

Totuși, trebuie subliniat că, la alți credincioși, emoțiile pozitive, euforia strălucitoare, plăcerea de a exista vin cu o însuflețire creatoare către celălalt, ca sursă de religiozitate. Aceste persoane nu se refugiază în Dumnezeu pentru a lupta împotriva îngrijorărilor și a nefericirii, ci, din contră, dovedesc o „oblativitate religioasă“²⁷⁹, o dorință de a le oferi, lui Dumnezeu și celorlalte ființe umane, timpul lor, bunurile proprii, munca și, uneori, chiar trupul, pentru a-și arăta fericirea de a dăruia bucurie. O plăcere împărtășită este mult mai profundă atunci când ai făcut din ea o „transcendență de sine“²⁸⁰, în timp ce o plăcere solitară nu e decât o emoție fugară.

Bucuria religioasă este lipsită de umor. Cel care încearcă „euforia de a fi“ se îndreaptă către celălalt cu brațele deschise, rostind cuvinte frumoase, dar neglumind pe această temă. Umorele este o transformare a suferinței, care ne invită să luăm răul în derâdere, să facem din el o reprezentare derutantă, surprinzătoare, evitând situația stânjenitoare printr-o glumă. Păstrăm contactul cu ceilalți, însă nu ne prezentăm ca niște victime tânguitoare.

Atunci când îi facem să zâmbescă pe cei pe care-i iubim, fără să-i contaminăm de nefericirea noastră, ne salvăm imaginea de sine.²⁸¹ Satisfacția religioasă este o împărtășire a bucuriei, în vreme ce umorul este o protecție împotriva nenorocirilor. Elanul către ceilalți este o emoție care socializează, în timp ce umorul pune în scenă suferința, inventând sunete, un teatru de sine, care încântă spiritul celuilalt și aruncă nefericirea în derizoriu.

Această însuflețire este preverbală: un copil nu are nevoie de Dumnezeu pentru a-și arăta compasiunea. Un mic experiment poate dovedi acest lucru. 50 de copii în vârstă de zece luni, ocrotiți prin prezența maternă, observă o doamnă pe care n-o cunoșteau pe cale să răsucescă o cheiță în spatele unui ursuleț mecanic de pluș, care bate toba. Un asemenea eveniment extraordinar le stârnește interesul foarte tare atunci când, potrivit consemnului experimental, femeia se prefacă că umblă la jucărie: ursulețul nu mai bate la toabă, iar doamna simulează o mare supărare. Dintre cei 50 de mici observatori, 48 vin s-o consoleze, o mângâie, îi dau un pupic, un cadou alimentar și, uneori, îi duc jucăria mamei lor, ca s-o repare ea, fiindcă mamele știu să facă orice.²⁸² Doi copii, afectați de „neajunsul“ doamnei, s-au apropiat de ea și au bătut-o! Acești micuți locuiau într-un cămin rigid, evitant, în care exprimarea emoțiilor nu era tolerată. Aceasta să fi fost cauza reacției lor? Experimentul despre care vorbim propune o ipoteză explicativă: un copil nu se orientează spre un obiect precum o cheie în broască. Elementul „doamnă-care-plânge“ îmbracă o conotație afectivă, dobândită sub privirea părinților. Când aceștia sunt prietenoși, copilul învață să le atribuie căldură obiectelor pe care le percepe. Însă, atunci când părinții sunt evitanți și distanți, ei organizează în jurul micuțului o nișă afectivă, în care cel mic învață, la rândul lui, să devină evitant-distant, ajungând să fie pedepsitor. Obiectul „doamnă-care-plânge“ provoacă în el o emoție de inhibiție, de care scapă sub formă de agresiune, nu de compasiune. Un copil nu descoperă lumea ca pe un lucru dat, spre care e suficient să se îndrepte. Descoperirea lui este ghidată de privirea figurilor sale de atașament. Această îndrumare afectivă este cea care-i atribuie lumii percepute de prunc o conotație de dragoste sau de ură.

În anii 1930, în Franța, dascălii îi învățau pe copii să-i urască pe „nemțâlăi“, acești nemți care ne furaseră Alsacia și Lorena. Prin urmare, era cel mai sincer lucru din lume ca, la vârsta serviciului militar, tinerii francezi să-i

deteste pe germani și să cocheteze foarte bucuroși cu ideea de a-i distruge. Și, cum germanii își organizaseră sistemul educativ în jurul ideii de rasă, fiecare simțea necesitatea de a-l distruge pe celălalt ca pe o legitimă apărare. În acest context educativ, ura nu era provocată de realitate, ci de o credință, de o răspundere afectivă transmisă de figurile de atașament. În ziua de astăzi, francezii și germanii se înțeleg bine, însă ucenicia urii există încă în numeroase alte țări.

Procesul neuroafectiv în care atașamentul parental impregnează o conotație afectivă în cursul perioadei sensibile de dezvoltare a copiilor se observă limpede în familiile în care domină o morală excesivă.²⁸³ Sentimentul eticii necesare pentru a trăi împreună este caricaturizat de deriva simțămintelor: plăcerea de a mânca devine „păcatul îmbuibării“, necesitatea de a regla emoția sexuală se transformă în oroarea sexului, și plăcerea de a râde sau de a asculta muzică devine o blasfemie, o insultă la adresa lui Dumnezeu.²⁸⁴

Orice comunitate religioasă închisă riscă să cunoască această derivă, fiindcă ea, considerând oricare altă credință o erezie, merge spre o gândire totalitară, ce se reduce la identitatea unei singure credințe. Nu se poate să fii, în același timp, musulman și evreu, în timp ce poți fi foarte bine musulman și fotbalist. Putem spune: „Proletari din toate țările, uniți-vă!“ sau „Creștini din toate țările, uniți-vă!“, dar nu și „Credincioși din toate țările, uniți-vă!“, când credința care-i unește pe unii îi exclude pe ceilalți, care nu cred așa cum trebuie. Din fericire, religiozitatea modernă privilegiază spiritualitatea²⁸⁵, ce arată calea către Dumnezeu în toate religiile și relativizează ritualurile care se schimbă în funcție de cultură.

Nevoia de Dumnezeu caracterizează condiția umană, dar fluctuează în funcție de condițiile individuale și sociale. Uneori, Creatorul este intens, trebuie să fie un Salvator. Alteori, ne gândim la El mai puțin, transformându-L într-un organizator amabil. Se mai întâmplă să se stingă și să apară din nou pe parcursul vieții sau al schimbărilor culturale.²⁸⁶

Ierarhia religioasă, fie sacră, fie profană, depinde de performanța credinciosului care recită textele de bază, sacrosancte, imuabile, în care orice evoluție provoacă un sentiment de blasfemie, un atac împotriva Domnului. Aptitudinea către declamarea sacră insuflă asemenea convingeri, încât îi poartă adeseori pe credincioși spre putere. Supunerea și conformismul

organizează ierarhia și o face eficientă. Cuvântul lui Dumnezeu este în așa măsură supraomenesc încât, pentru a-l traduce, e nevoie de un interpret, căruia i se spune „profet“. El este cel care spune ce a exprimat Atotputernicul. Este interzis să-l judeci și, mai cu seamă, să-l contesti. Recitarea sacră este întărită de experți umani, preoți, rabini, vrăjitori, persoane cultivate, care s-au pregătit ca să comenteze aceste texte. Victoria religioasă e liniștitoare, stabilă, durabilă, chiar eternă. Ea oferă certitudini, recomandă conduite, ierarhizează valori, spune unde se află Binele și Răul. Lumea este, în sfârșit, limpede – știi exact ce ai de făcut! Declamarea comună este un nemaipomenit tranchilizant. Păcat că tranchilizantele au efecte secundare! Credința sacră nu poate fi contestată, pentru că ni se spune că e sfântă. Când nu este argumentată, se orientează spontan spre totalitarism. Din fericire, există mereu spirite cărora le place să se împotrivescă; oricare ar fi prețul de plătit, nu pot să se abțină: „Sfântul Pavel. Niciodată nu-i reproșăm suficient faptul că a făcut din creștinism o religie neelegantă [...] Considerațiile sale asupra virginității, abstenenței și mariajului sunt, pur și simplu, dezgustătoare [...] a fixat canoanele stupidității“.²⁸⁷ Tentat pentru un moment de teribila religie ideologică a nazismului, Cioran, grație originalității sale pline de talent și de temperament, nu putea să nu se opună. Chiar și dogmele imuabile ajung să evolueze, sub efectul constrângerilor sociale și culturale. Această evoluție se realizează cu incidente eretice, care legitimează persecuții atroce și stupide, dar și atunci când grupurile de credincioși acceptă să ia în considerare credințe diferite de ale lor.

Reprezentările ne-religioșilor nu sunt sacrosancte. Pot fi colectate, ba chiar trebuie colectate informații care să fie apoi evaluate, dezbătute, judecate și făcute să evolueze, fără ca acest lucru să fie considerat o murdărire sau o blasfemie. Argumentarea și conflictele fac posibilă evoluția reprezentărilor. Deciziile nu mai vin din supunerea față de cuvinte sfinte, ci se întemeiază pe povești de dragoste, pe narațiuni imaginare, pe discursuri filosofice, politice, științifice, în cluburi sportive sau în acțiuni pornite din inițiative personale, care dau sens vieții aici, pe pământ.

De când există, omul inventează mereu culturi în care clocotește nevoia sa de spiritualitate. Convingerea care se propagă astăzi cel mai mult pe Terra este a celor care cred că Dumnezeu nu există, a celor fără Dumnezeu. Numărul ateilor continuă să crească în Asia, în Europa și chiar în Statele Unite, unde,

cu puțin timp în urmă, cel care îndrăznește să spună că Dumnezeu nu există nu era privit cu ochi buni.

În contextul acestei diluări culturale privitoare la divinitate, revenirea la religiozitate se face cu mare vâlvă. Când ești bogat, te gândești mai puțin la Dumnezeu. Când justiția se manifestă limpede, nu se mai face apel la El. Când societatea își asumă securitatea, e nevoie mai puțin de protecția Lui. Însă atunci când suprapopularea și tehnologia provoacă anomie, structurile dispar, și nevoia de Dumnezeu țâșnește cu intensitate.

Necesitatea unor condiții sociale de educație, bunăstare, justiție și securitate este atât de mare și de dificil de satisfăcut, încât putem prezice reîntoarcerea lui Dumnezeu. Dar îl iubim pe Domnul, așa cum îi iubim pe oameni. Cei care au căpătat un atașament rigid se vor supune unui Dumnezeu totalitar, iar cei care beneficiază de un atașament sigur se vor simți suficient de neînfrigați alături de divinitatea lor, încât vor putea să tolereze faptul că alții adoră o altă divinitate.

Tinerii vor inventa, oare, un alt fel de a-L iubi pe Dumnezeu? Aceștia nu se mai îndreaptă spre textele sacre, acceptându-le orbește, ci le citesc, pentru a medita și a putea găsi un drum personal în viață.²⁸⁸ Împlinirea personalității lor nu mai acceptă constrângerea religioasă, dar se deschide către scrierile fondatoare, care sporesc nivelul de conștiință. Bucuria de a te simți viu printre cei pe care-i iubești nu ține cont de limite care îngrădesc o religie și induc ura față de ceea ce e diferit. O astfel de spiritualitate extinde fraternitatea spre toți credincioșii lumii, invită la descoperirea diferențelor și se eliberează din imanența consumerismului necugetat.

Să-i audă Dumnezeu!

K.I. Pargament și J. Cummings, „Anchored in Faith. Religion as a Resilience Factor“, în Reich, Zautra și Hall, 2010, pp. 193–210

P. von Cappelen și B. Rimé, „Émotions positives et transcendance de soi“, în Saroglou, 2015, pp. 112–129

Ibidem, p. 112

Anaut, 2014

D. Bischof-Köhler, „The Development of Empathy in Infants“, în Lamb și Keller, 1991, pp. 245–273

Nucci și Turiel, 1993, pp. 1475–1491

Jaydane, 2016

Haziza, 2016, pp. 15–17

Norenzayan, 2013, p. 171

Cioran, 1995, p. 928

A. Bidar, „Le retour de spirituel pour le meilleur et pour le pire“, în L’Obs, 22 septembre 2016, nr. 2707, p. 10

Epilog

Dumnezeu suferă atunci când există Răul. Ne ajută când avem nevoie de El. Dar, în momentul în care vrem să le impunem propria noastră credință celor care se închină altui Dumnezeu, morala noastră devine perversă și provoacă suferință tuturor. Iată ce ar fi trebuit să le răspund copiilor-soldați care, după ororile trăite, nu se mai simțeau bine decât în biserică

Epilog

Am început acest studiu acum câțiva ani, după ce am fost profund mișcat de uriașa suferință intimă a copiilor-soldați. Când eram practician, ascultam pacienți care-mi povesteau cât de mult îi ajută Dumnezeu, însă formația mea de neurolog și de psihiatru nu mi-a permis să-i încurajez să-și folosească această resursă.

Când am început să ne gândim la reziliență²⁸⁹, auzeam cu interes câțiva colegi cercetători cum explicau în ce fel credința lor în Dumnezeu constituia un factor prețios de protecție, după ce o nenorocire le zdrobise lumea intimă. Chiar în acea vreme, teroriștii asasinau oameni nevinovați în numele divinității, al unei morale pe care o catalogam drept perversă, fiindcă era centrată pe un grup închis de indivizi, fără a tolera pe altcineva și fără a împărtăși ceva cu alții. Acești oameni vor să-și impună credința, care nu este altceva decât o supunere față de o entitate dictatorială, ce ordonă crima pentru a accede la putere.

Curios e faptul că, pentru a reflecta la acest mister, teoriile atașamentului mi-au furnizat instrumente eficiente și coerente: cum poate o instanță invizibilă, permanentă și foarte influentă, să acționeze asupra sufletelor ființelor umane și să le modifice funcționarea creierului, a spiritului, a relațiilor afective și a organizărilor sociale?

De câțiva ani, studiile științifice aduc niște răspunsuri neașteptate. Atunci când funcționarea creierului e schimbată de o reprezentare divină, circuitele emoționale funcționează diferit și atrag schimbări neurobiologice. Atunci, exprimarea emoțiilor modifică interacțiunile, construiește diferit legăturile de atașament și ierarhizează un etos bazat pe alte valori culturale, care organizează un mod de a trăi împreună, de a înfrunta nefericirea și de a realiza o serie de visuri.

Am un sentiment de grațitudine pentru copiii-soldați, pentru pacienții mei și pentru prietenii practicieni și cercetători care m-au determinat să mă lansez în această aventură neprevăzută.

Dumnezeu suferă când răul există. Dar ceea ce tocmai am descoperit despre psihoterapia lui Dumnezeu ne ajută să ne confruntăm cu suferințele vieții și să profităm cât mai bine de simpla fericire de a fi.

Cyrulnik, 1998 (a)

Bibliografie și referințe

BIBLIOGRAFIE ȘI REFERINȚE

Achotegui, J. – The Ulysses Syndrome. The Resilience, Barcelona, El mundo de la mente, 2014.

Agid, Y. – L'Homme subconscient et ses erreurs, Paris, Robert Laffont, 2013.

Albouy, P., J. Mattout, R. Bouet et al. – „Impaired Pitch Perception and Memory in Congenital Amusia: The Deficit Starts in the Auditory Cortex“, în *Brain*, 2013, 136 (5).

Ambrose, S.H. – „Late Pleistocene Human Population Bottlenecks, Volcanic Winter, and Differentiation of Modern Humans“, în *Journal of Human Evolution*, 1998, 34 (6).

Anaut, M. – L'Humour entre le rire et les larmes. Traumatismes et résilience, Paris, Odile Jacob, 2014.

Andruéтан, Y. – „Cerveau et événement“, în *La Psychiatrie en milieu militaire*, Paris, Elsevier-Masson, 2013.

Ariès, P. și G. Duby (editori) – Histoire de la vie privée, vol. I: De l'Empire romain à l'an mil; vol. II: De l'Europe féodale à la Renaissance, Paris, Seuil, 1985.

Armstrong, K. – The Case for God, New York, Alfred A. Knopf, 2009.

Atran, S. și A. Norenzayan – „Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion“, în *Behavioral and Brain Science*, 2004, 27 (6).

Aydin, N., P. Fischer, D. Frez – „Turning to God in the Face of Ostracism: Effects of Social Exclusion of Religiousness“, în *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2010, 36 (6).

Bang, E., M.E. Lewis Hall, T.L. Anderson și M.M. Willingham – „Ethnicity, Acculturation, and Religiosity as Predictors of Female College Students' Role Expectations“, în *Sex Roles*, 2005, 53 (3–4).

Barbu, S. – „Filles et garçons: ensemble, mais le plus souvent à part?“, în Psychomédia, decembrie 2009 – februarie 2010, nr. 23: Devenir fille, devenir garçon.

Barnavi, E. (editor) – Histoire universelle des Juifs. De la genèse à la fin du XXe siècle, Paris, Hachette, 1992.

Bateman, A. și P. Fonagy – Mentalization-based Treatment for Borderline Personality Disorder, Oxford, Oxford University Press, 2016.

Beauregard, M. – „Functional Neuroimaging Studies of the Effects of Psychotherapy“, în Dialogues in Clinical Neuroscience, 2014, 16 (1).

Beauregard, M. și D. O’Leary – Du cerveau à Dieu. Plaidoyer d’une neuroscientifique pour l’existence de l’âme, Paris, Guy Trédaniel Éditions, 2015.

Bernal, M.E. și G.P. Knight (editori) – Ethnic Identity: Formation and Transmission among Hispanics and Other Minorities, Albany, State University of New York Press, 1993.

Berry, J.W. – „Acculturation: Living Successfully in Two Cultures“, în International Journal of Intercultural Relations, 2005, 29 (6).

Boileau, N. – L’Art poétique, 1674.

Bomsel, M.-C. – Mon histoire naturelle. Vétérinaire auprès des animaux sauvages, Paris, Arthaud, 2016.

Bowlby, J. – „The Growth of a Dependence in the Young Child“, în Royal Society of Health Journal, 1956, 76 • Attachement et perte, vol. 1: L’Attachement; vol. 2: La Séparation. Angoisse et colère; vol. 3: La Perte. Tristesse et dépression, Paris, PUF, „Le fil rouge“, 1978, 1978, 1984.

Bréchon, P. și O. Galland (editori) – L’Individualisation des valeurs, Paris, Armand Colin, 2010.

Brenoz, P. – Éloge de la masturbation, Paris, Zulma, 2002.

Briole, G. – „La mémoire, effacement du trauma, traumatisme de l'effacement“, în *Revue francophone du stress et du trauma*, 2006, 6 (3).

Britton, W.B. și R.R. Bootzin – „Near-death Experiences and the Temporal Lobe“, în *Psychological Science*, 2004, 15 (4).

Brooks, A.C. – *Who Really Cares: The Surprising Truth about Compassionate Conservatism*, New York, Basic Books, 2006.

Brown, S.L., M. Nesser, J.S. House și R.L. Utz – Religion and Emotional Compensation: Results from a Prospective Study in Widowhood, în *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2004, 30 (9).

Brunel, M.-L. și J. Cosnier – *L'Empathie. Un sixième sens*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2012.

Burris, C.T. și R. Petrican – „Hearts Strangely Warmed or Cooled: Emotional Experience in Religions and Atheistic Individuals“, în *The International Journal of the Psychology of Religion*, 2011, 21 (3).

Buss, D.M. – „Sex, Marriage, and Religion: What Adaptive Problems Do Religious Phenomena Solve?“, în *Psychological Inquiry*, 2002, 13 (3).

Byrne, R. și A. Whitten (editori) – *Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes, and Humans*, Oxford, Clarendon Press Series, „Oxford Science Publication“, 1989.

Carranza, M.E. – „Building Resilience and Resistance against Racism and Discrimination among Salvadorian Female Youths in Canada“, în *Child and Family Social Work*, 2007, 12 (4).

Cassidy, J. și P.R. Shaver (editori) – *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, New York, The Guilford Press, 1999.

Chebel, M. și S. Sultan – *Le Coran pour le nuls*, Paris, First, „Pour le nuls“, 2009.

Chestnut, R.A. – *Devoted to Death: Santa Muerte, The Skeleton Saint*, New York, Oxford University Press, 2012.

Chomsky, N. – „Il est évident qu’il existe une nature humaine“, în Philosophie Magazine, martie 2017, 107.

Choquet, M. și S. Ledoux – Adolescents. Enquête nationale, Paris, Les Éditions de l’Inserm, 1994.

Chouvier, B. – Les Fanatiques. La folie de croire, Paris, Odile Jacob, ediție nouă, 2016.

Chung, R.H., B.S. Kim și J.M. Abreu – „Asian American Multidimensional Acculturation Scale: Development, Factor Analysis, Reliability, and Validity“, în Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 2004, 10 (1).

Cicirelli, V.G. – Older Adult’s Views on Death, New York, Springer, 2002 • „God as the Ultimate Attachment Figure for Older Adults“, în Attachment and Human Development, 2004, 6 (4).

Cioran, E.M. – Œuvres, Paris, Gallimard, „Quarto“, 1995.

Crespi, B.J. și C. Badcock – „Psychosis and Autism as Diametrical Disorders of the Social Brain“, în Behavioral and Brain Sciences, 2008, 31 (3).

Csibra, G. și V. Southgate – „Evidence for Infants’ Understanding of False Beliefs Should Not be Dismissed“, în Trends Cogn. Sci., 2006, 10 (1).

Cyrulnik, B. – Les nourritures affectives, Paris, Odile Jacob, 1993 • Sous le signe du lien, Paris, Hachette, „Pluriel“, 2010.

Cyrulnik, B. (editor) – Ces enfants qui tiennent le coup, Révigny-Ornain, Éditions Hommes et Perspectives, 1998 (a) • Si les lions pouvaient parler. Essais sur la condition humaine, Paris, Gallimard, col. „Quarto“, 1998 (b).

Cyrulnik, B., M. Delage – „Tuteurs de résilience“, în Sciences Psy, 2016, 8.

Cyrulnik, B., M. Delage, M.-N. Blein, S. Bourcet, A. Dupays – „Modification des styles d’attachement après le premier amour“, în Annales médico-psychologiques, 2007, 165 (3).

Dalarun, J. – François d'Assise en question, Paris, CNRS Éditions, 2016.

Davidson, G.R., K.E. Murray și R. Schweitzer – „Review of Refugee Mental Health and Wellbeing: Australian Perspectives“, în *Australian Psychologist*, 2008, 43 (3).

Debray, R. – L'Avenir de l'enseignement du fait religieux dans l'école laïque, Paris, Institut Diderot, 2015.

Decety, J., J.M. Cowell, K. Lee, R. Mahasneh, S. Malcolm-Smith, B. Selcuk și X. Zhou – „The Negative Association between Religiousness and Children's Altruism across the World“, în *Current Biology*, 2015, 25 (22).

Delage, M. și A. Lejeune – La Mémoire sans souvenirs, Paris, Odile Jacob, 2017.

Deshayes, L. – „Sexualités extrême-orientales, le reflet de la vie“, în *Le Monde des religions*, 1 iulie 2009.

Diener, E., L. Tay și D.G. Myers – „The Religion Paradox: If Religion Makes People Happy, Why Are So Many Dropping Out?“, în *Journal of Personality and Social Psychology*, 2011, 101 (6).

Donnelly-Carney, E. – Arsinoë of Egypt and Macedon. A Royal Life, New York, Oxford University Press, 2013.

Dussy, D. (editor) – Le Berceau des dominations. Anthropologie de l'inceste, Marseille, Les Éditions La Discussion, 2013 • L'Inceste, bilan des savoirs, Marseille, Les Éditions La Discussion, 2013.

Eibl-Eibesfeldt, I. – Éthologie. Biologie du comportement, Paris, Naturalia et Biologia, 1972.

Elder, J.P., S.L. Broyles, J.J. Brennan, M.L. Zuniga de Nuncio și P.R. Nader – „Acculturation, Parent-child acculturation Differential, and Chronic Disease Risk Factors in a Mexican-American Population“, în *Journal of Immigrant Health*, 2005, 7 (1).

Emmanuelli, X. – Les enfants des rues. Une clinique de l'exclusion, Paris,

Odile Jacob, 2016.

Eshleman, A.K., J.R. Dickie, D.R. Merasco, A. Shepard și M. Johnson – „Mother-God, Father-God: Children’s Perceptions of God’s Distance“, în *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1999, 9 (2).

Eustache, F. (editor) – *Mémoire et oubli*, Paris, Le Pommier, 2014.

Falsetti, S.A., P.A. Resick și J.L. Davis – „Changes in Religious Beliefs Following Trauma“, în *Journal of Traumatic Stress*, 2003, 16 (4).

Ferroul, Y. – „Grand-père, est-ce que tu crois en Dieu ?“ *Dialogue avec ma petite-fille sur les religions*, Bruxelles, La Pensée et les Hommes, 2016.

Fincher, C.L. și R. Thornhill – „Parasite-stress Promotes in Group Assortative Sociality: The Cases of Strong Family Ties and Heightened Religiosity“, în *Behavioral and Brain Sciences*, 2012, 35 (2).

Fischler, C. – *L’Honnivore*, Paris, Odile Jacob, 1990.

Fischler, C. și E. Masson – *Manger. Français, Européens et Américains face à l’alimentation*, Paris, Odile Jacob, 2008.

Flavell, J.H. – „Cognitive Development: Children’s Knowledge about the Mind“, în *Annual Review of Psychology*, 1999, 50.

Fontenelle, L.F., R. de Oliveira-Souza și J. Moll – „The Rise of Moral Emotions in Neuropsychiatry“, în *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2015, 17 (4).

Frankl, V.E. – *Le Dieu inconscient. Psychothérapie et religion*, Paris, InterÉditions, 2012.

Freud, S. – *Pulsions et destins des pulsions* (1915), Paris, PUF, 1988 (ed. română: *Pulsiuni și destine ale pulsiunilor*, trad. G. Lepădatu, în *Opere esențiale*, III, *Psihologia inconștientului*, București, Editura Trei, 2017) • *L’avenir d’une illusion* (1927), Paris, PUF, 1971 (ed. română: *Viitorul unei iluzii*, trad. Roxana Melnicu, în *Opere esențiale*, IX, *Studii despre societate și religie*, București, Editura Trei, 2010) • *Le malaise de la culture* (1927), Paris,

PUF, 1994 (ed. română: Disconfort în cultură, trad. Roxana Melnicu, București, Editura ALL, 2011).

Frith, U. – „Mind Blindness and the Brain in Autism“, în *Neuron*, 2001, 32 (6).

Garralda, M.E. și J.-P. Raynaud (editori) – *Brain, Mind, and Developmental Psychopathology in Childhood*, New York, Jason Aronson, 2012.

Gay, P. – *Freud. Une vie*, Paris, Hachette, 1991 (ed. română: *Freud. O viață pentru timpul nostru*, trad. Florin Vlădoiu, București, Editura Trei, 2012).

Gebauer, J.E., C. Sedikides, W. Neberich – „Religiosity, Social Self-esteem, and Psychological Adjustment: On the Cross-cultural Specificity of the Psychological Benefits of Religiosity“, în *Psychological Science*, 2012, 23 (2).

Gehlen, A. – *Anthropologie et psychologie sociale*, Paris, PUF, 1990.

Girard, E. – *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris, Grasset, 1978.

Granqvist, P., M. Fransson și B. Hagekull – „Disorganized Attachment, Absorption, and New Age Spirituality: A Mediational Model“, în *Attachment and Human Development*, 2009, 11 (4).

Granqvist, P. și B. Hagekull – „Longitudinal Predictions of Religious Change in Adolescence: Contributions from the Interaction of Attachment and Relationship Status“, în *Journal of Social and Personal Relationships*, 2003, 20 (6).

Granqvist, P., C. Ljundahl și J.R. Dickie – „God is Nowhere, God is Now Here: Attachment Activation, Security of Attachment (SAT), and God's Perceived Closeness among 5–7-year-old Children from Religious and Non-religious Homes“, în *Attachment and Human Development*, 2007, 9 (1).

Graulich, M. – *Le Sacrifice humain chez les Aztèques*, Paris, Fayard, 2005.

Gross, N. și S. Simmons – „The Religiosity of American College and

University Professors“, în *Sociology of Religion*, 2009, 70 (2).

Grün, A. – *Jésus thérapeute. La force libératrice des paraboles*, Paris, Salvator, 2011.

Guedeney, N. și A. Guedeney – *L'Attachement. Concepts et applications.*, Paris, Masson, 2002.

Guillebaud, J.-C. – *Comment je suis redevenu chrétien*, Paris, Albin Michel, 2007.

Harari, Yuval Noah – *Sapiens. Une brève histoire de l'humanité*, Paris, Albin Michel, 2015 (ed. română: *Scurtă istorie a omenirii*, trad. Adrian Șerban, București, Polirom, 2017).

Harmon-Jones, E., P.A. Gable și L.K. Peterson – „The Role of Asymmetric Frontal Cortical Activity in Emotion-related Phenomena: A Review and Update“, în *Biological Psychiatry*, 2010, 84 (3).

Harpending, H., și G. Cochran – *The 10 000 Year Explosion. How Civilization Accelerated Human Evolution*, New York, Basic Books, 2009.

Hayes, J. – „Reduced Hippocampal and Amygdala Activity Predicts Memory Distortions for Trauma Reminders in Combat-related PTSD“, în *J. Psychiatr. Res.*, 2011, 45 (5).

Haziza, D.I. – „Mon Dieu, mon Dieu, pourquoi m'as-tu abandonné?“, în *Tenoua*, decembrie 2016, 166.

Hernandez, K.M., A. Mahoney și K.I. Pargament – „Sanctification of Sexuality: Implications for Newlyweds' Marital and Sexual Quality“, în *Journal for Families Psychology*, 2011, 25 (5).

Hill, T.D., A.M. Burdette, C.G. Ellison și M.A. Musick – „Religious Attendance and the Health Behaviors of Texas Adults“, în *Preventive Medicine*, 2006, 42 (2).

Hogg, M.A. și J.R. Adelman – „Uncertain-identify Theory: Extreme Groups, Radical Behaviour, and Authoritarian Leadership“, în *Journal of Social*

Issues, 2013, 69 (3).

Hood, R.W., P.C. Hill și B. Spilka – *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, New York, The Guilford Press, 2009.

Houzel, D., M. Emmanuelli și F. Moggio – *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, Paris, PUF, 2000.

Hugues, P.J. – *The Australian Clergy: Report from the Combined Churches Survey for Faith and Mission*, Melbourne (Australia), Accorn Press, 1989.

Hull, S.J., M. Hennessy, A. Bleakley, N. Fishbein și A. Jordan – „Identifying the Causal Pathways from Religiosity to Delayed Adolescent Sexual Behavior“, în *Journal of Sex Research*, 2011, 48 (6).

Idler, E.L., S.N. Kasl și J.G. Hays – „Patterns of Religious Practice and Belief in the Last Year of Life“, în *Journal of Gerontology Social Science*, 2001, 56b (6).

Inzlight, M., A.M. Tullet și M. Good – „The Need to Believe: A Neuroscience Account of Religion as a Motivated Process“, în *Religion, Brain and Behavior*, 2011, 1 (3).

James, W. – *Les Formes multiples de l'expérience religieuse. Essai de psychologie descriptive*, Paris, Exergue, 2001.

Janet, P. – *De l'angoisse à l'extase*, Société Pierre-Janet și CNRS, 1975.

Jaydane, D. – *La Faute et le Festin. La diversité culturelle au risque de la culture*, Casablanca, La Croisée des Chemins, 2016.

Johnson, D. – *God Is Watching You*, New York, Oxford University Press, 2016.

Jonas, H. – *Le Concept de Dieu après Auschwitz*, Paris, Rivages, 1994.

Juslin, P. și J. Sloboda (editori) – *Music and Emotion*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

Kahin, B. și J. Keller (editori) – Public Access to the Internet, Cambridge, MIT Press, 1995.

Kepel, G. – Terreur dans l'Hexagone, Paris, Gallimard, 2015.

Keysers, C., E. Kohler, M.A. Umiltà, L. Nanetti, L. Fogassi și V. Gallese – „Audiovisual Mirror Neurons and Action Recognition“, în Exp. Brain Res., 2003, 153 (4).

Kindelberger, C. – „Les croyances légitimant l'agression: Un facteur de maintien des conduites agressives se développe avec l'âge?“, în Neuropsychiatrie de l'enfant et de l'adolescent, 2004, 52 (8).

Kirkpatrick, L.A. – Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion, New York, The Guilford Press, 2005.

Kirkpatrick, L.A. și P.R. Shaver – „An Attachment: Theoretical Approach to Romantic Love and Religions Belief“, în Personality and Social Psychology Bulletin, 1992, 18 (3).

Kirschner, S. și M. Tomasello – „Joint Music-making Promotes Prosocial Behavior in 4-year-old Children“, în Evolution and Human Behavior, 2010, 31.

Koenig, H.G. – „Religion and Remission of Depression in the Medical Inpatients with Heart Failure / Pulmonary Disease“, în Journal of Nervous and Mental Disease, 2007, 195 (5).

Koenig, H.G. et al. – „Religious Coping and Depression among Elderly, Hospitalized Medically Ill Men“, în Am. J. Psychiatry, 1992, 149 (12).

Lamb, M.E. și H. Keller (editori) – Infant Development: Perspective from German-Speaking Countries, Hillsdale (New Jersey), Erlbaum, 1991.

Lane, J.D., H.M. Wellman și E.M. Evans – „Children's Understanding of Ordinary and Extraordinary Minds“, în Child Development, 2010, 81 (5).

Le Fur, D. – L'Inquisition. Enquête historique, France, XIIIe-XVe siècle, Paris, Tallandier Poche, 2012.

Lebrun, Y. – „L’Aphasie chez les polyglottes“, în *La Linguistique*, 1982, 18 (1).

Lemarquis, P. – *Sérénade pour un cerveau musicien*, Paris, Odile Jacob, 2009.

Lerner, M.J. – *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*, New York, Springer, 1980.

Lock, A. (editor) – *Action, Gesture, and Symbol*, New York, Academic Press, 1978.

Magai, C., C. Cohen, N. Milburn, R. Thorpe, R. McPherson și D. Peralta – „Attachment Styles in Older European, American, and African American Adults“, în *Journal of Gerontology, Series b: Social Science*, 2001, 56B (1).

Magai, C., J. Hunziker, S.W. Mesia și C. Culver – „Adult Attachment Styles and Emotional Biases“, în *International Journal of Behavioral Development*, 2000, 24 (3).

Maguire, E.A., K. Woollett și H.J. Spiers – „London Taxi Drivers and Bus Drivers: A Structural MRI and Neuropsychological Analysis“, în *Hippocampus*, 2006, 16 (12).

Martin, M. (editor) – *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, 2006.

McGregor, I., R. Haji, K.A. Nash și R. Teper – „Religious Zeal and the Uncertain Self“, în *Basic and Applied Social Psychology*, 2008, 30 (2).

McIntosh, D.N., R.C. Silver și C.B. Worman – „Religion’s Role in Adjustment to a Negative Life Event: Coping with the Loss of a Child“, în *Journal of Personality and Social Psychology*, 1993, 65 (4).

Michel, B. – *Sacher-Masoch, 1836–1895*, Paris, Robert Laffont, 1989.

Moscovici, S. – *L’Âge des foules*, Paris, Fayard, 2005 (ed. I, 1981; ed. română: *Epoca maselor*, trad. Diana Morărașu și Maria-Mariana Mardare,

Iași, Institutul European, 2001).

Mrabi, A.M. – „Violence à l’égard des femmes: la Rabita Mohammadia démonte les stéréotypes“, în *L’Économiste*, Maroc, 19 decembrie 2016, nr. 4919.

Norenzayan, A. – *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*, Princeton University Press, 2013.

Norenzayan, A., W.M. Gervais și K. Trzesniewski – „Mentalizing Deficits Constrain Belief in a Personal God“, în *PlosOne*, 2012, 7 (5).

Norris, P. și R. Inglehart – *Sacred and Secular. Religion, and Politics Worldwide*, New York, Cambridge University Press, 2004.

Nucci, L. și E. Turiel – „God’s Word, Religious Rules, and Their Relation to Christian and Jewish Children’s Concepts of Morality“, în *Child Development*, 1993, 64 (5).

Olds, J. și P. Milner – „Positive Reinforcement Produced by Electrical Stimulation of Septal Area and Other Regions of Rat Brain“, în *J. Comp. Physiol.*, 1954, 47 (6).

Orbuch, T.L. (editor) – *Close Relationship Loss: Theoretical Approaches*, New York, Springer Verlag, 1992.

Osofsky, J.D. (editor) – *Handbook of Infant Development*, New York, Wiley, 1987.

Otte, M. – *À l’aube spirituelle de l’humanité. Une nouvelle approche de la préhistoire*, Paris, Odile Jacob, 2012.

Panafieu, J.-B. de și J.-F. Marmion – *Séduire comme une biche, ou comment trouver le bon partenaire*, Ornans, Éditions de Salamandre, 2017.

Panksepp, J. – *Affective Neuroscience. The Foundations of Human and Animal Emotions*, New York, Oxford University Press, 1998.

Pargament, K.I., J.J. Exline și J.W. Jones (editori) – *Handbook of*

Psychology, Religion, and Spirituality, vol. I: Context, Theory, and Research, Washington, D.C., American Psychological Association (APA), 2013.

Park C.L. – „Religiousness / Spirituality and Health: A Meaning Systems Perspective“, în *Journal of Behavioral Medicine*, 2007, 30 (4).

Piaget, J. – *Le Représentation du monde chez l'enfant* (1926), Paris, PUF, 1947 (ed. română: *Reprezentarea lumii la copil*, trad. Mariana Pricop, București, Cartier, col. „Cartier Polivalent“, 2005).

Pignot, Manon (editor) – *L'Enfant-soldat, XIXe-XXIe siècle. Une approche critique*, Paris, Armand Colin, „Le fait guerrier“, 2012.

Ploton, L. și B. Cyrulnik (editori) – *Résilience et personnes âgées*, Paris, Odile Jacob, 2014.

Poncet, E. – „René Girard. Penseur de nos rivalités“, în *Psychologies*, ianuarie 2007, 369.

Povinelli, D.J., T.J. Eddy, R.P. Hobson și M. Tomasello – „What Young Chimpanzees Know about Seing“, în *Monogr. Soc. Res. Child Dev.*, 1996, 61 (3).

Premack, M. și G. Woodruff – „Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind?“, în *Behavioral and Brain Sciences*, 1978, 1 (4).

Pulcu, E., R. Zahn, J. Moll et al. – „Enhanced Subgenual Cingulate Response to Altruistic Decisions in Remitted Major Depressive Disorder“, în *NeuroImage Clin.*, 2014, 4.

Quignard, P. – *La Haine de la musique*, Paris, Gallimard, col. „Folio“, 1997.

Rajos, N. și M. Bozon (editori) – *Enquête sur la sexualité en France. Pratiques, genre et santé*, Paris, La Découverte-Ined, 2008.

Rauch, A. – *Luxure. Une histoire entre péché et jouissance*, Paris, Armand Colin, 2016.

Reich, J.W., A.J. Zautra și J.S. Hall – *Handbook of Adult Resilience*, New

York, The Guilford Press, 2010.

Rey, A. (editor) – Dictionnaire historique de la langue française, Paris, Le Robert, 2012.

Rey R. – Histoire de la douleur, Paris, La Découverte, 1993.

Rimé, B. – Le Partage social des émotions, Paris, PUF, 2005 • „Emotion Elicits the Social Sharing of Emotion: Theory and Empirical Review“, în Emotion Review, 2009, 1 (1).

Rizzolatti, G. și C. Sinigaglia – Les neurones-miroirs, Paris, Odile Jacob, 2008.

Roisin, J. – „La sortie du corps et autres expériences extrêmes en situation de traumatisme“, în Revue francophone du stress et du trauma, 2009, 9 (2) • De la survivance à la vie. Essais sur le traumatisme psychique et la guérison, Paris, PUF, 2010.

Rovan, J. – Histoire de l'Allemagne. Des origines à nos jours, Paris, Seuil, 1994.

Roussel, I. și O. Bourguignon – Génération nouvelle et mariage traditionnel. Enquête auprès de jeunes de 18–30 ans, Paris, PUF, 1978.

Rufo, M. și M. Choquet – Regards croisés sur l'adolescence, son évolution, sa diversité, Paris, Anne Carrière, 2007.

Rumbaut, R. și A. Portes (editori) – Ethnicities: Children and Immigrants in America, Los Angeles, University of California Press, 2001.

Saint-Victor, J. de – Blasphème. Brève histoire d'un „crime imaginaire“, Paris, Gallimard, 2015.

Salthun-Lassalle, B. – „Existe-t-il une région centrale de la religiosité?“, în Cerveau & Psycho, noiembrie 2014–ianuarie 2015, nr. 20: Croyances. Tous concernés?

Saroglou, V. (editor) – Psychologie de la religion. De la théorie au

laboratoire, Louvain-la-Neuve, De Boeck Supérieur, 2015.

Schama, S. – L’Histoire des Juifs. Trouver les mots. De 1000 avant notre ère à 1492, Paris, Fayard, 2016.

Schmitt, Éric-Emmanuel – La Nuit de feu, Paris, Albin Michel, 2015 (ed. română: Noaptea de foc, traducere de Marieva Ionescu, București, Humanitas Fiction, 2017).

Sempé, J.-J. – Quelques mystiques, Paris, Denoël, 1998.

Servin, C. – Abécédaire d’un parent endeuillé, Paris, L’Harmattan, 2016.

Sperber, D. – La Contagion des idées, Paris, Odile Jacob, 1996.

Tamminen, K. – „Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A View-point of Religions Development between the Ages of 7 and 20“, în The International Journal for the Psychology of Religion, 1994, 4 (2).

Tassel, E. – „Les Haïtiens, un peuple résilient?“, în Jésus. Les Cahiers du libre avenir, 2004, nr. 120: La Résilience. Du voile et autres crucifix.

Tillion, G. – Une opérette à Ravensbrück. Le Verfügbar aux Enfers, Paris, La Martinière, 2005.

Tinland, F. – L’Homme sauvage. Homo ferus et Homo sylvestris, de l’animal à l’homme, Paris, L’Harmattan, col. „Histoire des sciences humaines“, 2003.

Vanistendael, S. – „La résilience a-t-elle un rapport avec la résurrection?“, în Jésus. Les Cahiers du libre avenir, 2004, nr. 120: La Résilience. Du voile et autres crucifix.

Ventis, W.L. – „The Relationship between Religion and Mental Health“, în Journal of Social Issues, 1995, 51 (2).

Veyne, P. – Quand notre monde este devenu chrétien (312–394), Paris, Albin Michel, 2007.

Wagner, U., K. N’Diaye, T. Ethofer și P. Vuilleumier – „Guilt-specific

Processing in the Prefrontal Cortex“, în Cereb Cortex, 2011, 21 (11).

Willaime, J.-P. – „Chacun ses croyances religieuses!“, în Les Grands Dossiers de sciences humaines, septembre-octobre-novembre 2016, nr. 44.

Wink, P. și M. Dillon – „Spiritual Development Across the Adult Life Course: Findings from a Longitudinal Study“, în Journal of Adult Development, 2002, 9 (1).

Winnicott, D.W. – Les Objets transitionnels, Paris, Payot, 2010.

Yamada, H. et al. – „A Milestone for Normal Development of the Infantile Brain Detected by Functional MRI“, în Neurology, 2000, 55 (2).

Zlatine, S. – „Praxis de l'aphasie: Au moment de répondre“, în Ornicar?, Revue du Champ Freudien, Vara 1985, 33.

Zuckerman, M.D., S.V. Kasl și A.M. Ostfeld – „Psychosocial Predictors of Mortality among the Elderly Poor. The Role of Religion, Well-being, and Social Contacts“, în American Journal of Epidemiology, 1984, 119 (3).

Zuckerman, P. – Society without God. What the Least Religious Nations Can Tell Us about Contentment, New York, New York University Press, 2008.